

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI**

**DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNDEKİ KAZAKLARIN
EĞİTİM TARİHİ
(1900-1950)**

YELDOS SAUYRKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ RIDVAN ÖZTÜRK**

KONYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yeldos SAUYRKAN
	Numarası	138107011020
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK
	Tezin Adı	Doğu Türkistan Bölgesindeki Kazakların Eğitim Tarihi (1900-1950)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Doğu Türkistan Bölgesindeki Kazakların Eğitim Tarihi (1900-1950)* başlıklı bu çalışma 23/09/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oyların çoğunluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Rıdvan ÖZTÜRK	
2	Prof. Dr.	Abdurrahman ÖZKAN	
3	Prof. Dr.	Ufuk Deniz AŞCI	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTITUSU
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yeldos SAUYRKAN		
	Numarası	138107011020		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı / Türk Dili ve Edebiyatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	+	
		Doktora		
Tezin Adı	DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNDEKİ KAZAKLARIN EĞİTİM TARİHİ (1900-1950)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Yeldos SAUYRKAN



	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yeldos SAUYRKAN		
	Numarası	138107011020		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı / Türk Dili ve Edebiyatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	+	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK		
Tezin Adı	DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNDEKİ KAZAKLARIN EĞİTİM TARİHİ (1900-1950)			

ÖZET

Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların 1900-1950 yıllar arasındaki eğitim tarihi ile ilgili yapılan bu çalışmada Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların siyasal ve tarihsel durumu, Kazakların bölge için önem taşıması hakkında kısa bilgilere de yer verilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Doğu Türkistan bölgesinin coğrafyası ve Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların siyasi tarihinden bahsedilmiştir. Bu bölümde Kazakların Doğu Türkistan bölgesine ilk yerleşmesinden itibaren yaşanan tarihî olaylar ve gelişmelerden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitim tarihi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu bölümde Kazakların Doğu Türkistan bölgesine yerleştikten sonra eğitim alanında neler yaptıkları nasıl eğitim aldıkları ve sınır ülkelerinin Kazakların eğitimine ne gibi etkisi olduğu hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise geçici hükümet dönemindeki Kazakların eğitimin tarihi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bölümde, 1944-1949 yıllar arasında kurulan Doğu Türkistan geçici hükümeti döneminde Kazakların eğitiminde meydana gelen gelişmelerden bahsedilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Doğu Türkistan Bölgesi, Kazak Eğitimi, Kazakların Eğitiminin Tarihi

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Author's	Name and Surname	Yeldos SAUYRKAN		
	Student Number	138107011020		
	Department	Turkish Language and Literature / Turkish Language and Literature		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	+	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK		
Title of the Thesis/Dissertation	Education History of Kazakhs in East Turkestan Region (1900-1950)			

ABSTRACT

In this study that was done the history of Kazakhs in Eastern Turkistan related to the history of education between 1900 and 1950 it is included short information on the political and historical situation of the Kazakhs in the East Turkistan region, and on the importance of Kazakhs for the region.

This study consists of four chapters. In the three chapter, it was mentioned the political history of the Kazakhs in the East Turkistan region. In this chapter, after the arrival of Kazakhs in the first East Turkistan region historical events and developments were mentioned.

In the second chapter, it is involved in data about the history of Kazakh education in the East Turkistan region. In this chapter, after the Kazakhs settled in the East Turkestan region, it is included in some information about what they did in the field of education, how they were educated, and what effect the border countries have on the education of the Kazakhs.

In the third chapter, there is information on the history of Kazakh education in the period of the interim government. This chapter refers to the changes in the education of Kazakhs during the period of the East Turkistan government, which was established between 1944 and 1949.

Keywords: East Turkestan Region, Kazakh Education, Kazakhs Education History

Ön Söz

Günümüzde Çin’de yaşayan Kazakların Doğu Türkistan bölgesine dönüşü, 1775-1776 yılından itibaren Cungar Hanlığı’nın yıkılması ile başlar. Kazak Hanlığı’na bağlı olan Kerey-Vak, Nayman ve Alban boyları doğudaki anayurtlarına dönerek bugünkü Altay, Tarbagatay dağları, İli bölgesi ve Tanrı dağlarının civarına yerleşmişlerdir. 1864 yılında Çing Hanedanı ve Çarlık Rusya arasındaki anlaşmayla, Batı Türkistan bölgesinde yaşayan Kazakları Çarlık Rusya, Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Kazakları Çing Hanedanı hâkimiyeti altına almıştır.

19. yüzyılın başlarından itibaren başlayan millî uyanış hareketi, bölgede yaşayan milletlerin millî kültürünün, dinî inançlarının ve dillerinin korunmasında büyük bir rol oynamıştır. Medreseler ile birlikte yeni okullar açılmıştır. Bu süreçte Kazak halkı iki imparatorluğun işgali altında olmalarına rağmen kendi maddi ve manevi değerlerini korumuşlar ve sahip çıkmışlardır.

Çin Kazaklarının 20. yüzyıl itibarı ile başlayan millî mücadeleleri Batı Türkistan ceditçileri ve ceditçilik fikirleriyle yetişen aydınların öncülüğünde başlamış ve hızlı ilerlemeyle büyük başarılar elde etmişlerdir. Bölgedeki Kazak aydınlarının ve yöneticilerinin kendi vilayetlerinde medreseler ile birlikte yeni okullar açmaları ve talebeler yetiştirmeleri genellikle hayvancılıkla uğraşan halkın bakış açılarını değiştirmiş ve millî mücadeleye geçmelerini kolaylaştırmışlardır. Dolayısıyla 1900-1950 yılları arasında açılan medreseler ve yeni okullar, tarihimizin olumlu çizgide gelişmesine doğrudan katkıda bulunan kurumlardır. Bu okulları göz önünde bulundurmadan dönemin toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel arka planlarını anlamamız mümkün olmamakla birlikte bizi yanlış ya da eksik değerlendirmelere yönlendirebilmektedir.

Eğitim, bir milletin yaşadığı dünya içinde değerli olan, yetenek, tutum ve diğer davranış biçimlerini geliştirdiği süreçlerinin tümüdür. Eğitimin olması bütün bir milletin ya da milletin aydınlarının davranışlarında belli gelişmeler sağlar ve hareketin kaynaklarına göre milletin daha farklı fikir sahibi olmasına katkıda bulunur.

Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların 1900-1950 yıllar arasındaki eğitim tarihini ele alan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Doğu Türkistan bölgesinin coğrafi yapısı, bölgenin yakın siyasi tarihi ve bölgede yaşayan Kazaklar hakkında bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde, 19. yüzyıldan itibaren başlayan Doğu Türkistan bölgesindeki Kazak maarifinin durumu, ceditçilik hareketinin etkisi ve Kazak maarifindeki

dönemsel gelişmeler yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise, bölgede kurulan geçici hükümetler döneminde Kazak maarifinde ne gibi değişiklikler ve gelişmeler olduğunu anlatmaktadır.

Çalışmam sırasında rehberliğine ihtiyaç duyduğum her aşamada ilgi ve desteğini gördüğüm çok değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu süreçte her zaman yanımda olan sevgili eşim Janılay DAWEY'e ve yardımını esirgemeyen değerli dostum Assylbek MAKHABBAT'a maddi ve manevi desteklerinden dolayı teşekkür ederim.



KISALTMALAR LİSTESİ

DT	Doğu Türkistan
DTB	Doğu Türkistan Bölgesi
DTGH	Doğu Türkistan Geçici Hükümeti
DTİC	Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti
ÜVH	Üç Vilayet Hükümeti
SUÖB	Sincan Uygur Özerk Bölgesi
İKÖİ	İli Kazak Özerk İli
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
KSSC	Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
MKO	Moğol Kazak Okulu
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
MO	Millî Okul
ÇKP	Çin Komünist Partisi
ÇG	Çöçek Gimnazıyası
GUG	Gulca Ulttar Gimnazıyası
vb.	ve benzeri
yy.	Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL FORUMU	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSESİ	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii

1. GİRİŞ

1.1. Araştırma Konusu ve Problemi	1
1.2. Araştırma Amacı.....	2
1.3. Araştırma Önemi	2
1.4. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar	2

BİRİNCİ BÖLÜM

2. DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNİN COĞRAFYASI

2.1. Bölgenin Fiziki Konumu	4
2.1.1. Fiziki Yapısı	6
2.1.2. İklimi	9
2.1.3. Irmakları, Gölleri ve Tabii Kaynakları	10
2.2. Bölgenin Demografik Yapısı.....	12
2.2.1. Uygurlar.....	14
2.2.2. Kazaklar.....	16
2.2.3. Çinliler	18
2.2.4. Kırgızlar, Tatarlar ve Özbekler.....	19
2.2.5. Huiler ve Moğollar	20
2.3. Bölgedeki Kentler.....	21

3. DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNİN YAKIN DÖNEM SİYASİ TARİHİ

3.1. Mançu İstilas Dönemi.....	25
3.2. Minguo Dönemi (1912-1949).....	27
3.2.1. Yang Zengxin ve Jin Shuren Dönemi (1912-1928-1933)	28
3.2.2. Sheng Shicai ve Guo Mindang Dönemi (1933-1944-1949).....	32
3.3. Geçici (Vakitça) Hükümet Dönemi (1944-1949).....	36
3.3.1. Şarkî Türkistan Geçici (Vakitça) Hükümeti (1944-1946).....	36
3.3.2. Üç Vilayet Hükümeti (1946-1949).....	38

4. DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNDEKİ KAZAKLAR HAKKINDA BİLGİ

4.1. Kazakların Yaşadığı Coğrafya.....	39
4.1.1. İli Kazak Özerk İli	41
4.1.1.1. Altay Vilayeti.....	45
4.1.1.2. Tarbagatay Vilayeti.....	46
4.1.1.3. İli Vilayeti	47
4.1.2. Urumçi Vilayeti	48
4.1.2.1. Sancı Hui Özerk İli	49
4.1.3. Kumul Vilayeti	50
4.1.4. Kansu ve Çinghay Eyaleti.....	51
4.1.4.1. Kansu Aksay Kazak Özerk İlçesi	51
4.1.4.2. Çinghay Haixi Kazak-Moğol-Tibet Özerk İli.....	52

4.2. Kazakların İdari ve Sosyal Yapıları.....	53
4.2.1. Töre.....	53
4.2.1.1. Altay'daki Kazak Töreleri	54
4.2.1.2. Tarbagatay'daki Kazak Töreleri	56
4.2.1.3. İli'deki Kazak Töreleri	58
4.2.2. Kara	59
4.3. Bölgedeki Kazakların Nüfusu	61

İKİNCİ BÖLÜM

5. DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNDEKİ KAZAKLARIN EĞİTİM TARİHİ (1900-1944)

5.1. 19. yüzyılın Sonu Bölgedeki Kazakların Maarif Durumu.....	65
5.1.1. İslam'ın Yeniden Canlanması	66
5.1.1.1. Muhammed Mümin Hazret	69
5.1.1.2. Sebit Damolda	75
5.1.1.3. Akıt Ülümji.....	76
5.1.2. Bölgedeki İlk Açılan Medreseler.....	78
5.1.2.1. Abakıya Medresesi	79
5.1.2.2. Akıt Kajı Medresesi.....	80
5.1.2.3. Jâke Biy Medresesi ve Abdulla Medresesi	81
5.1.2.4. Toğcan Medresesi.....	83
5.1.2.5. İsa Kajı Medresesi	84
5.1.2.6. Lastay Medresesi	85
5.1.2.7. Kuvan Medresesi ve Satıbaldı Medresesi.....	87
5.1.2.8. Estemes Medresesi, Taldı Medresesi ve Kananbay Medresesi	89
5.2. Ceditçilik Hareketinin Bölgedeki Kazak Maarifine Etkisi.....	90
5.2.1. Cedit Hareketinin Ortaya Çıkışı ve İsmail Bey Gaspıralı	92
5.2.2. Kazakistan'daki Ceditçilik Hareket ve Ahmet Baytursunoğlu.....	94
5.2.3. Cedit Hareketinin Bölgedeki Maarife Tesiri	99
5.2.3.1. Bölgedeki Uygur Ceditçiliği.....	100
5.2.3.2. Bölgedeki Kazak Ceditçiliği.....	102
5.2.3.3. Bölgedeki İlk Cedit Okulu- Abakıya Mektebi	109
5.2.3.4. Tatarların Bölgedeki Eğitime Etkisi	116
5.2.3.4.1. Çöçek ve Gulca'da Açılan İlk Millî Okullar	121
5.3. Yang Zengxin ve Jin Shuren Devrindeki Kazakların Maarifi.....	125
5.3.1. Urumçi'deki Eğitimin Genel Durumu	126
5.3.2. Xue Tang Okullarının Açılması	130
5.3.2.1. Zekeyiye Xue Tang Okulu	131
5.3.2.2. Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulu	132
5.3.2.3. Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulu.....	134
5.3.2.4. Kızır Xue Tang Okulu ve Tangıt Xue Tang Okulu	136
5.3.3. Kazak SSC'den Bölgeye Gelen Kazak Aydınları (1918-1934)	138
5.4. Sheng Shicai Devrindeki Kazakların Maarifi.....	140
5.4.1. Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin Kuruluşu	140
5.4.1.1. Derneğin Genel Faaliyetleri.....	143
5.4.2. Bölgedeki Modern Kazak Okulları.....	151
5.4.2.1. Taldı-Turan Mektebi.....	152
5.4.2.2. Jabıkbay Mektebi.....	155
5.4.3. Gimnazyanın (Lise) Kuruluşu	157

5.4.3.1. Çöçek Gimnaziyası.....	158
5.4.3.2. Gulca Ulttar Gimnaziyası	161
5.4.4. Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler	163
5.4.5. Sheng Shicai Dönemindeki Kazak Maarifçileri	165
5.4.5.1. Abdikadir Ependi (1887-1963).....	166
5.4.5.2. Baymolda Kareke (1881-1941)	168
5.4.5.3. Seyitgazi Nurtayev (-1945)	170
5.4.5.4. Satıbaldı Nurbek (1870-1941).....	171
5.4.5.5. Şerifhan Kögeday (1898-1942)	172
5.4.5.6. Abev Kuddus (1901-1941)	174
5.4.5.7. Jabıkbay Bulgunşı (1873-1958).....	175
5.4.5.8. Devletkeldi Kusbek (1898-1942)	176
5.4.5.9. Mankey Mami (1899-1940).....	177
5.4.5.10. Kananbay Mınjan (1879-1955)	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

6. GEÇİCİ (VAKITÇA) HÜKÜMET DÖNEMİNDEKİ KAZAKLARIN EĞİTİM TARİHİ (1944-1949)

6.1. Şarkî Türkistan Geçici (Vakitça) Hükümeti Dönemindeki Maarif	180
6.2. Guo Mindang Hükümetine Ait Bölgelerdeki Maarif (1944-1949)	183

SONUÇ	186
KAYNAKÇA	189
EKLER	196
ÖZGEÇMİŞ	212

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Bu bölümde, araştırmanın konusu, amacı ve önemi, araştırmaya dair sorunlar ve araştırma ile ilgili çalışmalar yer almaktadır.

1.1. Araştırma Konusu, Problemi ve Amacı

Bu çalışmada 1900-1950 yılları arasındaki Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitim tarihi hakkında bilgi verilmiştir. 19. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu ve Çing Hanedanlığı Kazakların yaşadığı bölgeyi işgal etmesi ile birlikte Kazaklar sadece bağımsızlıklarını kaybetmeyip din, dil ve kültürlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. 19. yüzyılın ortalarına doğru Kazakistan'daki Kazakların Rus İmparatorluğuna karşı millî mücadeleler vermesi, Kazak aydınlarının düşünce yapılarının şekillenmesine ve eğitime önem vermesine neden olmuştur. Bu dönemde Çing Hanedanlığı altında yaşayan Kazaklar medresede dinî eğitim alıyorlardı. 20. yüzyılın başlarında Çing Hanedanlığın dağılması ve Kazakistan'daki Kazakların eğitimde ilerlemesi Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitim yolunu açmıştır.

1912'de Çing Hanedanlığı dağıldıktan sonra Yang Zengxin tarafından yeni hükümet kurulmuştur. Bu dönemde Kazaklar yeni eğitim ortamlarını açmak için girişimlerde bulunmuş ve bu hükümetten kendilerine okul açmalarını talep etmiştir. Yeni kurulan hükümet bu talebe olumlu cevap verse de halkın çoğunun eğitim almasını istememiştir. Çing Hanedanlığının dağılmasından sonra devam eden siyasi olaylar dolayısıyla 1928'de Yang Zengxin hükümeti dağılır ve yerine Jin Shuren Hükümeti kurulur. Bu hükümet beş yıllık yönetim sürecinde Yang Zengxin Hükümetinin Kazaklara uyguladığı siyaseti uygulamaya devam etmiştir.

1933'de Jin Shuren Hükümeti devrilir ve yerine Sheng Shicai Hükümeti gelir. Sheng Shicai Hükümeti on bir yıllık yönetim sürecinde Kazakların eğitimine çok katkı sağlar. 1944'de Sheng Shicai'yin yerine Zhang Zhizhong gelir. Aynı zamanda bu bölgede Doğu Türkistan Hükümeti kurulur. Bu hükümetler de Kazakların eğitimine desteklerini devam ettirmiştir.

1949'da Çin halkı komünizmi kabul etmesi ile birlikte bölgede kurulmuş olan bu hükümetler Komünist Çin Hükümeti tarafından dağıtılmış olup bu hükümetin idaresi altına girmişlerdir. Komünist Çin Hükümeti Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitim

sistemini değiştirmiş ve kendi istedikleri eğitim sistemini uygulamışlardır. Bu araştırmanın amacı: “1900-1950 yıllar arasında Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitiminde ne gibi değişiklikler oldu? Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitimine kimlerin nasıl tesiri oldu? Bu dönemlerde kurulan hükümetlerin Kazakların eğitimine faydası ve zararları nelerdir?” sorularının cevabını bulmak ve durum tespiti yapmaktır.

1.2. Araştırmanın Önemi

Bu çalışmayla Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların yakın tarihteki eğitimiyle ilgili detaylı bilgi verilmiş olacaktır. Bununla birlikte bölgedeki Kazakların eğitimine kimlerin katkı sağladığı, siyasi ve politik olaylar kaynaklı savaşlara rağmen Kazakların eğitime ne kadar önem verdiği ortaya konulacaktır. Araştırmanın sonucunda bölgede yaşayan Kazakların eğitim tarihinde önemli bir dönem olan 1900-1950 yıllar arası Kazak kültürü, dili ve edebiyatı ile Kazak eğitim tarihinin durumu ve geçirdiği aşamalar olacaktır.

1.4 Araştırma İle İlgili Belli Başlı Araştırmalar

Shawuerhan ve Makhabbat (2017) Doğu Türkistan Urumçi'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ve Faaliyetleri adlı çalışmalarında Doğu Türkistan'daki Kazakların 1935-1949 yılları arasındaki eğitimi tarihi hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bunun dışında literatürde konumuzla ilgili doğrudan herhangi bir akademik çalışmaya rastlanamamıştır. Konuyla ilgili Manjibayev (1994), Anvaşulı (2013) ve Maņğazkızı - Aseyinulı (2015) gibi yazarlar tarafından yazılmış kitaplar mevcuttur. Bu kitapların mevcut olmasına rağmen Kazak maarifinin beslendiği kaynak olan ceditçilik hareketinden bahsedilmemiştir. İlk çalışma Manjibayev tarafından olsa da, o dönemin siyasî şartlarından dolayı kitapta Kazakların 1950'den önceki tarihiyle ilgili bazı eksiklikler mevcuttur. Diğer şahışlar da siyasî sansürlerin engel olması sebebiyle bazı konuları geniş kapsamda inceleye almamışlardır.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Doğu Türkistan bölgesinin coğrafyası ve Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların siyasî tarihinden bahsedilmiştir. Bu bölümde Kazakların Doğu Türkistan bölgesine ilk yerleşmesinden itibaren yaşanan tarihî olaylar ve gelişmelerden bahsedilmiştir. İkinci bölümde, Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitim tarihi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu bölümde Kazakların Doğu Türkistan bölgesine tekrar yerleştikten sonra eğitim alanında neler yaptıkları nasıl eğitim aldıkları ve sınır ülkelerinin Kazakların eğitimine ne gibi etkisi olduğu hakkındaki bilgilere

yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise geçici hükümet dönemindeki Kazakların eğitimin tarihi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bölümde, 1944-1949 yılları arasında kurulan Doğu Türkistan geçici hükümeti döneminde Kazakların eğitiminde meydana gelen gelişmelerden bahsedilmiştir.



İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

2. Doğu Türkistan Bölgesinin Coğrafyası

2.1. Bölgenin Fiziki Konumu



Doğu Türkistan Bölgesi

(wikipedia sitesinden 25.05. 2019 tarihinde alınmıştır)

Doğu Türkistan Bölgesi

Doğu Türkistan Bölgesi Çin'in kuzey batı bölgesinde yer almaktadır (fotoğraftaki kırmızı bölge). Bölge 1.664.897 km² yüzölçümü ile Çin'in en geniş idari bölgesi olmuştur. Yüzölçümü Çin'in 6/1 parçasını oluşturan bu bölge günümüzde "Sincan Bölgesi" olarak bilinmektedir (Sheng, 2006:9).

Bölgenin "Sincan" olarak adlandırılması 1884 yılına dayanmaktadır. Yani Çing (Mançu) İmparatorluğunun bu bölgeyi tamamen kendi işgal altına almasından itibaren başlamıştır. 1912'den sonra bu bölge Milletçi Çin Hükümetinin hâkimiyeti altına girmiştir. 30 seneden fazla Milletçi Çin Hükümetinin hâkimiyeti altında olan bu bölge daha sonra 1949'da

ise tamamıyla komünist Çin'in işgali altında girmiştir. 1955'de bölge resmen "Sincan Uygur Özerk Bölgesi" olarak adlandırılmıştır.

Sincan Uygur Özerk Bölgesinin kuzeybatısında Kazakistan, kuzeydoğusunda Moğolistan, güneybatısında Pakistan ve Keşmir bölgesi, batısında ise Kırgızistan ile Tacikistan devletleri yer almaktadır. Bölgenin doğu kısmında Çin'e bağlı Kansu eyaleti ve Tibet Özerk Bölgesi vardır (Sheng, 2006:10).

Doğu Türkistan'ın en kuzey bölgesinde Altay Dağları yer almaktadır. Altay Dağlarının dört tarafını Kazaklar (Kazakistan dâhil) ikamet etmektedir. Sincan tarafını Altay vilayeti Kazakları, Moğolistan tarafını Bayan-Ölgiy ve Hobda İli'nin Kazakları, Rusya tarafını ise Gorno-Altaysk bölgesine ait Kos-Ağaç Kazakları ikamet etmektedir. Altay Dağları bölgenin coğrafi durumuna göre Ör Altay (Büyük Altay), Tömengi Altay (Orta Altay) ve Tavlu Altay (Dağlı Altay) bölgeleri olarak adlandırılmaktadır.

Bölgenin orta kısmında Doğu Türkistan'ı ikiye bölen Tanrı Dağları yer almaktadır. Tanrı Dağlarının kuzeyinde kalan kısmı tarihi kaynaklarda Cungarya bölgesi olarak adlandırmaktadır. Cungarya'da yer alan İli havzasına Kazaklar İle Anğarı (İli Havzası anlamında) derler. Cungarya bölgesinde yer alan çölü yerel Kazakların dilinde Kubunun Kumu (çölü) denir. Kubunun Kumu (ya da Cungarya çölü) bu bölgedeki en büyük çöllerin biridir. Tanrı dağları Kazaklar tarafından Erntav (Büyük Dağ), Erankaburga (Yüksek Dağ) ve Teñirtav (Tanrı Dağı) olarak da denilmektedir. Bölgenin en güney tarafında Karakurum dağları yer almaktadır. Tanrı ve Karakurum dağlarının arasında dünyanın en büyük çöllерinin biri olan Tarım çölü mevcuttur. Bu çölün olduğu yeri aynı zamanda Tarım havzası olarak da adlandırılmaktadır. Tarihi kaynaklara göre bu bölge (Tarım bölgesi) çeşitli isimlere sahiptir. En çok Kaşgarya adı kullanılmaktadır (Sheng, 2006:7).

2.1.1. Fiziki Yapısı

Doğu Türkistan bölgesinin fiziki yapısı olarak dağlar ile havzaların birbiriyle sırayla yer almasından oluşmaktadır. Bölgedeki Altay Dağları Moğolistan'ın batı sınırlarından başlayarak Sincan'ın Altay bölgesin geçerek Rusya'ya kadar uzanmaktadır. Uzunluğu 400 km civarındadır. Deniz seviyesinden ortalama 2000-3000 m yüksektir. Altay Dağlarındaki en yüksek olan tepe Dostluk zirvesidir (Çin, Kazakistan, Moğolistan ve Rusya dört ülkenin ortak sınırında yer almaktadır). Dostluk zirvesi deniz seviyesinden 4373 m yüksektir. Altay Dağlarından sonra bölgede Cungarya havzası yer almaktadır. Cungarya havzasının yüzölçümü 180.000 km²lik genişliğe sahiptir (hem de deniz seviyesinden 500 m yukarıdır). Cungarya havzasında Kubunun Kumu, Kurbantungut çölü gibi çöller yer almaktadır. Çöllerin yüzölçümü 45.000 km² (Sheng, 2006:2).

Altay Dağlarının kuzey eteği yeşillik sahiptir. Dağın eteğindeki yeşillik kar suyundan beslenmektedir. Cungarya ile Altay Dağlarının arasında yaslanan bozkır bölgesi mevcuttur. Altay Dağlarının eteklerindeki yeşillik bozkıra geldiğinde çöl'e dönüşür.

Cungarya havzasından sonra bölgeyi iki ayrı parçaya bölen Tanrı Dağları yer almaktadır. Tanrı Dağları doğudaki Kansu, Çinghay eyaletinden başlar ve batısı Orta Asya'nın Cumhuriyetlerine kadar uzanmaktadır. Doğu ile batı arası 2500 km uzunluğa sahiptir. Tanrı Dağlarında yer alan vadilerden, İli Nehri Vadisi, Büyük-küçük Culdüz Vadisi, Karaçarı Vadisi, Turfan Vadisi ve Kumul Vadisi mevcuttur. Bu vadiler içinde Turfan vadisinin yani ovasının farklı özelliği vardır. Turfan ovası deniz seviyesinden 154 m aşağıdadır. Tanrı Dağları büyük tepelere sahiptir. Örneğin, Demir zirvesi (deniz seviyesinden 7435 m yüksek) ve Buğda zirvesi (deniz seviyesinden 5445 m yüksek) vardır (Sheng, 2006:2).

Tanrı Dağları bu bölgedeki en yeşil bölgedir. Bu yeşillik içinde İli vadisinin adı daha da meşhurdur. Tanrı Dağlarının yüksek tepelerinden eriyen bol kar suyu eteğindeki ırmaklarla birlikte Kazakistan'daki Balkaş Gölüne dökülmektedir.

Tanrı Dağlarının güney kısmında Tarım havzası ve Taklamakan çölü yer almaktadır. Taklamakan çölünün yüzölçümü 330.000 km²lik genişliğe sahiptir. Bu çöl aynı zamanda dünyadaki en büyük çöllerinin biridir. Bölgenin güneyinde yer alan Kara Kurum ve Kun Lun Dağları batıda Pamir bölgesinden başlayıp bölgeyi geçerek doğuda Tibet, Kansu ve Çinghay'a kadar uzanmaktadır. Kun Lun Dağlarının uzunluğu 1800 km, genişliği 150 km dir. Bu dağlar deniz seviyesinden ortalama 5000 m yüksektir. Kun Lun

Dağlarında yer alan yüksek tepelerden Konur Dağ zirvesi (deniz seviyesinden 7595 m yüksek), Muz Dağ zirvesi (deniz seviyesinden 7546 m yüksek) vardır. Kara Kurum Dağları deniz seviyesinden ortalama 5000-6000 m yüksektir. Kara Kurum Dağlarında dünyada çakında ikinci yüksek tepe Çögür zirvesi yer almaktadır. Çögür zirvesi deniz seviyesinden 8611 m yüksektir (Sheng, 2006:2).

1883'teki Çing yönetimi tarafından Sincan adı verilen bölge ile ilgili Çing yönetiminin bölge üzerindeki düşüncelerini ve maksatlarını Çince "Sincan" imlasının tahlilinden de anlamak mümkündür:

Bu bölgenin ismin "Sincan" olarak kullanırken Çinliler bölgenin fiziki yapısını dikkate alarak "疆" (jiang) karakterini kullanmışlardır. Şekil-1'de 疆 karakteri net bir şekilde görülmektedir. Karakter 疆 kelimesinin anlamı nedir? Bölgenin fiziki yapısı ile ilgisi var mı? Bu sorulara şimdi cevap vereceğim. Çincedeki 疆 karakteri üç tane karakterin birleşmesinden oluşmaktadır. Onlar: 弓, 土 ve 畺. Bu üç karakterler birleşmesinden 疆 karakteri ortaya çıkarmaktadır. Asılına bakarsak 疆 karakterinin manası sınır ve ya bölgedir. Çinliler bu bölgeyi işgal ederken neden hem sınır anlamını veren hem de gizli ifadeleri taşıyan bu hiyeroglifi kullanmışlardır? Şimdi açıklamasını yapacağım. 弓+ 土 + 畺 = 疆 Şimdi bu üç karakterin Türkçedeki asil anlamı yay ile yeni bölgeyi (sınırı) işgal edeceğiz anlamındadır.

Bunun Çincesi: 从弓从土从畺

弓 *Yay (ok)*

土 *Toprak*

畺 *Sınır*



Şekil.1 Jiang (疆) karakterinin Çince hiyeroglif ile yazılışı

Buradaki 疆 karakterinin diğer anlam ifadesi daha da mevcuttur. 疆 hem sınır, bölge ifadesini verir hem de bölgenin fiziki yapısını taşımaktadır. Nasıl? Şimdi anlatacağım. Asılına bakarsak, 疆 karakteri iki paręa hiyerogliften oluşmaktadır. O hiyeroglif şunlar: 一 ve 田. Karaktere net bir şekilde bakarsak bu iki hiyeroglif yukardan aşağıya sırayla oluşmaktadır. 一 karakteri bölgedeki üç büyük dağları temsil ediyor ve 田 karakteri de ise havzaları temsil etmektedir. Karakterdeki üç tane kısa çizginin anlamı Altay, Tanrı ve Kara Kurum Dağlarıdır. 田 kelimesinin asıl anlamı tarla ifadesini vermektedir, yani bölgede yer alan iki havzayı tarlaya çevirmek anlamında mecaz ifade kullanmaktadır. Şimdi bu 疆 karakterinin bütün anlamı şunu ifade etmektedir: *Yay ile yeni sınırın topraklarını işgal edeceğiz ve bölgeyi tarlaya çevireceğiz.*

İşte, bu yüzden bölge Çincedeki karakter ile “Sincan” adını kullanmaktadır. Çince hiyeroglifte bunun gibi misal çoktur. Örneğin, Gülmek kelimesi Çince karakterde Kamış ve Őeytan anlamını ifade eden iki türlü hiyerogliften oluşmaktadır. Onlar: 竹 ve 夭. Bu iki karakterden glmek (笑) kelimesi ortaya çıkmaktadır. Kelimenin tam anlamı: *Kamışların içine gizlenen Őeytandır.*

2.1.2. İklim

Bu bölge Doğu Türkistan'da yarı kurak ve çöl iklimi hüküm sürmektedir. Hem deniz kıyılarından uzak kalması hem de bulunan dağların yüksek olması bu bölgenin kurak olmasına neden olmaktadır. Bölgenin çok kurak bir iklime sahip olmasının sebebi budur.

Bölgenin iklim özelliği kuzey ve güneye göre değişmektedir. Kuzeyin iklimi daha çok serttir. Kış mevsimi Altay Dağları bölgesinde erken başlamaktadır. Hatta Barköl gibi yerlerde temmuz ayından itibaren hava durumu değişir ve kar yağmaya başlar. Kuzeydeki Altay'ın diğer bölgeleri de sonbahara doğru sert bir hava durumuna karşı karlıya gelmektedir. Altay'ın bazı yerlerinde iki metreye kadar kar yağıyordu. Kış mevsiminde Altay bölgesi ortalama -30°C oluyordu. Bu nedenle yerel halk "Altay'da altı ay kış, altı ay yaz olur" ifadesini kullanmaktadır. Altay'da kış en uzak sürüyordu. Halk nisan ayın sonu mayıs ayın başında ilkbahara zorla çıkıyordu. Altay bölgesinin ocak ayından sonraki ortalaması -10°C , mayıs ayından sonraki ortalaması $32,5^{\circ}\text{C}$ (Sheng, 2006:4).

Cungarya havzasının hava durumu yazın çok sıcak, kışın ılıktır. Sonbahardan itibaren Altay ve Tanrı Dağlarının yaylalarında yaşayan göçebe Kazaklar kışın Cungarya çölünün ılık havasında geçiriyorlardır. Altay'ın kış mevsimindeki sert havası Cungarya bölgesinde hafifleşir ve Kazaklar için uygun durumu sağlar.

Bölgenin güney tarafında yaşanan iklim kuzeye göre daha farklıdır. Güneyde yani Tarım havzası bölgesinde kış mevsimi sert olmuyordu. Bu bölge tamamıyla çöl ve kurak olduğu için yıllık ortalama hava durumu $14^{\circ}\text{C} - 7^{\circ}\text{C}$ dir (Sheng, 2006:5).

2.1.3. Irmakları, Gölleri ve Tabii Kaynakları

Doğu Türkistan delinen bu bölgenin 570'ten fazla ırmağı ile milyarlarca yeraltı ve yerüstü suları bulunmaktadır. Bölgenin 600.000 km² yeri ise çöller altındadır. Diğer 90.000 km² yer büyük tepelerdeki ormanlık yeşilliğe sahiptir. Bölgedeki ormanlık daha çok Altay ve Tanrı Dağlarının yüksek tepelerinde yer almaktadır. Bölgenin kalan diğer kısımlar çoğunlukla ziraat işlerine kullanılmaktadır (Sheng, 2006:7).

Altay'ın yüksek tepelerinden eriyen kar suyu eteklerde yüzlerce ırmakların oluşumunu sağlamışlardır. Altay'ın yüksek dağlarından oluşan İrtiş, Kıran ve Çinggil gibi nehirler mevcuttur. Bunun içinde İrtiş deryası Altaydan başlayıp Kazakistan ve Rusya'ya kadar uzanmaktadır. Altay'da bölgenin güzelliğini sağlayan Kanas ve Ülüngir adında iki göl mevcuttur.

Tanrı Dağlarının eteklerinde yüksek tepenin kar suyundan oluşan Manas ve İli gibi deryaları vardır. İli deryası bulunduğu bölgede nehir vadisini oluşturmaktadır. İli nehrinden oluşan vadide yedi tane küçük ırmaklar Kazakistan'daki Balkaş gölüne kadar uzanmaktadır. Bu mevcut ırmaklar en sonunda Balkaş's döküyorlardır. Bölge bu yüzen İli-Yedisu bölgesi adanmıştır. Bölgede bundan başka Sayram ve Buğda adında iki meşhur göl mevcuttur. Bu göller Tanrı Dağlarının deniz seviyesi 1370 m yüksekliğinde yer almaktadır. Altay ve Tanrı Dağlarında bulunan bu göller 188 metre kadar derinliğe sahiptir (Sheng, 2006:8).

Altay ve Tanrı Dağları bölgedeki yeşilliği sağlayan güzel tabiata sahip bölgedir. Bu bölgede bulunan ırmaklar ve göller kar suyu ile beslenmektedir. Bölgedeki en kalabalık şehirler bu iki dağın eteklerinde bulunmaktadır.

Bölgenin güzey tarafında yani Tarım havzasının olduğu yerde Tarım deryası mevcuttur. Derya 2137 km uzunluğa sahiptir. Tarım Pamir civarından başlayıp havzanın (Tarım) kuzey kısmından geçerek en son Lobnur Gölüne döküyordur. Kun Lun ve Kara Kurum Dağlarının etekleri bol ırmaklara dolu olmasına rağmen Taklamakan çölünün kuru hava durumundan dolayı ırmaklar çölü geçmeden kayıp oluyordur (Sheng, 2006:9).

Doğu Türkistan bölgesi tabii kaynaklar bakımından dünyanın en zengin ve en çok dikkatini kendine çeken bölgesi olmuştur. Tabii kaynakların zengin olması aynı zamanda bölgenin siyasî durumunu da etkilemiştir. Bu mekânda petrol, demir, uranyum gibi çok değerli maden yatakları bulunmaktadır. Bölgede bulunan tabii kaynaklar Çin'in bütün ihtiyacını hiç sıkıntısız karşılayabilecek kadar zenginliğe sahiptir.

Çin’de bulunan 168 tane tabii kaynaklar türününün 138’i bu bölgeye aittir. Bu bütün Çin’in tabii kaynaklarının %82,14 demektir. Çinlilerin araştırdığına göre, bölgede 20 milyar 860 milyon ton petrol ve 10 trilyon 300 milyar ton doğalgaza sahiptir. Bu Çin’deki bütün deponun %30 ve %34’i demektir. Başka araştırmalara göre, bu bölgede 219 milyon ton kömür var olduğu tespit edilmektedir. Bu da Çin’deki bütün kömür deposunun %40’ı demektir (Sheng, 2006:6). Kömür madenleri bölgenin Altay, Urumçi, Kaşgar ve Turfan gibi yerlerinde çok bulunmaktadır. Aksu ve İli’de demir, Kuçar ve Urumçi’de bakır madenleri çok bulunmaktadır.

Altay bu bölgedeki altın madenlerinin en çok bulunduğu yerdir. Zengin altın madenlerinin Altay’da bulunması Altay’ın siyasî hayatın da etkilemiştir. Yakın tarihten beri Altay’a altın kazmak amacıyla dünyanın her ülkesinden insanlar gelmişlerdir. Bu yüzden Altay’ın diğer adı Altın Altay olmuştur. Altın bu bölgeden başka Barköl, Urumçi, Çöçek ve Çerçen gibi yerlerden de bulunmaktadır.

Taklamakan ile Cungarya’da bulunan petrol rezervleri bütün dünya piyasasında meşhur olmuşlardır. Bu iki havzada dünyanın ekonomi durumuna ve siyasî hayatına tesir edebilecek ve bizim düşündüğümüzden daha fazla petrol kaynağı mevcuttur.

2.2. Bölgenin Demografik Yapısı

Doğu Türkistan bölgesindeki Türk kökenli halkların tarihini bilimsel açıdan doğru öğrenebilmek için bölge hakkında tarihî gerçeklere dikkat etmek gerekmektedir. Doğu Türkistan bölgesinin büyük çoğunluğunu oluşturan ahalisi Uygurlar ve Kazaklardır. Bunlar dışında azınlığı teşkil edenler Kırgızlar, Tatarlar, Huiler, Moğollar ve Özbekler mevcuttur. Bölgede Nogay ve Tarançi adıyla bilinen halkları 1935'den itibaren Tatar ve Uygur olarak adlandırılmıştır. Çinlilerin bölgeye gelmesi ve bölgede nüfus açısından en kalabalık halk haline gelmesi ise Çin hükümetinin Doğu Türkistan'a yönelik siyasetiyle alakalıdır. Çin hükümeti bölgeye hâkim olmak amacıyla altmış seneden beri durmadan Çinlileri bölgenin çeşitli yerlerine yerleştirmektedir.

1951'de bölge tamamıyla komünist Çin hükümetinin hâkimiyeti altına girdikten sonra yerel halkın nüfus durumunda çok değişiklikler yaşanmışlardır. Çin hükümetinin çeşitli eyaletlerinden Çinlilerin sürekli göç etmesi bölgenin nüfusunu oldukça arttırmıştır. Bu dönemde Kazakların da nüfus oranını etkileyen birkaç olay yer almıştır. Örneğin, 1955-1962 yılları arasında bölgede ikamet eden Kazakların bir kısmı Kazakistan'a göç etmişlerdir. Bu göç sırasında Tarbagatay ve İli bölgesindeki Kazakların nüfus oranı azalmış ve bunun aksine Çinlilerin nüfusu hızlı şekilde artmıştır. Örneğin, Tarbagatay vilayetinin Çöçek ve Çagantokay ilçesindeki Kazaklar 21.04.1962-28.04.1962 arası Kazak SSC'nin Taldıkorgan ve Semey bölgesine göç etmesinin ardından Çin hükümeti bölgedeki nüfusun eksikliğini tamamlamak amacıyla Çin'in diğer eyaletlerinden Çinlileri yerleştirmişlerdir. Aynı yılın yaz aylarında İli vilayetinin Korgas ilçesindeki Kazaklar da Kazak SSC'ye göç etmişlerdir. Korgas ilçesindeki Kazaklardan kalan boş yerlere yerel hükümet başka bölgelerden Çinlileri ve Uygurları göç ettirip zorla yerleştirmişlerdir.

Bu bölgede kayıtlara göre 13 yerel halk yaşamaktadır. Onlar: Uygur, Çin, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Moğol, Rus, Mançu, Hui, Dahur, Xibo, Tacik. Bu halklar içinde Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar ve Özbekler Türk kökenli ve Türkçe konuşan halktır. Moğol, Mançu, Xibo ve Dahur halkları bir birine çok yakın akraba halklardır. Bölgedeki tek İran kökenli halk Taciklerdir. Huiler yani Tunganlar Müslüman olmasına rağmen Çinli kökenli ve Çince konuşan halktır (Chao, 2014:54).

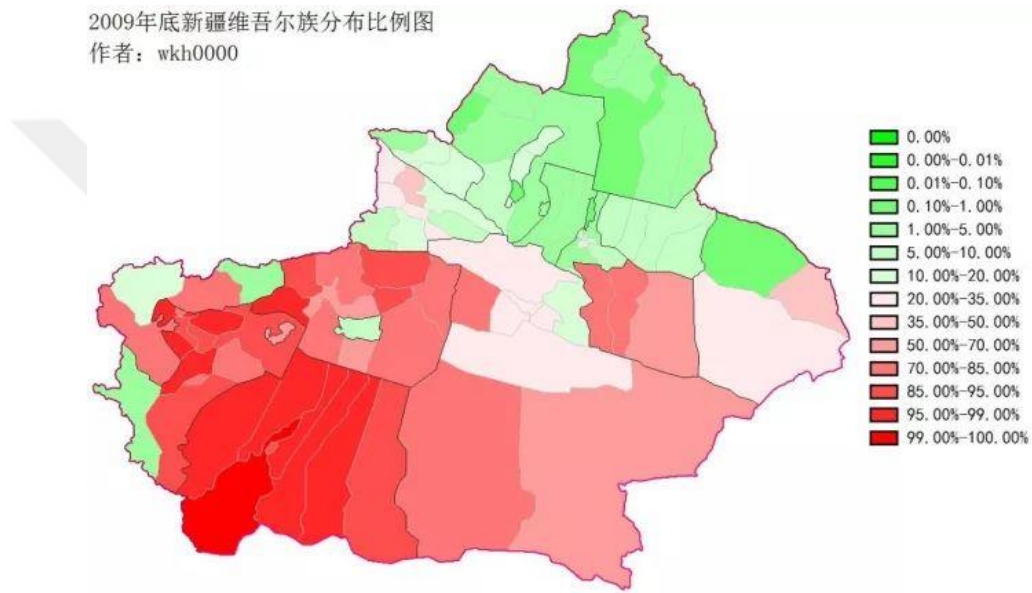
Bölgede Uygurca, Çince ve Kazakça üç çeşitli dil hâkimdir. Çince altmış senelik siyâsî çabadan dolayı bölgenin resmî ve ortak dili haline geldi. Uygurca daha çok bölgenin güney tarafında hâkimdir. Kuzeyde Gulca ve Urumçi şehrinde de konuşulmaktadır. Kazakça kuzeydeki halkların ortak dilidir. Kuzeyde yaşayan Özbek, Tatar, Uygur, Huiler ve Moğollar

Kazakçaya hâkimdir. Ama günümüzde ne Uygurca'yı ne de Kazakçayı bilen nesil vardır. Türkçenin (Uygurca ve Kazakça) bölgedeki hali büyük tehlike altındadır. Bölgede en acı vereni ana dilini bilmeyen ve kendi kültürüne sahip çıkmayan yeni bir neslin oluşmasıdır.

Bu bölge günümüze birden çok özerk il ve ilçelere sahiptir. Başta Uygur Özerk Bölgesi olmak üzere Kazak Özerk İli ve Kırgız Özerk İli vardır. Kazak Özerk İli üç vilayeti kendi içinde barındırıyor ve Kırgız Özerk İli de üç ilçeyi barındırmaktadır. Taciklerin Taşkorgan adında bir Özerk İlçesi bulunmaktadır. Moğolların iki tane Özerk İli mevcuttur. Bunlardan Bayangolin Özerk İli bölgedeki yüz ölçümü en büyük ildir (Chao, 2014:54). Bu Moğol Özerk İline ait Çakılık ilçesi Doğu Türkistan'daki yüz ölçümü en büyük ilçedir. Bölgede Moğolların iki tane il'e sahip olmasının siyasî nedeni vardır. Güney Doğu Türkistan'da yer alan Bayangolin adındaki Moğol İli Kumul, Turfan ve Kaşgar, Hotan bölgelerin ikiye ayırmaktadır. Uygurların yoğun yaşadığı iki bölgeyi ortadan bölmek ve parçalamak amacıyla az sayıdaki Moğollara Bayangolin gibi yer ölçüsü bölgenin 6/1'ni oluşturan bir Özerk İl kurmuşlardır. İkinci Moğol İli Bortala Moğol Özerk İlidir. Bortala İli Kazakların en yoğun yaşadığı İli vilayeti ile Tarbagatay vilayetinin tam ortasında yer almaktadır. Bortala Özerk İli ilk başta Özerk İlçe olarak kurulmuştu, ama daha sonra İl statüsü verilmiş ve İli vilayetinden ayrılmıştır. Çing ve Arişang ilçelerinin Bortala İli'ne ait olmasına rağmen Kazaklar hala yoğun yaşamaktadır. Tarbagatay vilayeti ile Altay vilayeti arasında yer alan Kobuksar Moğol Özerk İlçesine de ilk başta Özerk İl olarak statüsü verilerek Altay ve Tarbagatay Kazakları arasına engel koymak amacı güdülmüştü, ama Çin hükümeti bu siyaseti gerçekleştirememiştir. Kobuksar hala Özerk İlçe olarak Tarbagatay vilayetine bağlı İli Özerk İli'ne ait statüde devam etmektedir.

2.2.1. Uygurlar

Uygurlar, Sincan Uygur Özerk Bölgesinin nüfusu en kalabalık halkıdır. Uygurlar daha çok bölgenin güney kısmında ikamet etmektedir. İkamet eden yerleri Kumul, Turfan, Aksu, Yarkent, Hotan ve Kaşgar gibi vilayetlerdir. İli vilayetinin Gulca şehrinde ve bölgenin siyasî merkezi olan Urumçi şehrinde de yoğun şekilde yaşamaktadır. Şekil-2’de bölgede yaşayan Uygurların nüfus durumu görülmektedir. Görüntüdeki koyu kırmızı renk Uygurların en kalabalık olduğu bölgeler anlamını ifade etmektedir.



Şekil.2 Doğu Türkistan'daki Uygurların En Kalabalık Yaşadığı Bölgeler
(Sina, 2019)

Uygurlar Türk kökenli halktır. Nüfus oranı Türk kökenli halklar içinde en kalabalık halklardandır. Uygurlar hem de en erken yerleşik hayata geçen kadim halktır. Yerleşik hayata erken geçmesi Uygurların zengin kültüre sahip olmasını sağlamıştır.

Uygurlar Türk halklarının tarihinde önemli rol oynamışlardır. Çin kaynaklarına göre Uygurların çeşitli isimleri mevcuttur. Her dönemin siyasî özelliğine göre her türlü adlar ile tarih sahnesinde yer almışlardır. Göktürk Devleti kurulmadan önce Uygurlar Çin kaynaklarına göre Töles (Çince 铁勒) olarak geçmektedir. Tölesler yüksek tekerlekli araba kullandığı için “Yüksek Tekerlekliiler” (Çince 高车) de denilmiştir. Daha sonra Uygurların çeşitli kabileleri Göktürk Devletinin hâkimiyeti altında kalmışlar ve 8. yy.’ın ortalarında (745 yılında) başta Kutluğ Bige Köl olmak üzere Uygur Kağanlığını kurmuşlardır. 840 yılına geldiğinde

kuzeydeki Kırgız kabileleri Uygur Kağanlığına son getirmişlerdir. Yenilgiye uğrayan Uygur Kağanlığı altındaki kabileler daha sonra çeşitli bölgelere dağılıp gitmişlerdir. Uygurların büyük topluluğunu oluşturan kabilelerin çoğu Doğu Türkistan'a ve Kansu bölgesine göç etmişlerdir. Bu bölgelere göç eden Uygur kabileleri daha sonra bulunduğu yerlerde çeşitli hanedanlıklar kurmuşlardır. 940'tan sonra Kıtaylar'ın (Çincesi 辽朝), 1028'de Tangutlar'ın ve 1226'dan sonra Cengiz Devletinin hâkimiyeti altında bulunmuşlardır. Cengiz Han'ın oğlu Çağatay ve Timur döneminden sonra Uygurlar bulunduğu Doğu Türkistan'da küçük hanedanlıklar idaresinde yaşamışlardır. 17. yy.'dan itibaren bu bölgede yaşayan Uygur kabileleri Cungarların hâkimiyeti altında kalmışlar ve 1758'den sonra bölgeyi işgal eden Mançu İmparatorluğunun hâkimiyeti altına girmişlerdir (Sheng, 2006:53).

1865'te Yakub Beg Sultan başta olmak üzere Uygurlar Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurulmuşlardır. Bu hükümet bölgenin güney kısmında on senelik hüküm sürmüştür. 1877'de Uygurlar yine de Mançu idaresine girmişlerdir. Mançuların bölgedeki hâkimiyeti 1912'ye kadar varlık gösterebilmiştir. 1912'den itibaren bu bölge Milliyetçi Çin'e bağlı kalmıştır. 1933'te bölgede tekrar karışıklıklar ortaya çıktı ve Uygurlar Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti adında bir bağımsız devleti ilan etmiştir. Ama bu geçici devlet sadece birkaç ay varlığını sürdürmüş ve Çin'in hâkimiyeti altına tekrar girmiştir. 1951'de bölge tamamıyla Komünist Çin'in eline geçmiştir. 1955'ten sonra bölgenin adı Uygur Özerk Bölgesi olmuştur.

Mançu hâkimiyetinin son dönemlerinde Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygurların nüfus sayısı 1.570.000 olmuştur. 1944'te Urumçi Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre 2.988.528 olmuştur (Na La, 2006). Yani 3 milyona yakın Uygur nüfusu olmuştur. Ama bu nüfus sayımında Tarançi adıyla bilinen Uygurlar ayrı olarak sayılmışlardır. 1944'de yapılan nüfus sayımına göre bölgede 79.276 Tarançi yaşamışlardır.

2.2.2. Kazaklar

Kazaklar Doğu Türkistan bölgesinin daha çok kuzey tarafında yani Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinden Altay Dağlarına kadar uzanan Cungarya havzasında ikamet etmektedir. Bu bölgede Kazakları oluşturan Orta Cüz Kerey, Nayman ve Büyük Cüz Alban, Suvan gibi kadim kabilelerinin çeşitli boyları çok eski zamanlardan beri yaşamaktadır.

Doğu Türkistan bölgesini ikamet eden Orta Cüz Kereylerin iki çeşitli boyları vardır. Onlar Aşamaylı Kerey ve Abak Kereydir. Aşamaylı Kereylerin 10 tane küçük boyu var ve onların çoğu Kuzey Kazakistan bölgesinde yaşamaktadırlar. Doğu Türkistan bölgesinde daha çok Abak Kereylerin çeşitli boyları ikamet etmektedir. Abak Kereylerin 12 tane çeşitli boyları vardır. Onlar: Jâdik, Jântekey, Molku, Karakas, Sarbas, İyteli, Çerüvşi, Jastaban, Merkit, Konsadak, Çıbaraygır, Çıymoyun'dur. Bu boylar kendi içinde daha da küçük çeşitli kollara sahiptir. Örneğin, Jântekey boyu Botakara, Sekel, Köbek, Kangeldi, Taylak, Samırat, Atantay, Esenbay, Tasbiyke, Esağası, Kazıbek, Barkı, Bazarkul, Çakabay, Tükibay, Tâtıbay, Elçibay, Tanırak, Elgeli, Esdâvlet, Esirgep, Jarılkap, Jaylav, Sarı gibi yirmiden fazla küçük kollara sahiptir. Her kol binden fazla aileye sahiptir. Örneğin, Tasbiyke kolunun kendi içinde 6 çeşit küçük kolları daha vardır. Her küçük kolda bine yakın aile mevcuttur.

Orta Cüz Abak Kereyler Doğu Türkistan bölgesinin İli Kazak Özerk İli'ne ait Altay, Tarbagatay vilayetlerinde ve Urumçi; Sanci İli'ne ait Mori, Jimisar, Guçung, Fukang, Hutubi, Manas, Miçuan gibi ilçelerinde ağırlıklı yaşamaktadır. Kumul Vilayetine ait Barköl, Ara Türuk ilçelerinde ve Kumul şehri civarında ikamet etmektedir. Sincan bölgesinden başka Kansu ve Çinghay eyaletlerindeki Aksay ve Haixi bölgelerinde de yaşamaktadır (Janabilulı, vd, 1994:19).

Doğu Türkistan Bölgesini ikamet eden Orta Cüz Nayman kabilesinin 9 çeşit boylu vardır. Naymarlar daha çok Kazakistan Cumhuriyetinde ikamet etmektedir. Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Naymanlar Tölegitay boyuna ait Karakerey, Sadır, Dörtüvül ve Matay gibi kollardır. Karakerey ve Dörtüvül boylarının çeşitli kolları Tarbagatay vilayeti, Bortala Moğol İli'nde ve Sanci Özerk İli'ne ait Manas, Hutubi ilçelerinde daha çok ikamet etmektedir. İli vilayetinde Matay boyuna ait Kızaylar yaşamaktadır. Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Orta Cüz Nayman kabilesinin içinde nüfusu en kalabalık olanı Kızay boyudur. Kızay boyunun Jenis (İytemgen), Menis, Begimbet, Derbis gibi 4 çeşit kolu vardır. Kızarlay İli vilayetinde ikamet ediyorlar. İli'de yaşayan Kızayların nüfusu 600.000 civarındadır (Jünisulı, 2002:107).

Büyük Cüz Alban ve Suvan kabilesinin bir kısmı Doğu Türkistan bölgesinin İli vilayetine ait 3 ilçede ikamet etmektedir. Onlar, Korgas, Tekes ve Moğoküre ilçeleridir. 1955-1962 yılları arasında Kazak SSC'ye yapılan göç esnasında İli'de yaşayan Büyük Cüz Alban ve Suvan kabilesinin nüfus oranı gittikçe azalmıştır. Günümüzde ise, Büyük Cüz Alban ve Suvanlar Tekes ve Moğolküre ilçelerinde ağırlıklı olarak ikamet etmektedir.

Bölgede az sayıdaki Törelere ve Hocalar kabilesi de mevcuttur. Hocaların bu bölgedeki Kazaklar arasında bulunması 19.yüzyıldan itibaren dir. İslam dininin Kazaklar arasında tekrar canlanması ile beraber Buhara ve Taşkent tarafından Hocalar bu bölgeyi keşfettiler. İslam dininin hâkim olması ile Hocaların da toplum içindeki hizmeti ve dinî faaliyetleri gittikçe artmıştır. Törelere kabilesi zaten Kazakların siyasî hayatında önem taşımaktaydı. Bölgede yaşayan Kazakların Cengiz soyundan birini toplum içine getirmesinin siyasî anlamı Kazak Hanlığına bağlı olmasını kanıtlamak amacıyla olduğunu ifade edebiliriz. Kendi kabilesine Cengiz soyundan birini getirerek göçlü olduğunu ve bulunduğu yerde söz sahibi olabileceğini tespit etmektedir. Bölgedeki Kazak kabilelerinin hepsi (Kerey, Nayman ve Alban) Cengiz soyundan hep Törelere getirmişlerdir. Bu yüzden Kazaklarda “Töresiz il olmaz, tepesiz yer olmaz” atasözü ortaya çıkmıştır.

17. yüzyıldan itibaren Cungar hâkimiyetinin güçlenmesi ile bu bölgedeki Kazak boyları Cungar istilasının altında kalmışlardır. 1723'de Cungarların Kazaklara karşı büyük savaşından sonra bölgedeki Kazak boyları anayurdu İli, Altay ve Tanrı dağlarını terk ederek Çimkent, Taşkent ve Buhara civarına kadar sığınmışlardır. 1780'den itibaren Kazak boyları anayurdu Altay ve Tanrı Dağlarına tekrar yerleşmişlerdir. 19.yüzyılın başlarında Kazaklar bu bölgedeki (Cungarıya) nüfusu en kalabalık halk haline gelmişlerdir (Janabilulı, vd, 1994:21)

Bu bölgede günümüzde beş tane vilayet vardır. Onlar, İli, Tarbagatay, Altay, Urumçi ve Kumul vilayetidir. Urumçi vilayeti komünist Çin hükümeti geldiğine kadar varlık gösterebilmiş ve 1954'den sonra Sancı Hui Özerk İli olarak adı değiştirilmiştir. 1928'de, 1933'de ve 1944'de Çin Hükümeti Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımları Kazakların bölgenin Tanrı ve Altay Dağlarının iki arasında en kalabalık olduğunu tespit etmektedir. Bugün ise bu bölgede İli Kazak Özerk İli, Sancı Hui Özerk İli ve Kumul vilayeti mevcuttur.

2.2.3. Çinliler

Çinliler günümüzde Doğu Türkistan bölgesinin en kalabalık nüfusunu oluşturmaktadır ve nüfus sayısı gittikçe artmaktadır. Çinliler bu bölgeye 19. yy.'da Çing hükümetinin bölgeyi işgal etmesinden itibaren gelmeye başlamışlardır. O dönemin şartlarına göre Çinlilerin çoğu Mançu hükümeti tarafından zorla getirilmişlerdir ve çalıştırmışlardır.

Na La'nın (2006) araştırdığına göre 1929-1930 yılları Çin'in San Xi eyaletinde büyük açlık olduğunu ve binlerce Çinli memleketlerini terk edip Doğu Türkistan'a sığınmaya geldiğini söylemektedir. 1944'ün sonu He Nan, He Bei ve Shan Dong eyaletlerinden gelen Çinlilerin sayısı 11.300 aileye çıkmıştır. Bunun büyük nedeni o dönemlerde Çin'de iç savaş ve Çin-Japon savaşı vardı. Savaşlar Doğu Türkistan bölgesine gelen Çinli mültecilerinin sayısını gittikçe çoğaltmıştır.

Çinlilerin %99'ı daha çok Doğu Türkistan bölgesinin kuzey kısmında ikamet etmektedir ve 1944'de Çin Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre Çinlilerin sayısı 222.401 olmuştur. 1949'da 290.010'a çıkmış ve Urumçi, Manas ve Guçung gibi üç bölgede en yoğun yaşamışlardır (Na La, 2006). Çinlerin Doğu Türkistan bölgesinin daha çok kuzey bölgesinde kalabalık olması Kazakların siyasî ve eğitim durumunu etkilemiştir.

Çin halkı komünizmi kabul ettikten sonra Doğu Türkistan bölgesine gelen Çinlilerin sayısı gittikçe artmıştır. Günümüzde ise, Sincan Uygur Özerk Bölgesinde ikamet eden Çinlilerin nüfus oranı %40'a çıkmış ve bu nüfus oranı gittikçe artmaktadır.

2.2.4. Kırgızlar, Tatarlar ve Özbekler

Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Kırgızlar hakkında ve onların bu bölgeye gelmesine ilgili birçok bilimsel araştırma yapılmıştır. Çing kaynaklarında Kırgızları “Buruyat” olarak adlandırılmaktadır ve Doğu Türkistan’ın Kaşgariya bölgesine ait Yinsar, Artuş gibi yerlerinde ikamet etmektedir. 1940’da bu bölgede yaşayan Kırgızların nüfus sayısı 40.000 olmuştur ve 1944’de Çin hükümeti Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre Kırgızların sayısı 65.923 olmuştur. 1949’da ise 66.145’e çıkmıştır (Na La, 2006). Kırgızlar günümüzde Doğu Türkistan bölgesinin Kızılsu Kırgız Özerk İlinde yaşamaktadır.

Tatarların Doğu Türkistan bölgesine yerleşmeleri 19. yy.’dan itibaren başlamaktadır. Çarlık Rusya siyasetinden rahatsız olan Tatarlar ve Nogaylar Doğu Türkistan’ın Gulca, Çöçek ve Urumçi şehirlerine yerleşmişlerdir. Bölgeye gelen Tatarlar Kazakların ve Uygurların millî uyanışına çok katkıda bulunmuşlardır. Tatarlar bulunduğu mekânlarda durmadan mektep ve medreseler açmışlardır ve çocuklara yeni cedit usulü ile ders vermişlerdir. Na La’nın (2006) araştırdığına göre 1944’de yapılan nüfus sayımında bölgede ikamet eden Tatarlar 5610 kişidir. Nüfus sayısının az olmasına rağmen eğitim ve kültür açısından büyük katkı sağlamışlardır.

Doğu Türkistan’da yaşayan Özbekler 20. yüzyılın başında Buharalık, Andicanlık ve Taşkentlik gibi çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. Çing hükümeti tarafından yapılan nüfus sayımına göre Kaşgar’da 607 aile, Yinsar’da 754 aile, Aksu’da 473 aile, Hotan’da 229 aile ve Küçar’da 25 aile ikamet etmektedir. Çing döneminde Doğu Türkistan’ın çeşitli bölgelerindeki Özbek ailelerinin toplam sayısı 2247 aile olarak kaydedilmiştir. Yakup Beg döneminde 7000’den fazla Özbekin Kaşgariya bölgesine taşındığını söylemektedir. 1944’de ise 8000’den fazla Özbekler bölgede yaşamaktadır (Na La, 2006).

Bölgede yaşayan Kırgızlar, Özbekler ve Tatarlar bulunduğu yerlerdeki Kazaklarla ve Uygurlarla asimile olmuşlardır (Kızılsu Kırgızları hariç). Özbekler ile Tatarların çoğu bölgenin kuzey kısmında ikamet ettikleri için Kazaklarla daha çok asimile olmuşlardır. Öreneğin, Tarbagatay’ın Dörbiljin ilçesinde yaşayan Kırgızlar, İli İli’nin Tekes İlçesinde yaşayan Kırgızlar, Sanci İli’nin Mori Kazak ilçesinde yaşayan Özbekler ve Altay vilayetinin her yerlerinde bulunan Tatarların hepsi Kazaklarla karışmışlardır.

2.2.5. Huiler ve Moğollar

Huiler yani Tunganlar veya Çin Müslümanları bu bölgeye 19. yüzyıldan itibaren yerleşmişlerdir. Çince'den geçmiş Hui kelimesinin asıl anlamı Müslüman manasını ifade etmekteydi ve 20. yy.'ın başında Çinler Moğol Müslümanlarını Meng Hui (蒙回), Uygurları Çan Hui (缠回), Tibet Müslümanlarını Zang Hui (藏回) diye adlandırıyorlardı. Çin hiyeroglifinde Müslüman ifadesini taşıyan "Hui" kelimesi komünist Çin hükümeti döneminde kaldırılmıştı ve sadece Çin Müslümanlarını "Huizu" ifadesi ile belirtmekteydi. Aynı zamanda komünistler Huileri Çin halkından ayrı bir millet olarak bölüp özerk otonom statüsü vermişlerdir.

19. yy.'ın ortasında Çin'in Gansu ve Yun Nan eyaletlerinde Huiler ile Mançular arasında büyük savaşlar olmuşlar ve Huilerin bir kısmı Doğu Türkistan'a sığınmışlardır. Na La'nın (2006) araştırdığına göre 1928'de bölgede yaşayan Huilerin nüfusu 52.000 kişi olmuştur. 1944'de Çin hükümeti Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre Huilerin toplam sayısı 99.607 kişi olmuştur. Huiler daha çok Doğu Türkistan'ın kuzey kısmında Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşamaktadır. Günümüzde ise Sanci Hui Özerk Bölgesi mevcuttur ve Huilerin çoğu özerk bölgede yaşamaktadır.

Moğollar Doğu Türkistan bölgesinin Cungarıya havzasında ve Tarım havzasında ikamet etmektedir. Bu iki havzada Moğolların iki tane özerk ili vardır. Onlar Bortala Özerk İli ve Bayangolin Moğol Özerk İli'dir. Bununla birlikte İli Özerk Bölgesine ait Tarbagatay vilayetinde Kobuksar Moğol İlçesi mevcuttur. Na La'ya (2006) göre 1917'de Moğolların bölgedeki nüfusu 16.023 kişidir ve 1944'de Çin Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre Moğollar 59.686 olmuştur.

2.3. Bölgedeki Kentler

Türklerin anayurdu olan Doğu Türkistan bölgesinde yer alan kentlerin tarihi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu bölge doğu ve batı arasındaki kültürel ve ticarî ilişkilerin gelişmesinde büyük katkı sağlamıştır. Bu yüzden bölgede tarihi çok eski çağlara dayanan kentler mevcuttur. Bazı ticarî kentler siyasi ve diğer sebeplerden dolayı varlığını kaybetmişlerdir. Bazı kentler ise, ticarî ve kültürel önemini günümüze kadar taşıyabilmişlerdir

Günümüzde bu bölge çok sayıdaki şehir ve kentlere sahiptir. Her kent ve şehrin kendi özelliği vardır. Çin ekonomisinin hızla ilerlemesi ile beraber bölgedeki bulunan kentlerin nüfus durumu gittikçe artmaktadır. Hem de bu bölgeye Çin'in diğer eyaletlerinden Çinlilerin göç etmeleri yerel halkın kentlerdeki nüfus oranını oldukça azaltmaktadır.

Doğu Türkistan bölgesinin mevcut kentleri Urumçi başta olmak üzere Gulca, Çöçek, Altay, Kaşgar, Hotan, Yarkent, Kumul, Aksu ve Turfan'dır. Bu kentler bölge için hem tarihî hem de kültürel güzelliklere sahip kentlerdir. Urumçi bölgenin merkezi ve aynı zamanda siyasî kentidir. Kaşgar, Hotan, Aksu, Yarkent ve Turfan gibi kentler orta asırdaki İslam'ın sanat kültürünü bugüne kadar taşıyabilen eski kentlerdir. Bu kentlerde orta asır Karahanlılar dönemine ait olan Türk İslam'ın sanat unsurları çoktur (Jünısulı, 2012:70).

Bölgedeki Kazakların nüfusu yoğun olan kuzeydeki Gulca, Çöçek ve Altay gibi kentlerde daha çok Avrupa ve Rusya Tatarlarının İslam sanat unsurları ağırlıktadır. 19. yüzyılın son dönemlerinde buraya gelen Tatarlar ve Nogaylar bu kentlerin kültürel gelişmelerine katkı sağlamıştır. Bu yüzden Çöçek ve Gulca gibi şehirlerdeki kültürel unsurlar Rusya altındaki Kazan, Ufa ve Semey şehirleri ile pek fark yoktur. Şekil-3'de Çöçek şehrinde bulunan Ramazan Çanşiyev'in evi görülmektedir. Çöçek, Gulca ve Altay şehirleri bölgedeki kültürel gelişmelere en çok katkı sağlayan kentlerdir. Bu kentlerde Kazak, Uygur, Tatar gibi ondan fazla Türk kökenli halklar yaşamaktadır. Kentlerde Türk kökenli halkların bir biriyle kaynaşmasından ortak dil oluşmuştur. Örneğin, Çöçek ağzı ve Gulca ağzı.

Komünist Çin Hükümeti bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldıktan sonra bölgede She Hezi, Kuytun, Sanci, Karamay ve Alar gibi yeni şehirleri inşa etmişlerdir. Buradaki She Hezi şehrinin nüfusu en kalabalık olup bölgedeki ikinci büyük şehir haline gelmiştir. She Hezi yüzde yüz Çinlilerin şehridir. 60 seneye dayanan bu şehir kısa zamanda bölgedeki "İkinci Şanghay" adını kazanabilmiştir.

Kuytun Şehrinin %99'ı Çinlileri oluşturmaktadır. Kuytun şehrinde 10 bin civarında Kazak ikamet etmektedir. Şehri 1980-1983 yılları arası İli Kazak Özerk İli'nin başkenti

olmuştur. Kuytunda Kazak halkı için önem sağlayan İli Halk Yayınevi, Kuytun Güzel Sanatlar Enstitüsü ve İli Pedagoji niversitesinin Kuytun Şubesi vardır.

Karamay gibi Őehirlerin inşa edilmesi bölgeden dünyanın en zengin petrol kaynağın bulunması neden olmuştur. Karamay aynı zamanda bölgedeki en pahalı Şehirdir. Kent nüfusunun %90'ı Çinlileri oluşturan bu Şehir bölgedeki en zengin Şehirdir.



*Şekil.3 ŐŐek Şehrindeki Ramazan ŐanŐiyev'in evi
(baidu, 2019)*

3. Doğu Türkistan Bölgesinin Yakın Dönem Siyasi Tarihi

Doğu Türkistan bölgesi büyük Türkistan coğrafyasının bir parçasıdır. Bu bölgedeki her siyasî olaylar tüm Türkistan coğrafyasındaki siyasî gelişmelerle beraber ilerlemişlerdir. Türk dünyasının siyasî ve kültür tarihinde bu bölgenin katkısı büyük olmuştur. Bölgenin coğrafi konumu çeşitli dönemlerde önem sağlamıştır. MÖ varlık gösterebilen Hunlar döneminden itibaren gelişen siyasî hızlı hareketler bu bölgeyi de dâhil etkilemiş ve bölgede Türk kökenli çeşitli kavimlerin birbiriyle karışmasını sağlamış durumdadır. Bu bölgede çeşitli Türk kökenli kavimlerin birbiriyle kaynaşması sonucunda Doğu Türkistan bölgesinde kökü Türk olan etnik gruplar ortaya çıkmışlardır.

Doğu Türkistan denilen bu coğrafya MÖ 220 – MS 216 tarihleri arasında hüküm süren Hun İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunmuştur. Mete dönemine geldiğine Hun İmparatorluğunun sınırları doğu tarafı Kore'ye, kuzey tarafı Baykal gölü ile Ob; İrtiş nehirlerine, batı tarafı Aral denizine ve güney tarafı Çin'e kadar çok büyük sahayı kapladığı görülmektedir. Bu saha içerisinde Doğu Türkistan bölgesi de içine alınmaktadır (Kafesoğlu, 1984:59). Hun Devletlerinden sonra bu Doğu Türkistan bölgesi Göktürkler İmparatorluğunun sınırları içerisinde bulunmuşlardır. İki Göktürk Devletinden sonra Türkes Devletinin idaresine katılmıştır. Türkes döneminde bu bölgedeki Türkler 744'te Talas savaşıyla Çinlilerin işgal etmeye gelen kuvvetlerini yenmişlerdir. Çin işgalinden kurtulan bölgedeki Türkler Doğu Türkistan dâhil bu coğrafyada asırlarca barış içerisinde yaşamışlardır.

Karahanlılar dönemine kadar bu coğrafyada Türk kökenli çeşitli halklardan oluşan küçücük mahalli devletler görülmektedir. Aynı zamanda Moğolistan sınırlarından Uygurların çeşitli kabileleri bu coğrafya'ya göçler etmişlerdir. Uygurlar Moğolistan sınırında devlet kurarken bir asıra kadar varlık göstermişlerdir. Sonra Kırgızlar tarafından tarih sahnesinden kayıp olmuşlardır. 10. yy.'dan itibaren Karluk, Türkes ve bu coğrafyada yaşayan Uygurların çeşitli kabileleri Karahanlılar Devletinin idaresine dâhil olmuşlardır. Karahanlı Devri bölgenin siyasî tarihinde en önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde bölgedeki çeşitli Türk kabileleri hem İslam dinini kabul görmüşlerdir hem de birbiriyle kaynaşmayı devam etmişlerdir. Aynı zamanda Türk tarihinde yer alan önemli şahıslar da Karahanlılar devrinde ortaya çıkmışlardır. Örneğin, Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib, vd (Kul, 2009:62-64).

13. yüzyıldan itibaren bu bölge Türk-Moğol hâkimiyeti idaresinin içinde bulunmuştur. Cengiz Han'ın geniş toprağı dört oğulları arasında paylaşmasından sonra bu coğrafya ikinci oğlu Çağatay Han ile üçüncü oğlu Ögeday Han'ın altında kalmıştır. Yani Tanrı Dağlarının güney kısmı Çağatay Han'a, Cungarya kısmı ise Ögeday Han'a verilmiştir. 15. yüzyılda bu

bölge kendi varlığını Moğolistan adıyla bilinen hâkimiyet altında devam etmişlerdir. Sonra 17. yüzyıldan itibaren Cungarlar İmparatorluğunun hâkimiyetine girmişlerdir. Dört büyük kabilelerin birleşmesinden oluşan Cungarlar daha sonra İli bölgesini merkez ederek İmparatorluğu ilan etmişler ve kısa süre içinde Doğu Türkistan bölgesi dâhil Moğolistan, Ming ve Orta Asya'da bulunan Türk devletlerini istila etmişlerdir. 1753'ten sonra Cungarlar'da iç karışıklıkları ortaya çıkmış ve devlet gittikçe kendine gelememişlerdir. 1760'a kadar varlık gösterebilen Cungarlar daha sonra tarih sahnesinden kalkmışlardır. Cungarlar'dan sonra bu bölge Mançu hâkimiyetinin istilasına uğramıştır. 1759'dan sonra bu bölge tamamıyla Mançu İmparatorluğunun işgali altına girmiş ve bölgedeki Türklerin hâkimiyet devri sona ermiştir. Bu bölgenin 1760'tan sonraki tarihi Mançuların devrine aittir (Sheng, 2006:91).



3.1. Mançu İstilası Dönemi

Mançular 1644'te Çin'in Ming hanedanlığını ele geçirmişlerdir. Çin'in bütün bölgelerini işgal eden Mançular daha sonra 1759'da Doğu Türkistan bölgesine el atmışlar ve Doğu Türkistan bölgesindeki Türk hâkimiyetine son vermiştir. Mançu Hanedanlığı bu bölgeyi işgal ederken Rusya İmparatorluğu da Batı Türkistan bölgesindeki Türk hâkimiyetlerine el atışlardı ve bu bölgeyi Mançulardan önce işgal etmek maksadıyla hızlı ilerlemişlerdi. Bunun farkında olan Mançular da Rusya'dan önce bölgeyi el almıştı ve büyük Türkistan bölgesini ortak paylaşma amacıyla birkaç anlaşmalar yapmışlardır.

1851'de Mançu Hanedanlığı ile Rusya İmparatorluğu arasında "İli-Tarbagatay Ticari Anlaşması" yapılmıştır. 1864'de ise "Çing ile Rusya İmparatorlukları Kuzey-Güney Sınırlarını Bölme Anlaşması" yapılmış ve 1883'de "Çing-Rusya Sınır Anlaşmasının" sonucu nedeniyle bu bölgede yaşayan Kazaklar iki imparatorluğunun hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bölgenin Mançu tarafı Doğu Türkistan Bölgesinin Kazakları olarak ve bölgenin Rusya İmparatorluğu tarafı Batı Türkistan bölgesinin Kazakları olarak iki idareye bölünmüşlerdir. Tarihi kitaplarda Çin Kazakları ve Rusya Kazakları olarak da geçmektedir. Mançu-Rusya arasındaki anlaşmalardan sonra Çing tarafında kalan Kazaklar üç çeşitli bölgesel hükümetin hâkimiyeti altında bulunmuşlardır.

Onlar:

İli-Tarbagatay Askeri Hâkimiyeti, idari merkezi Küre şehri (Gulca'ya yakın)

Altay-Hobda Eyaleti, idari merkezi Hobda şehri (Moğolistan, Hobda ili)

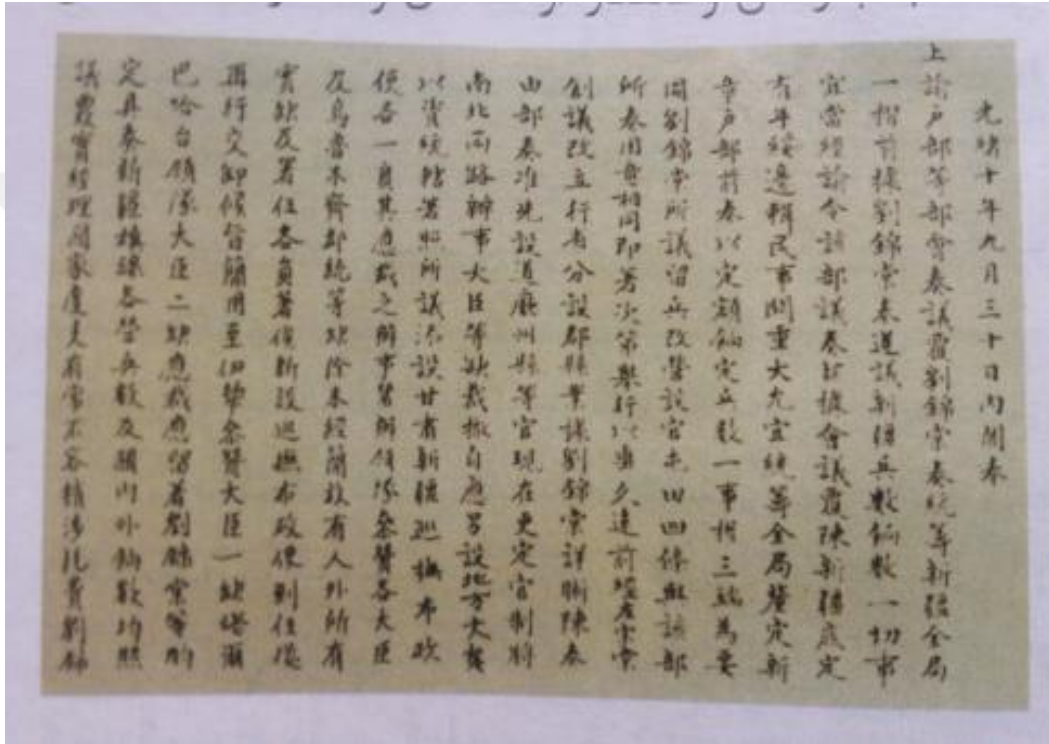
Urumçi Eyaleti Hükümeti, idari merkezi Di Hua şehri (Bugünkü Urumçi)

1863'te Yakup Bek Sultan Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmuştur. Devlet bölgenin güney kısmındaki altı tane şehirde hüküm sürebildiği için diğer adıyla "Altı Şehir Devleti" olarak da bilinmektedir. Devlet aynı zamanda Osmanlı ile de siyasî münasebetleri de yerine getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin tanınan olmasına rağmen bu devlet 1872'de Yakup Bek Sultan'ın vefat etmesinden dolayı meydana gelen karışıklıklar sırasında Mançuların altına tekrar girmiştir.

16 Mayıs 1878 tarihinde Zou Zungtang Doğu Türkistan'ın güney kısmında bulunan altı şehri ardı ardından işgal etmiştir. Zuo Zungtang bölgeyi işgal ederken Kazakların üç çeşitli hâkimiyet altında bulunduğunu yukarıda ifade etmiştik. Aynı zamanda Zuo Zungtang bu bölgenin de üç çeşitli bölgesel hükümetin herhangi birinde bağlı kalmasını sağlamak

amacıyla 1884’de Yakup Bek Sultan’ın devletinden kalan toprağa “Sincan” ismini vermiş ve Urumçi eyaletinin hâkimiyeti altına girmiştir. 1884’ten itibaren bu bölge Sincan Eyaleti olarak adlandırılmış ve eyaletin idari merkezi Di Hua şehri olmuştur. Şekil-4’te Yakup Bek Sultandan kalan toprağı “Sincan” diye adlandırıp, Çing Hanedanlığına bağlı eyalet olarak birleştirme kararı görülmektedir (Abilkakkızı, 2010:97).

Bu bölgedeki Mançu istilasının devri 1911’e kadar devam etmiştir. 1911-1912 yılları Mançu hâkimiyeti yıkılmış ve yerine Cumhuriyeti ilan eden Milliyeti Çinliler gelmişlerdir.



Şekil.4 Bölgeyi “Sincan” diye adlandırıp Çing Hanedanlığına eyalet olarak birleştirme kararı

3.2. Minguo Dönemi (1912-1949)

Minguo dönemi olarak bu bölgenin 1912'den sonraki siyasi durumu anlatılacaktır. Bu devir Çing hükümetinin Milletçi Çinliler tarafından devrilmesinden itibaren başlamıştır. Çin'in 1912'den sonraki tarihi kaynaklara göre "Minguo Dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Minguo döneminde Çin'in iki çeşitli siyasî hükümeti olmuştur. Onlar:

Beiyang Hükümeti (1912-1928), idari merkezi Pekin

Guomindang Hükümeti (1928-1949), idari merkezi Nankin, Congçing

Türkçe kaynaklarda Milliyetçi Çin ve Milliyetçi Çin Hükümeti olarak adı geçen hükümetler işte bunlardır. Beiyang Hükümeti ile Guo Mindang Hükümeti arasında pek çok siyasî ve kültürel farklılıklar mevcuttur. İki hükümetin de Doğu Türkistan bölgesine olan siyasî yönetimi farklılıklara sahiptir. Beiyang Hükümeti döneminde Kazaklar merkez Pekin'e direk bağlı hâkimiyetler altında olmuşlardır. Onlar:

Altay Eyaleti (1912-1920), merkezi Sar Sümbe şehri (bugünkü Altay)

İli-Tarbagatay Askeri Hâkimiyeti (1912-1916), merkezi Küre şehri (bugünkü Korgas ilçesinde)

Bölgeye Beiyang Hükümeti tarafından gelen Yang Zengxin Doğu Türkistan'ın siyasî yönetimini kendi eline aldıktan sonra Altay, Tarbagatay ve İli bölgelerini ardı ardına Urumçi hâkimiyetine bağlı hale getirmişlerdir.

İli 1914 yılından itibaren Sincan eyaletinde barındırıldı

Tarbagatay 1916 yılından itibaren Sincan eyaletine barındırıldı

Altay 1920 yılından itibaren Sincan eyaletine barındırıldı

Kazakların yoğun yaşadığı bölgeler Beiyang Hükümeti döneminde Sincan eyaletine bağlanmıştır. Kazakların Sincan eyaletine bağlanması aynı zamanda zor durumların yeni sayfasını açmıştır. 1928'de bölgeye Guo Mindang tarafından Jin Shuren gelmiş ve o da Yang Zengxin'in siyasî yönetimini devam ettirmiştir.

3.2.1. Yang Zengxin ve Jin Shuren Dönemi (1912-1928-1933)

19. yy.'ın son döneminden itibaren Çing hükümeti gittikçe zayıflıyordu ve her taraftan Mançu siyasetine karşı Çinlilerin milliyetçilik hareketi durmadan yükseliyordu. Çinlilerin lideri Sun Yat-sen 1912'de iki yüzyıldan beri hüküm süren İmparatorluğu ortadan kaldırmıştı. Sun Yat-sen Bey'in asıl amacı feodal, Mançu hükümetinin yerine Çinlilerin demokrasi devletini ilan edip, yeni bir çağın başlamasına vesile olmak idi. 1912'de Cumhuriyet ilan edilmiş olsa bile, dâhildeki ihtilaflar arka arkaya siyasi patlak verdiği için Sun Yat-sen Bey'in amacı yerine getirilememiştir. Devleti yönetimini kuzeyin lideri olan Yuan Shikai eline almış ve Beiyang adında bir hükümet kurmuştur. 1912'de Beiyang hükümeti tarafından yapılan cumhurbaşkanı seçiminde Altay eyaletinden Kazaklar da gelmiş ve seçime oy vermek için katılmıştır. Altay eyaleti Kazakları Pekin'deki cumhurbaşkanı seçimine Zekeriye Töre'nin ve yanına tercümen olarak Çince, Mançuca bilen Baymolda Kareke'nin gitmesini uygun görmüştür. Orenburg şehrinde çıkan "Kazak" gazetesinde de Pekin'e giden Zekeriye Töre hakkında da bilgiler yer almıştır. Şekil-5'te Zekeriye Töre görülmektedir (Törelere Şeceresi, 2012).



Şekil.5 Zekeriye Töre

Yuan Shikai Beiyang hükümetini kurduktan sonra Doğu Türkistan bölgesine Yang Tongnong adlı birini gönderdi ve o bölgeye gelir gelmez Mançulardan kalan idarî ve askerî

işleri düzene sokma işiyle uğraştı. Yang Tongnong Gulca'da bu işleri yaparken Beiyang hükümeti onun arkasından Yuan Dahua adlı birini Urumçi'ye gönderdi ve bölgenin valilik makamını ona verdi. Bu ikisinin bölgeye geldikten sonraki asıl amacı bölgeyi kendi başlarına ve merkezî hükümetten bağımsız olarak idare etmektir. Her ikisi bölgeyi ele geçirmek için birbirlerine hücum ediyorlardı. Kısa süre sonra Yuan Dahua mağlup olarak bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Ardından Urumçi'den Fu Tay adlı komutan Yang Tongnong'ın tek başına bölgenin “padişah”ı olmasına karşı çıktı. Bu savaştan sonra Yang Tongnong yurtdışına gitmeye mecbur oldu. Bu hadiselerden sonra bölgede Urumçi ile Gulca arasındaki generallik kavgaları başladı. Bölgedeki siyasî olaylar gittikçe büyüdü. Aynı zamanda bölgede bulunan olaylara Afganistan tarafından İngiltere ile Orta Asya tarafından Rusya hükümetleri karışmaya başladı. Beiyang hükümeti bölgedeki olayı derhal durdurmak için Yang Zengxin'i destekledi ve Yang Zengxin bölgedeki bütün rakipleri ortadan kaldırdı. Kısa süre sonra Yang Zengxin kendini merkezi Di Hua olmak üzere “Sincan Generali” ilan etti (Seyitulu, 2015:29).

Yang Zengxin bölgeyi ele aldıktan sonra bağımsız bir vaziyette idare ederken bir yandan da Uygur ve Kazakların uyanmasına mâni olmak gayesiyle onların Orta Asya'daki soydaşlarıyla eskiden devam etmekte olan münasebetlerini durdurmaya çalışmıştı. Bölgedeki Maarif işleri ortadan kaldırıldı ve yerel halk (Uygur ve Kazak) çocuklarına Çince eğitim zorunlu hale getirildi. Yang Zengxin döneminde bölgedeki iktisat, kültür ve maarifin durumu oldukça geriye gitmişti. Bölgenin iktisadi durumunu geliştirmek için birkaç siyasî ve ekonomi reformları yerine getirmişti. Bununla birlikte İli ve Altay eyaletinin Urumçi hükümetine barındırmak maksadıyla Pekin'deki Beiyang hükümetine sürekli teklifte bulunmuştu. Eğer İli ve Altay bölgeleri Urumçi hâkimiyetinin altına girse bölgedeki iktisadın gelişmesine katkı sağlardı. Ardı ardından yapılan teklif sonucu ile 1914-1916 yılları İli ve Tarbagatay bölgesi Urumçi hâkimiyetine barındırıldı.

Yang Zengxin İli ve Tarbagatay bölgesini ele aldıktan sonra Altay bölgesini de kendi çatısı altında tutabilmek maksadıyla yani Altay Bölgesini Urumçi'ye (Sincan Bölgesine) bağlamak amacıyla 1919'da merkez hükümet Pekin'e sürekli talepte bulunmuştur. 1920'de Yang Zengxin'in talebi kabul gördü ve Altay Bölgesi tamamıyla Urumçi'ye bağlanmıştır. Şekil-6'da Altay Bölgesini Urumçi ile birleştirme kararının belgeleri görülmektedir (Qordabayev, 2010:26). Altay bölgesinin 1920'de Urumçi'ye bağlanmasının ikinci sebebi ise Rusya ve Moğolistan faktörü idi. Moğolistan'daki Halka Moğolları 1912'de Cumhuriyeti ilan etmiş ve Rusya desteği ile Altay bölgesinin Hobda ilini kendi hâkimiyeti altına almıştı. Rusya Altay eyaletindeki Kazaklara sürekli elçi göndererek ya Moğolistan tarafında ya da Rusya tarafında kalmasını teklif etmiştir. Bölgedeki bu olayları yakından takip eden Yang Zengxin

Pekin hükümetine sürekli raporlar göndermiştir. Altay'ın Rusya ile Moğolistan'a katılmasını engellemek için Yang Zengxin Urumçi'den Altay'a asker gönderdi ve 1918-1919 yılları bölgedeki savaş durdurmak amacıyla Rusya, Çin ve Moğolistan üç ülke ortak anlaşma yapmıştır. Anlaşmada Çin tarafı Hobda bölgesinin Moğolistan'da kalmasını ve Rusya tarafı da Altay'ın Sincan bölgesi tarafında kalmasını kabul etmiştir.



Şekil.6 Altay Bölgesini Sincan Bölgesi ile birleştirme kararı
(Kordabayev, 2010:26)

1920'de Yang Zengxin bölgeyi tamamıyla kendi çatı altına birleştirmiştir. Altay eyaleti kaldırıldıktan sonra yerine Yang Zengxin'in gönderdiği adamlar hâkim olmuştur. 1925'den sonra Urumçi'de yine de yerel liderler arasındaki tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmaların sonucu 1928'de Yang Zengxin'in Pen Yulen tarafından öldürülmesini ortaya çıkarmıştır. Yang Zengxin öldürüldükten sonra Urumçi'deki diğer lider Jin Shuren Pen Yulen'i idam cezasıyla ortadan kaldırmış ve bölgenin siyasî idaresini kendi eline almıştır. Jin Shuren'in

gelmesi ile 1925'ten beri tartışılan generallik makama son verilmiş ve bölge 1928'den sonra onun eline geçmiştir (Seyitulu, 2015:136).

Bölge hükümetinin Jin Shuren'in eline geçmesine rağmen onun generallik makamı 1933'e kadar sadece beş yıl sürebilmiştir. Jin Shuren hükümeti devri halkın bölgedeki bulunan Çin yönetimine karşı ayaklanması ile geçmiştir. Jin Shuren'in siyasetinden rahatsız olan bölgenin yerel halkı (Uygurlar ve Kazaklar) her yerde onun hükümetine karşı ayaklanmaları ortaya çıkarmışlardır. Jin Shuren hükümetinin zulüm siyasetine karşı ayaklanmaları ortaya çıkaran en meşhur bölgeler ise Kumul ve Altay bölgesi olmuştur. Kumul halkı başta Hoca Niyaz olmak üzere adı tarihi kitaplarda çok geçen Kumul İnkılâbını ortaya çıkarmıştır. Altay Kazakları da lider Şerifhan Kögeday başta olmak üzere Jin Shuren hükümetinin Altay bölgesindeki yönetimini devirmek için ortaya çıkmışlardır. Bu inkılâpların bir anda hızlı büyümesi ve Jin Shuren hükümetinin de hazırlıksız yakalanması onun ortadan çabuk kaldırılmasına büyük neden olmuştur.

3.2.2. Sheng Shicai ve Guo Mindang Hükümeti Dönemi (1933-1944-1949)

Jin Shuren hükümetinin son döneminde bölgenin siyasî merkezi Urumçi'den başka şehirler ve bölgeler yerel istiklalcilerin eline geçmişti ve Jin Shuren'in az çok askeri olsa da kendi hâkimiyetini elinde bulundurmaya imkânı yoktu. Aksine yerel halkın zulüme karşı isyanı gittikçe büyümüştü. Hatta Kansu eyaletinden gelen Ma Zhongying'in Hoca Niyazla birlikte Guçung'a kadar hücum etmesi ve Urumçi'ye yaklaşması Jin Shuren hükümetini tehdit altında bırakmıştı.

Jin Shuren hükümeti tehdit altında kalırken Urumçi'deki Ruslar Jin Shuren'e karşı ayaklanmış ve hükümetin Urumçi'deki büyük binasına hücum etmişlerdir. Ruslar binayı hücum ederken Jin Shuren Urumçi'yi terk ederek Manas'a kaçmış ve Sovyetler Birliğine geçerek Nankin'e geçmiştir. Bu olaylar Urumçi'de olurken Jin Shuren'in Kumul'daki inkılâbı ortadan kaldırmak için gönderdiği komutan Sheng Shicai da Urumçi'ye geri dönmüştür. Urumçi'deki hükümet binasını hücum eden Ruslar daha sonra Jin Shuren'den kalan Urumçi hükümetini idare etmek için geçici bir heyet teşekkül etmişlerdir. Heyet tarafından seçilen hükümetin azaları olmuştur. Sheng Shicai'yin Kumul komutanlığından gelmesi ile geçici heyet ona "Sınır Müdafii Komutanı" unvanını vermiştir. Sheng Shicai çok geçmeden Urumçi'deki hükümetin yönetimini kendi eline almıştır (Seyitulu, 2015:169).

Sheng Shicai Urumçi'deki hükümetin başına geldiğinde sadece Urumçi'nin etrafı hükümetin altında kalmış ve diğer bütün bölgeler tamamıyla elden çıkmıştır. Urumçi'nin dört tarafı Sheng Shicai hükümetine karşı idi ve Sheng Shicai'yin da onlara karşı gücü zayıftı. Nankin'deki Guomintang hükümetinin etkisine girebilmeyi istiyorsa da onların destek sağlamasına şu durumda imkân yok idi ve Nankin'den kuvvet getirmenin de çaresi bulunmuyordu. Neticede Sheng Shicai Sovyetler Birliği gibi yabancı bir ülkeye yönelik, onların gücü vasıtasıyla düşmanlarını ortadan kaldırmak ve bölgedeki hâkimiyetini elinde tutmak gayeti içerisinde olmuştu. Ayrıca bütün yerli halkı ve inkılâpçıları kandırmak suretiyle onların itiraz ettikleri birkaç meseleyi çabuk çözmeye çalıştı ve "Bu bölgedeki her millete aynı haklar verilecektir. Bizden önceki zulüm hâkimiyeti artık yok edilecektir ve yerine halkın hükümeti kurulacaktır. Bundan sonra bu bölgede ezmeye ve ezilmeye de izin verilmeyecektir" gibi duygusal ve halkın dikkatini kendine çekici ifadeleri sarf etmiştir (Kul, 2009:85).

1933-1934 yılları arası Sheng Shicai Sovyetler Birliğinin desteği ile bölgede yeni hükümeti kurmuş ve bölgedeki Zhang Pingyuan, Ma Zhongying gibi düşmanlarını ortadan kaldırmıştır. Kumul'daki inkılâbın lideri olup daha sonra Kaşgarda kurulan geçici Doğu

Türkistan İslam Cumhuriyetinin cumhurbaşkanı olan Hoca Niyazı Urumçi'ye davet ederek ortak anlaşmalar yapmıştır. Hoca Niyaz ve Sheng Shicai hükümetinin Sovyetler'in devreye girmesiyle yaptığı ortak anlaşmadan sonra Kaşgar'daki geçici hükümet DTİC'ni ortadan kaldırılmış ve Hoca Niyaz yeni hükümetin başkan yardımcısı olarak kabul görülmüştür. Altaydaki Şerifhan Töre'ye Altay vilayetinin valiliği ve aynı zamanda Altay'ın askeri komutanlığı vazifesini vermiştir. Sheng Shicai bununla birlikte Altı Büyük Siyaseti ortaya koymuştur. Onlar:

Cihangire karşı durmak

Sovyet ittifakıyla dostane olmak

Her milletin hukuk alanında eşit olmasını sağlamak

Bölgenin güvenliğini korumak

İttifak halinde olmak

Bölgeyi imar etmek

Bölgede yeni hükümet kurulduktan sonra barışın hüküm sürdüğü bir kısa dönemde eğitim ve kültürün canlanma devri başlamıştır. Bölgedeki yerel inkılâpçılar bunca seneden beri inkılâp müddetince halkın bilgisi olmadığını, gözü açık aydınların az sayıda olmasından çok zor durumlarda düştüklerini fark etmiş ve idare ve emir işlerini düzenleyemedikleri, usul ve siyaset gibi gerekli işleri yapmadıkları için çok zorluk çektiklerini anlamıştır. Bu işlerin hepsinin maarifsizlikten ileri geldiğini düşünen az aydınlar ilk olarak bu bölgeye maarifin olmasına ve güçlendirilmesine kanaat getirmişlerdir. Bölgede barış temin edildikten sonra her yerde okullar açmak ve çocukları okutmak hareketine başlamışlardır (Kul, 2009:86)

Sheng Shicai hükümeti 1937'den itibaren her milletin bilgili aydınlarını, liderlerini hapse atıp adam tutuklama hareketini icra etmeye başlamıştır. Bahane için halk vekiller kurultayı namıyla toplantılar düzenleyip, her şehrin ileri gelenlerini Urumçi'ye davet etmişlerdir. Urumçi'ye halk vekilleri kurultayı toplantısına gelen her bölgenin vekilleri gelir gelmez tutuklanıp hapse atılmışlardır. Halk vekilleri kurultayı toplantısının ardından "silah toplamayı" ortaya çıkarmış ve Urumçi'ye gelen bütün vekillerden halkın elinde mevcut silahı kısa sürede bulunduğu yerdeki hükümete teslim etmelerine zorlamışlardır. Bu gelişmelerden sonra başta Altay bölgesi olmak üzere Sheng Shicai hükümetine karşı halk ayaklanmalar ardı ardına ortaya çıkmıştır. İlk isyan Altay bölgesinin Köktokay ilçesinde Irıskan ve Esimkan liderliğinde başlamışlardır. İsyan sonrası hızlı büyümüş ve Altay inkılâbının tarih sahnesine

çıkmasına neden olmuştur. Altay inkılâbı daha sonra Osman Batur liderliğinde 1944'e kadar hiç durmadan devam etmişlerdir.

Bölgedeki siyasî karışıklardan sonra Sheng Shicai 1944'de istifa ederek Nankin'e gitmek zorunda kalmıştır. Sheng Shicai'yin istifasından sonra Guo Mindang hükümeti Sincan eyaletini eline almak amacıyla Eylül ayında Wu Zhongxin'i Urumçi'ye göndermiştir. Wu Zhongxin geldikten sonra bölgesel hükümetin başkanı olarak siyasî görevine başlamış ve halkın güvenliğini kazanabilmek maksadıyla hapisteki tutuklu insanları derhal çıkarmışlardır. Ama Sheng Shicai'yin istifa etmesi ile Wu Zhongxin'in bölgeye gelmesi döneminde Altay dâhil İli ve Tarbagatay bölgeleri inkılâpçıları Millî Hükümeti kurmuşlardır. 1943-1944 yılları Altay Kazakları Çinggil'de Ak Üy (beyaz saray) geçici hükümetini kurmuştur. Osman Batur ve Sulubbay Batur dâhil on iki üyesi önemli görevleri almışlardır. 1944'de İli bölgesindeki Akbar ve Seyit başta olmak üzere ilk ayaklanmaları başlamış ve kısa süre içinde Gulca şehrini almışlardır. İnkılâpçılar Gulca'yı aldıktan sonra geçici hükümet kurmuşlardır.

Wu Zhongxin'in bu bölgedeki hükümeti sadece on sekiz ayı sürebilmiştir. 1946'da onun yerine Zhang Zhezhong diye birisi gelmiştir. Zhang Zhezhong Guo Mindang tarafından Sincan bölgesel hükümetine geldiği zaman bölgenin siyasî durumu en zor hale gelmişti. İli tarafında Doğu Türkistan Geçici Hükümeti kurulup, millî askerler ardı ardına İli, Tarbagatay ve Altay'ın bütün ilçelerini Çinlilerin hükümetinden temizliyordu. Altay'daki Ak Üy geçici hükümeti Gulca'daki hükümet ile işbirliği yaparak Urumçi'ye yakın Manas nehirine kadar gelmişlerdi. Kısa süre içinde Altay, Tarbagatay ve İli'de bağımsız Doğu Türkistan Hükümeti kurulmuştu ve üç vilayette onların hükmü geçiyordu. Zhang Zhezhong'ın hükümeti Urumçi, Kumul, Kaşgar, Aksu gibi yedi vilayeti barındırıyordu. Guo Mindang hükümeti bu bölgede bağımsız Doğu Türkistan hükümetinin olmasını hiç istemedi ve Zhang Zhezhong'ın vasıtasıyla İli'deki geçici hükümet ile ortak anlaşmalar yapmaya çalıştılar. Aynı zamanda ilk başta İli'de kurulan geçici hükümeti destekleyen Sovyetler Birliği 1945'teki "Yalta Anlaşmasından" sonra vazgeçmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin İli'deki geçici hükümetten vazgeçmesi ve Guo Mindang hükümeti ile "Sincan" üzerinde gizli anlaşmalar yapması sonucunda İli'de kurulan Doğu Türkistan Hükümetini Nankin ile barış anlaşmasını yapmasına zorlamışlardır (Seyitulu, 2015:269).

1946'da İli'deki Doğu Türkistan Geçici Hükümeti ortadan kaldırılmış ve yerine Üç Vilayet Hükümeti gelmiştir. Üç Vilayet Hükümeti Urumçi'deki Zhang Zhezhong hükümeti ile ortak barış imzasını atmışlardır. İmzadan sonra Üç Vilayet Hükümeti ile Zhang Zhezhong'a bağlı yedi vilayet tarafı bölgeyi ortak yönetmek amacıyla koalisyon hükümeti kurmuşlar. 1946'da Urumçi'de kurulan koalisyon hükümetinde her iki tarafın da adamları büyük görevler

almışlardır. Alihan Töre, Osman Batur ve İsa Yusuf Alptekin gibi kişiler eyalet hükümetinin üyeleri olmuşlardır. Urumçi’de kurulan koalisyon hükümette görev alan diğer kişiler:

Ülke Reisi (bölgenin reisi) ve yardımcıları

Zhang Zhezhong (guomintang tarafından)

Ahmetjan Kasmî (üç vilayet tarafından)

Burhan Şahidi (yedi vilayet tarafından)

Ülke Sekreteri ve yardımcıları

Liu Mengchun (guomintang tarafından)

Abdikerim Abbasov (üç vilayet tarafından)

Selis Amre (yedi vilayet tarafından)

Halk İşleri Bakanlığı başkanı ve yardımcıları

Wang Zengshan (guomintang tarafından)

Rahmjan Sabırbayev (üç vilayet tarafından)

Maliye Bakanlığı başkanı ve yardımcıları

Luyuiwen (guomintang tarafından)

Ma Tingxiang (yedi vilayet tarafından)

Eğitim Bakanlığı başkanı ve yardımcıları

Seyfuddin Ezezi (üç vilayet tarafından)

Cai Zongxian (yedi vilayet tarafından)

İmar Bakanlığı başkanı ve yardımcıları

Muhammed Emn Buğra (yedi vilayet tarafından)

Gu Qianji (guomintang tarafından)

Sağlık Bakanlığı başkanı ve yardımcıları

Dalelhan Sügırbayev (üç vilayet tarafından)

Qui Wu (guomintang tarafından)

Guan Zeliang (guomintang tarafından)

Savunma Bakanlığı başkanı ve yardımcıları
İskakbek Mononov (üç vilayet tarafından)

1946'da kurulan eyalet hükümeti çok sürmemiştir. Gulca ile Urumçi arasındaki bazı tartışmaların ortaya çıkması nedeniyle koalisyon hükümet dağılmıştır. Koalisyon hükümette yer alan kişiler çok zaman geçmeden görevlerini yerine getirmeden istifa etmişlerdir.

3.3. Geçici (Vakitça) Hükümet Dönemi

Bölgedeki geçici hükümetin devri 1944'den itibaren başlamaktadır. 1944-1946 arasında İli merkez olmak üzere bir bağımsız Doğu Türkistan Geçici Hükümeti kurulmuştur. Geçici hükümetin kendi cumhurbaşkanı, başkomutanı ve her çeşitli bakanları olmuşlardır. Ama ne yazık ki, Sovyetler Birliği ile Çin Guo Mindang hükümeti arasındaki anlaşmalardan dolayı bu geçici hükümet ortadan kaldırılmış ve Sincan eyaleti hükümetine bağlanmıştır. Bu yüzden bu geçici hükümetin 1946'ya kadar olan resmî adı kayıtlarda Şarkî Türkistan Geçici Hükümeti (Doğu Türkistan Geçici hükümeti) olarak geçmektedir. 1946'dan sonraki ismi ise, barış imzasından dolayı kayıtlarda Üç Vilayet Hükümeti olarak geçmektedir.

3.3.1. Şarkî Türkistan Geçici (Vakitça) Hükümeti (1944-1946)

İli'nin Nilka bölgesinden başlayan istiklâl ve hürriyet yolundaki millî mücadelenin sonucu 1944'de Şarkî Türkistan adında bir bağımsız hükümetin kurulmasını tarih sahnesine çıkarmıştır. Cumhuriyetin resmî olarak ilan edildiği tarih 12 Kasım 1944'tür. Gulca'da ilan edilen bu hükümetin ilk üyeleri Alihan Töre, Akimbek Hoca, Maksım Abdirov, Rahmjan Sabırbayev, Muhammetjan Maksım, Abdikerim Abbasov, Kabip bernaşov, Envar Musabayev, Pavel Pabloviç Moskaliyev, Abilkayır Töre, Buka Ambal, Gani Yoldaş, Saljanbay Babajan, Abilimit Ali Halfe, Petr Romanoviç gibi kişiler olmuştur (Yuiqi, vd, 2000:78).

Geçici hükümet Gulca şehrinde ilan edildikten sonra bunların altında merkezî idare, maliye bakanlığı, maarif bakanlığı, tarım bakanlığı, hayvancılık bakanlığı, sağlık bakanlığı, din işleri bakanlığı, harp bakanlığı, harç bakanlığı gibi bakanlıkları kurulmuştur.

Maliye bakanlığına Enver Musabayev, Maarif bakanlığına Seyfuddin Azezî, Sağlık bakanlığına Muhiddin, Teftiş bakanlığına Can, Harp bakanlığına Alekissander, Tamirat bakanlığına Salih Can, Adliye bakanlığına Mahmud Can Maldum, Baş sekreterliğe Abdurrauf

Mahdum seçilmişlerdir. Aynı zamanda “Azat Şarkî Türkistan” adında hükümet gazetesi kurulmuş ve Uygurca, Kazakça, Rusça, Çince dört dilde basılmıştır. 1945’de geçici hükümetin Millî Ordusu kurulmuş ve on binden fazla askere sahip olmuştur. Millî Ordu kurulduktan sonra ilk önce İli bölgesinde bulunan diğer ilçeleri Guo Mindang işgalinden kurtarmış ve Çöçek, Altayı fetih etmek için Tarbagatay bölgesine girmişlerdir. 31 Temmuz 1945’te Çöçek şehrini, 6 Eylül 1945’te Altay şehrini almışlardır. 1945’in ekim ayından itibaren geçici hükümet ile Guo Mindang hükümeti Manas nehirini iki hükümetin devlet sınırı belirlemişler. Guo Mindang askerleri Manas’ın doğu kısmında yer almışlar ve geçici hükümetin Millî Ordusu ise Manas’ın batı tarafına yerleşmişlerdir. Manas nehri daha sonra iki hükümetin ortak sınırı haline gelmiştir. Şekil-7’de Manas nehirinde yer alan Millî Ordunun bir kısım askerleri görülmektedir.



Şekil.7 Manas'taki Millî Ordu

Manas iki hükümetin ortak devlet sınırı olduktan sonra Guo Mindang hükümeti Gulca’daki geçici hükümet ile ortak anlaşmalar yapmaya çalışmıştır. Bu çalışma sonucu barış imzasının atılmasını ortaya çıkarmıştır. 1946 yılından itibaren Şarkî Türkistan Geçici Hükümeti ile Çin Hükümeti arasında 11 maddelik bir metin imzalanmış ve her iki taraf birleşip koalisyon hükümetini kurulmuşlardır.

3.3.2. Üç Vilayet Hükümeti (1946-1949)

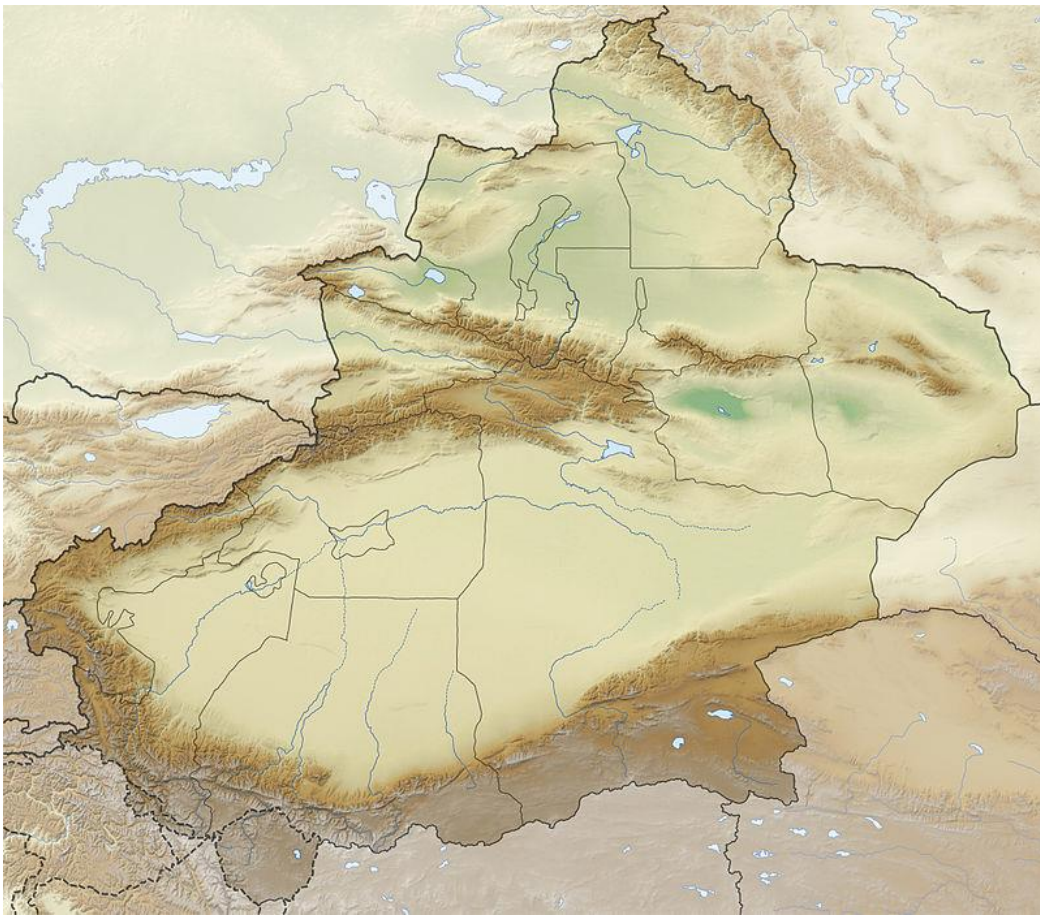
Guo Mindang hükümeti ile Gulca'daki geçici hükümet arasında barış imzası atıldıktan sonra 1946'dan itibaren geçici hükümetin adı "Üç Vilayet Hükümeti" olarak değiştirilmiştir. Böylece bu devlet de Sovyetler Birliğinin olumsuz tutumu neticesinde ortadan kalkmıştır. İmzadan sonra Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, Ahmet Can Kasmî, Abdükerim Abbasov, Delilhan Sügırbayev ve Osman Batur gibi birçok kişi hükümet teşekkülüne seçilmişlerdir. Bölgenin İli, Tarbagatay ve Altay vilayetlerinde yaşayan Kazaklar "Üç Vilayet Hükümeti" altında varlıklarını devam etmişlerdir. Yeni hükümet 1949'a kadar varlık gösterebilmiş ve komünist Çinlilerin bölgeye girmesiyle hâkimiyetlerine son vermişlerdir.



4. Doğu Türkistan Bölgesindeki Kazaklar Hakkında Bilgi

Doğu Türkistan'daki Kazakların yaşadığı bölge, Çarlık Rusya ve Çing Hanedanı arasında 1860'da Pekin anlaşması ve 1864'de Çöçek protokolleri çerçevesinde iki ülke arasında paylaşılmış ve Doğu Türkistan Kazakları Kazakistan'daki soydaşlarından bölünerek Çing hâkimiyeti içinde kalmıştır. Diğer bir deyişle, Doğu Türkistan'daki Kazakların yaşadığı topraklar onların yüzyıllardır yaşaya geldiği tabii mekânlarıdır.

4.1. Kazakların Yaşadığı Coğrafya



*Doğu Türkistan Bölgesinin Coğrafyası
(wikipedia sitesinden 25.05. 2019 tarihinde alınmıştır)*

Kazakların Yaşadığı Coğrafya

Doğu Türkistan'daki Kazakların çoğunluğu Tanrı Dağlarının kuzeyinde yani; Altay, Tarbagatay ve İli illerine ait 20'den fazla ilçelerde yaşamaktadır. Bununla birlikte Tanrı

Dağlarının kuzey eteklerindeki Manas, Hutubi, Miçuan, Fukang, Jimisar, Guçung ve Mori ilçelerinde ikamet etmektedir. Tanrı Dağlarının kuzey doğu eteklerindeki Barköl ve Aratürük ilçelerinde de Kazaklar çoğunluktadır. Ayrıca bölgenin merkezi Urumçi şehrinin etrafında da Kazaklar çoğunlukta yaşamaktadır. Bu bölgeyi Kazaklar Eren Kaburga (Büyük Dağ) ve Teñir Tavu (Tanır Dağı) diye adlandırmaktadır. İli vilayeti bölgesinin bulunduğu yerini Kazaklar İli Anğarı (İli Havzası) diye adlandırmaktadır. En kuzeydeki Altay bölgesini Ör Altay (Büyük Altay) ve Tömengi Altay (Orta Altay) olarak iki çeşitli isimle adlandırmaktadır. Altay ve Eren Kaburga arasındaki havzayı Kazaklar Kubunuñ Kumu (Kubunun Çölü) olarak adlandırmaktadır. Bunu diğer bir ismi de Cungarya havzasıdır (Sheng, 2006:9).

Doğu Türkistan'da bulunan Kazaklar bölgenin nerelerinde yaşıyorlardır sorusuna şöyle cevap vermek gerekmektedir. Günümüzde, Kazaklar coğrafi açıdan bölgenin kuzey kısmını yoğun şekilde ikamet etmektedir. Kuzey bölgede birden fazla özerk il ve ilçeleri mevcuttur. Kazaklara ait bir özerk il, iki özerk ilçe ve ondan fazla özerk köyler mevcuttur. Bu bölgeden başka Kazaklar Kansu ve Çinghay eyaletinde de ikamet etmektedir. Bu eyaletlerde Kazaklara ait bir özerk ilçe ve bir özerk il mevcuttur. Onlar:

Özerk İller:

İli Kazak Özerk İli (Sincan)

İli'ye üç vilayet aittir. Onlar: Altay, Tarbagatay, İli

Hai Xi Kazak-Moğol-Tibet Özerk İli (Çinghay)

Özerk İlçeler:

Mori Kazak Özerk İlçesi (Sincan, Sanci)

Barköl Kazak Özerk İlçesi (Sincan, Kumul)

Aksay Kazak Özerk İlçesi (Kansu)

4.1.1. İli Kazak Özerk İli

İli Kazak Özerk İli'nin kuruluşu Komünist Çin hükümeti kurulduktan sonra yapılanmaya başlamıştır. İli Kazak Özerk İli 27 Kasım 1954 tarihinde kurulmuştur. Komünist Çin hükümeti kurulduktan sonra Çin Komünist Partisinin (ÇKP) Sincan şubesi ve Sincan Bölgesel Halk Hükümeti birleşip İli, Tarbagatay, Altay ve Urumçi vilayetindeki Kazaklarla bir araya gelip özerk ilinin kuruluşu hakkında konuşmuşlardır. O dönem Kazak Özerk İli başkanlarından biri olan Kurmanalı Ospanov anısında şöyle belirtmiştir (Nurlanulı, vd, 2010:430):

“Ben o zamanlar Sincan bölgesel hükümetinde müdür yardımcısının sekreteri olduğum için bu toplantıda yer almıştım, halkın bir kısmı Kazak Özerk İlini İli, Tarbagatay, Altay vilayetlerinde kurulsun, bir diğer kısmı ise İli, Tarbagatay, Altay, Urumçi ve Kumul vilayetlerinde kurulsun diye fikir bildirmişlerdi”.

Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesinde Kazaklar yoğun olarak yaşadığı için Çin Komünist hükümeti Kazak Özerk İli'nin bu bölgede kurulmasına yanaşmamış ve halkın sunduğu iki fikirden birinci fikri daha uygun görmüştür. Çin hükümeti Kazak nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Urumçi ve Kumul vilayetlerini Kazak Özerk İli'ne birleştirmese de bu yerlerde Kazaklara özerk ilçe, özerk köy kurulmasına yardımcı olacağız diye antlaşma yapmıştır. Böylece Kumul vilayetinin Kazakların yoğun olduğu Barköl ilçesini ve Urumçi vilayetinin Mori ilçesini özerk ilçe olmasına izin vermişlerdir. Doğu Türkistan'da bununla birlikte Moğol, Kırgız ve Huiler'in özerk ili vardır. İli Kazak Özerk İli'ne ait coğrafi konum bilgisi şekil 8'de verilmiştir. Şekil-9'da İli Kazak Özerk İli kurulduğuna dair “Xinjiang” gazetesinde basılmış Çince haber görülmektedir. Gazetedeki kişi İli Özerk İli'nin ilk başkanı Patıkan Sügırbayevdir.

Kurmanalı Ospanov yazdığı hatırasında bölgedeki Kazak Özerk İli'nin adı üzerinde çok tartışmaların yer aldığını ve komisyon üyeleri tarafından on tane isimin sunulduğunu tespit etmiştir. Onlar:

1. Üç Kulustay Kazak Özerk İli
2. Altındağ Kazak Özerk İli
3. Kuzey Sincan Kazak Özerk İli
4. Tiyen Şan – Altay Kazak Özerk İli
5. Altay Kazak Özerk İli
6. İli – Altay – Tarbagatay Özerk İli

7. İli - Tarbagatay - Altay Kazak Özerk İli
8. Cungar Kazak Özerk İli
9. Cungarya
10. İli Kazak Özerk İli

Bu sunulan isimler içinde komisyon İli Kazak Özerk İli'nin olmasını uygun görmüştür. Kurmanalı Ospanov'ın tespit ettiğine göre 1954'de İli Kazak Özerk İli'ne ait üç vilayette (Bortala ili dâhil) yaşayan halkın nüfusu 815.390 olmuştur. Nüfus oranı olarak:

Kazaklar %53,48
Uygurlar %25,56
Çinliler %5,79
Moğollar %4,45
Huiler %3,4
Ruslar %2,55
Xibo %1,52
Kırgızlar %1,42
Özbekler %0,82
Tatarlar %0,71
Diğerleri %0,28

İli Kazak Özerk İline ait üç vilayette yaşayan halkın nüfusu hakkında Kocay Dokas da kendi hatırasında yazmıştır. K.Dokas “Subay’ın Hatıra Defteri” adlı eserinde Gulca’daki devlet arşivinden kaynak göstererek 1944’de yapılan nüfus sayımını şöyle göstermektedir (Dokas, 1996:2):

İli Vilayeti (Bortala dâhil)
Kazakların nüfusu 210.672
Uygurların nüfusu 76.299
Çinlilerin nüfusu 27.661

Tarbagatay Vilayeti
Kazakların nüfusu 103.180
Çinlilerin nüfusu 26.229
Uygurların nüfusu 1015

Altay Vilayeti (sadece Kaba ve Burçin ilçesi)

Kazakların nüfusu 53.352

Çinlilerin nüfusu 2331



*Şekil.8 İli Kazak Özerk İli
(wikipedia, 2019)*

Altay vilayetindeki Kazaklarının sayısının 53.352 olarak bildirilmesinin sebebi, 1939 yılından itibaren Altay'ın Doğu ilçelerinde ardı ardına millî mücadeleler boy gösterdiği için hükümetin nüfus sayımına Altay vilayetindeki Kaba, Burçin gibi ilçelerdeki Kazakları girer ama kalan ilçelerdeki Kazaklar sayıma girememiştir. 1955'de Bortala, Çing ve Arişang üç ilçe İli vilayetinden bölünerek Bortala Moğol Özerk İli olarak kurulur. Bugün Bortala şehrinde, Çing ve Arişang ilçelerinde Kazaklar yaşamaktadır.

İli Kazak Özerk İli Gulca'da kurulduktan sonra özerk ilde başkan olarak görev yapmış olan kişilerin listesi (Sadık, vd, 2007:7-17):

Patkan Sügirbayev (1954-1955)
 Jagda Babalik (1955-1958)
 Kurmanalı Ospanov (1958- 1963)
 Ergali Abilkayır (1963-1969)
 jung Liangshu (1969-1970)
 Wang Jinzhong (1970-1975)
 Canabil Smagul (1975-1978)
 Ergali Abilkayır (1978-1979)
 Kasimbek Seyitjan (1979-1983)
 Dıyar Kurmaş (1983-1988)
 Askat Kerimbay (1988-1993)
 Bekmukamet Musa (1993-1998)
 Alpısbay Rahım (1998-2001)
 Nurlan Abilmajın (2001-2003)
 Kızaycan Seyilkoja (2003-2007)
 Mevken Seyitkamza (2007-2012)
 Menen Zeynel (2012-2016)
 Kurmaş Sırjan (2016-...)



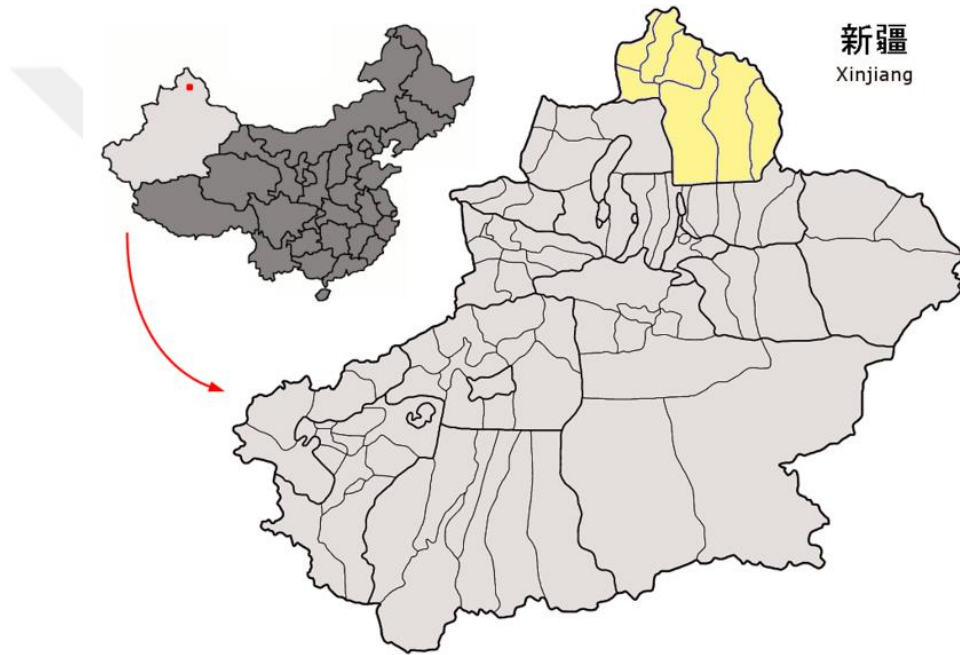
Şekil.9 Xinjiang gazetesi tarafından basılan Çince haber, 7 Aralık 1954

Gazetedeki kişi Özerk İlin ilk başkanı Patkan Sügirbayev

(kazakcnr, 2019)

4.1.1.1. Altay Vilayeti

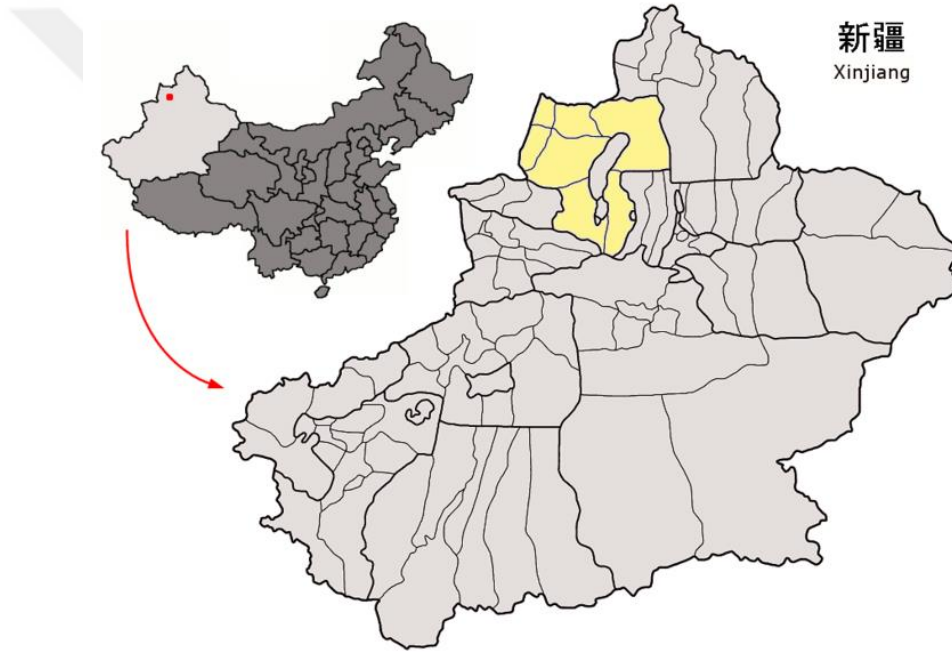
Altay İli Kazak Özerk İli'ne ait büyük vilayettir. 1920'ye kadar Moğolistan'da yer alan Hobda bölgesi ile özerk bölge halinde idi. 1920'den sonra Sincan eyaletine girmiştir. Vilayetin kuzey ve kuzey doğusunda Moğolistan ve Rusya, batı tarafında Kazakistan, güney tarafında Sanci Hui Özerk İline ait Guçung, Jimisar, Fukang gibi ilçeler ve batı güney tarafında Tarbagatay vilayeti komşudur. Vilayet merkezi Altay şehridir. Vilayette Köktokay, Çinggil, Burultokay, Kaba, Burçin ve Jeminay gibi ilçeler mevcuttur. Şekil-10'da İli Özerk İli'ne ait Altay vilayetinin bölgedeki konumu görülmektedir.



Şekil.10 Altay Vilayeti (wikipedia, 2019)

4.1.1.2. Tarbagatay Vilayeti

Tarbagatay vilayeti Özerk Bölgenin orta kısmında yer almaktadır. Vilayetin merkezi Çöçek şehridir. Bulunan vilayetin doğusunda Sanci Hui İli'ne ait Manas ilçesi, Kuzey ve kuzey doğusunda Kazakistan ve Altay vilayeti yer almaktadır. Batı tarafında Kazakistan ve güney tarafında Bortala ili ve İli Özerk İli'ne ait ilçeler mevcuttur. Vilayette başta Çöçek olmak üzere Savan, Usu, Tolı, Çağantokay, Dörbiljin ve Kobuksar Moğol Özerk İlçesi vardır. Savan ilçesi 1944'e kadar Urumçi vilayetine ait idi, 1944'teki geçici hükümet döneminde Tarbagatay'ın hâkimiyetine girmiştir. Şekil-11'de vilayetin bölgedeki konumu görülmektedir.

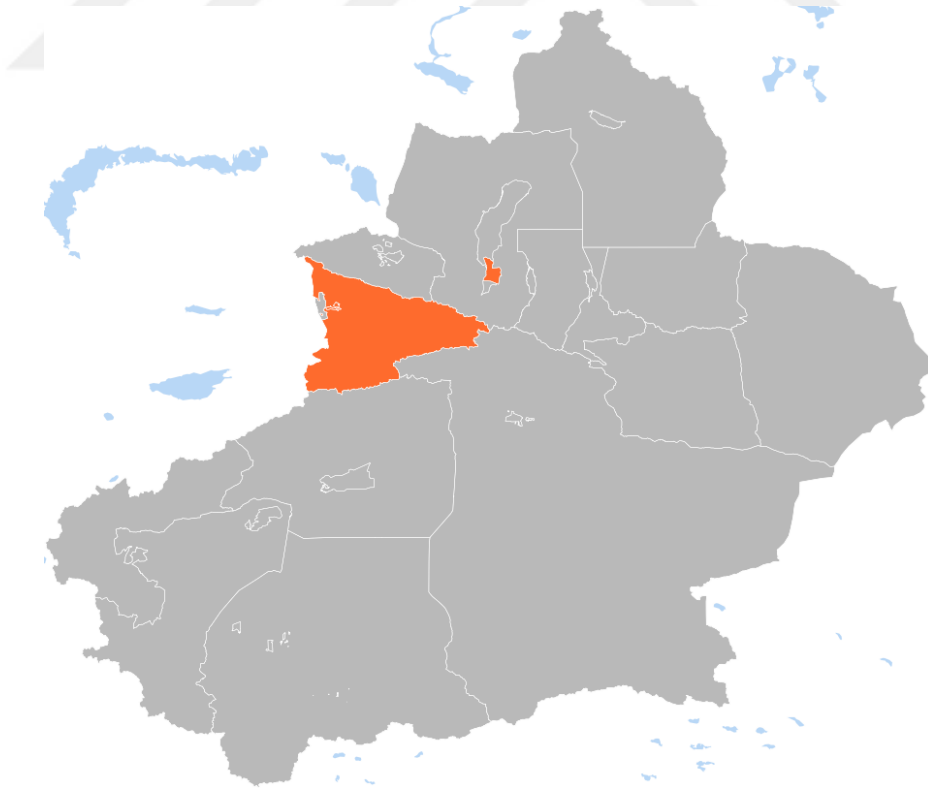


Şekil.11 Tarbagatay Vilayeti (wikipedia, 2019)

4.1.1.3. İli Vilayeti

Bölgede Kazak Özerk İli kurulduktan sonra İli Vilayetinin adı kaldırılmıştır. Bu yüzden bu vilayetin ismi sadece İli Özerk İli olarak geçmektedir. İli Kazakların en yoğun yaşadığı bölgedir. Hem de İli Kazakları yerleşik hayata en erken geçen bölgedeki ilk Kazaklardır. Nüfus açısından İli bölgesi Sincan bölgesindeki nüfusu en yoğun bölgedir. Bu İl'de Kazaklardan başka Uygurların da nüfus oranı yüksektir. Uygurlar İli'deki Gulca şehri ile Gulca ilçesinde ağırlıklı olarak yaşamaktadır. Bu iki yerde bulunan Uygurlar İli'deki bütün Uygurların %90'ı olarak geçmektedir. Günümüzde bu bölgede yaşayan Çinlilerin nüfus sayısı Kazak ve Uygurların sayısından daha fazla olmuştur.

İli Kazak Özerk İli olarak adı geçen İli vilayeti başta Gulca şehri olmak üzere, Künes, Tekes, Gulca, Korgas, Nilka, Çapçal, Dokuztara, Moğolküre ve Kuytun şehrini bulunuyordu. Merkez Gulca şehridir. Aslında Bortala ili bu bölgeye ait olmuştu, ama bölgede Bortala Özerk İli kurulduktan sonra İli'den ayrı bir il haline gelmiştir. Şekil-12'de İli Kazak Özerk İline ait İli Vilayetinin bölgedeki konumu görülmektedir.



Şekil.12 İli Vilayeti
(nianjianwang, 2019)

4.1.2. Urumçi Vilayeti

Urumçi Vilayeti bu bölgede Çing döneminde kurulmasına rağmen 1962'ye kadar varlık gösterebilmiştir. 1962' yılında Urumçi vilayetine ait ilçeler daha sonra Sancı Hui Özerk İli'ne dâhil edilmiştir. Günümüzde ise Urumçi şekil-13'te gösterildiği gibi sadece Urumçi şehri ve Urumçi ilçesini barındırmaktadır. Mingguo döneminde Urumçi hem bölgenin siyasî merkezi idi hem de Turfan, Piçan, Toksun, Mori, Guçung, Jimisar, Fukang, Miçuan, Hutubi, Manas, Sancı gibi ilçeleri barındırıyordu. 1951'den sonra Turfan, Piçan ve Toksun ilçeleri ayrıldı ve il haline getirildi. 1951'de bölge komünist Çinlilerin eline geçtikten sonra Di Hua şehri Urumçi olarak değiştirilmiştir.

Urumçi şehri günümüzde bölgenin siyasî, ekonomi ve kültürel merkezi olduğu için Çinli, Uygur, Kazak, Kırgız, Moğol, Huilerin nüfus sayısı çok yoğundur. 2000 yılında yapılan nüfus sayımına göre Urumçi şehrinde 68.000'den fazla Kazaklar ikamet etmektedir (Fang Ruo: 2005).



Şekil.13 Urumçi Şehri

(wikipedia, 2019)

4.1.2.1. Sancı Hui Özerk İli

Sancı Hui Özerk İli'ni tarihte Kazaklar tarafından Eren Dağı ya da Tanrı Dağı bölgesi olarak adlandırmışlardır. Sancı İli Komünist Çin hükümeti bölgeyi eline aldıktan sonra Urumçi vilayetinin yerine kurulan özerk ildir. Sancı İl olarak kurulmadan önce Urumçi vilayetinin bir ilçesi halinde idi.

1954'de Sancı Hui Özerk İli ile Turfan vilayeti kurulmuştur. Urumçi, Sancı, Hutubi, Manas, Miçuan, Fukang, Jimisar, Guçung ve Mori gibi 9 ilçe Sancı Hui Özerk İline barındırılmış ve Toksun, Turfan, Piçan ilçeleri Turfan vilayetine bölünmüştür. Kazaklar bu bölgede yer alan bütün ilçelerde ikamet etmektedir.

İli Kazak Özerk İli kurulduktan sonra Urumçi vilayetine bağlı Kazak ilçelerini kendi himayesi altına almak istemiş, fakat Komünist Çin hükümeti tarafından bu öneri kabul edilmemiştir. 2010 yılındaki nüfus sayımına göre Sancı ilinde 1.400.000 halk yaşamaktadır. Onlar içinde Huiler halkın %9'unu, Kazaklar ise %10'nu oluşturmaktadır (Kurmanğalıyulı, vd, 2013: 57). Sancı Hui Özerk İli'nin coğrafik bilgileri şekil-14'te verilmiştir. Sancı Hui Özerk İlinde Mori Kazak Özerk İli yer almaktadır.



Şekil.14 Sancı Hui Özerk İli
(wikipedi, 2019)

4.1.3. Kumul Vilayeti

Kumul vilayetindeki Kazaklar Barköl Özerk İlçesi ile Ara Türk ilçesinde çoğunluk olarak yaşamaktadırlar. Bir kısmı ise Kumul şehri ile şehir civarında yaşamaktadırlar. Kazaklar bu bölgeye 18. yüzyılın son dönemleri itibaren yani Çungar hâkimiyeti ortadan kalktıktan sonra yerleşmeye başlamışlardır. 20. yüzyılın başlarında ise Kazaklar Kumul vilayetinin nüfusu en kalabalık halkı haline gelmiştir. Jin Shuren ve Sheng Shicai hükümetinin rahatsızlığı dolayısıyla bu bölgedeki Kazaklar anayurtlarını terk ederek Kansu ve Çinghay eyaletlerine sığınmışlardır. Kansu ve Çinghay bölgesine ikamet eden Kazaklar daha sonra Tibet ile Keşmir bölgelerinden geçerek dünyanın çeşitli bölgelerine göç etmişlerdir.

1951’de Komünist Çin hükümeti kurulduktan sonra Barköl’de Kazak özerk ilçesi, Aratürük ile Kumul’da Kazak özerk köyü kurulmuştur. Kumul vilayetine ait harita bilgileri şekil-15’te verilmiştir.



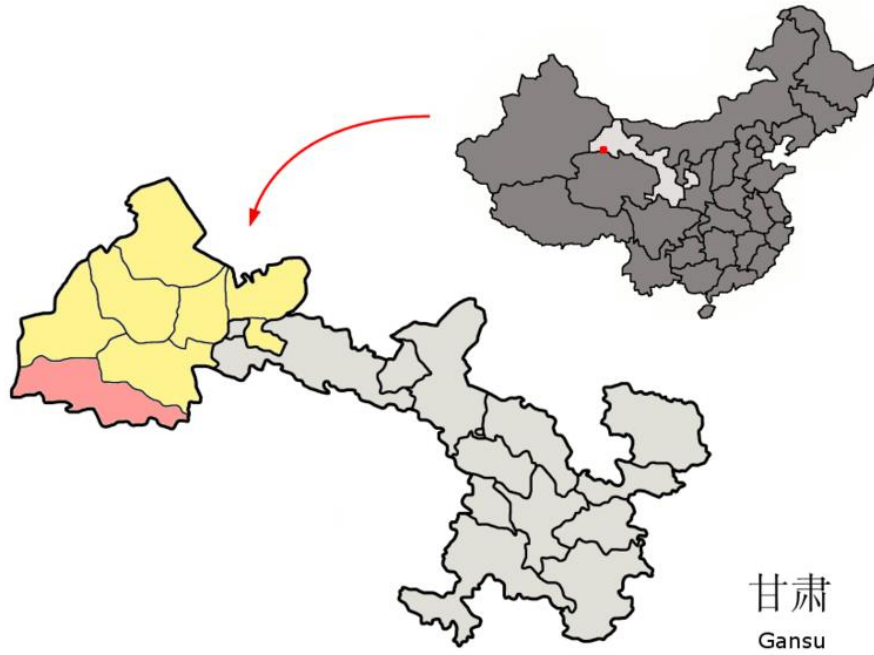
Şekil.15 Kumul Vilayeti (wikipedia, 2019)

4.1.4. Kansu ve Çinghay Eyaleti

Kansu eyaletine Kazaklar 19. yüzyılda yerleşmeye başlamışlardır. 20. yüzyılın başlarında Altay'daki Mançu yöneticilerinin Kazaklara türlü zorluklar göstermesi ve alınan verginin çok olmasından Altay Kazakların bir kısmı Tanrı Dağlarının eteklerindeki yeşil yaylalara göç etmişlerdir. Bu bölgeye geldikten sonra Urumçi ve Guçung'daki yöneticilerin rahatsızlığından dolayı doğu bölgedeki Kumulu geçerek Kansu ve Çinghay eyaletlerine göç etmişlerdir. 1933'de Sheng Shicai yönetime geldikten sonra Kumul vilayetindeki Kazaklardan yaklaşık olarak otuz bin kişi Kansu ve Çinghay eyaletine yine de göç etmişlerdir.

4.1.4.1. Kansu Aksay Kazak Özerk İlçesi

Komünist Çin hükümeti kurulduktan sonra Kansu eyaletinde Aksay Kazak Özerk İlçesi kurulmuştur Şekil-16. Aksay ilçesi Çin'in eyaletlerinde kurulan ilk Kazak Özerk İlçesidir. Bölgedeki Aksay Özerk İlçesinin kuruluş tarihi 1954 yılına dayanmaktadır.

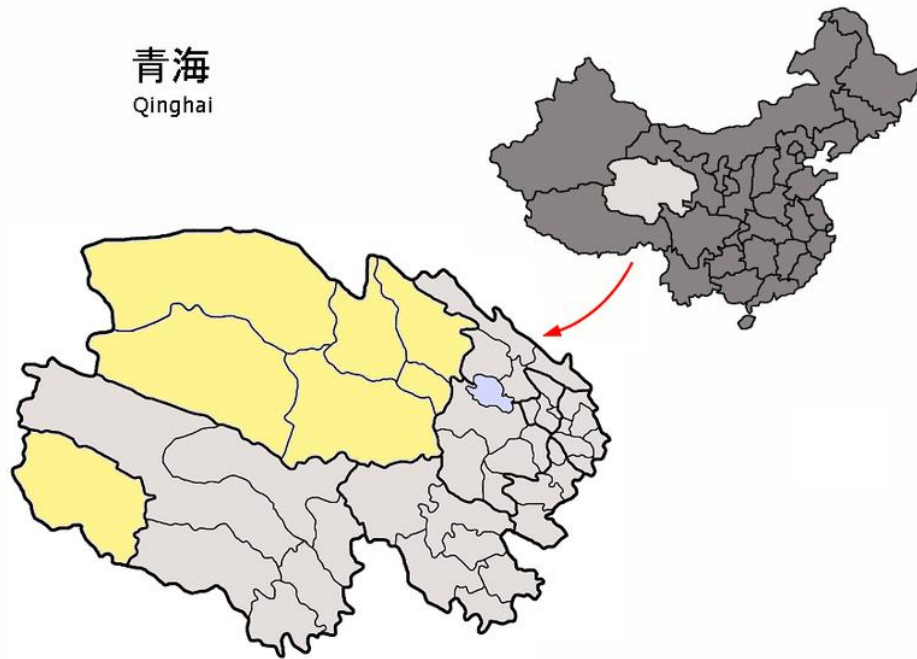


Şekil.16 Aksay Kazak Özerk İlçesi (wikipedia, 2019)

4.1.4.2. Çinghay Haixi Kazak-Moğol-Tibet Özerk İli

Özerk İl Çin'in Çinghay eyaletinde yer almaktadır. Bu il Kazakların Sincan bölgesinin dışında kurulan ilk ilidir. Özerk ilin kuruluş tarihi 1952'den başlamıştır. Çinghay eyaletinde Moğol, Kazak ve Tibetler yoğun yaşadığı için özerk il Kazak-Moğol-Tibet adını kazanmıştır. Haixi bölgesinde yaşayan Kazaklar 1983'den itibaren anayurdu Doğu Türkistan'a göç etmişlerdir. İli Kazak Özerk İli'ne başkan olarak gelen Canabil vasıtasıyla Çinghay Kazakları Altay, Kumul ve Sancı bölgelerine ger dönmüşlerdir. Bu yüzden Haixi Özerk İli'ndeki Kazak adı daha sonra kaldırılmıştır.

Sincan bölgesine gelen Çinghay Kazaklarının bir kısmı sonra geri Haixi bölgesine göç etmişlerdir. Çinghay'a geri göçen Kazakların nüfusu artınca Haixi belediyesi bölgenin Mahay adlı kasabasını "Kazak Köyü" olarak yapmışlardır. Günümüzde ise, bu köyde yüzden fazla Çinghay Kazakları ikamet etmektedir. Şekil-17'de Çinghay eyaletinde yer alan Haixi Kazak-Moğol-Tibet Özerk İli'nin haritası görülmektedir.



Şekil.17 Haixi Kazak-Moğol-Tibet Özerk İli (wikipedia, 2019)

4.2. Kazakların İdari ve Sosyal Yapıları

Avrasya bozkırlarında göçebe hayatı sürdüren Kazaklarda özellikle boy ya da kabile teşkilatı önemli idarî ve sosyal bir yapı olarak göçer toplumun sosyal, idarî ve siyasî hayatında önemli rol oynadığını tespit edilmektedir. Bu durum göçebe hayatı yaşayan çeşitli boy ve kabilelere sahip yönetim sistemi olan ve bu doğal sistemi hala bugüne kadar sürdürebilen, hiç kesmeden devam ettiren geniş Avrasya coğrafyasında yaşayan Kazaklar için geçerli sayılmaktadır.

Kazak toplumu oluşturan idarî ve sosyal yapısına bakarsak, iki türlü çeşitli temelden olduğu görülmektedir. Biri üst ve soylu olarak sayılan Töreler. İkincisi ise, halkı teşkil eden Karalar ve ya Kara Halktır.

4.2.1. Töre

Töre Kazak halkında diğer bir isim ile Ak süyek olarak da adlandırılmaktadır. Törelerin asıl şartı Cengiz Hanedanının Cuci (Kazaklar Coşu derler) koluna mensup olmaları önemli şart olmuştur. Cengiz soyundan olmayanlara Töre statüsü verilmeyecektir ve halk tarafından da kabul edilmeyecektir. Töreler, Kazakların idarî, sosyal ve siyasî hayatında çok önemli rol oynamıştır. Kazak toplumunun idarî ve siyasî teşkilâtının en üst düzeydeki yöneticisi durumunda olan Hanlar Cengiz soyunan olan Töreler arasından seçilmiştir.

Kazakların idarî, sosyal ve siyasi hayatında Törelerin yeri ayrıdır. Töreler olmadan herhangi bir duruma hüküm çıkarmak ve idare etmek mümkün değildir. Halk da izin vermemiştir. Bu yüzden bu anlayışla davranan halk “Töresiz il olmaz, Tepesiz yer olmaz” atasözünü ortaya çıkarmıştır. Bu atasözü, Törenin bulunmadığı, hüküm etmediği halk olmaz, tepenin bulunmadığı yer olmaz anlamını ifade etmektedir (Janabilulı, vd, 1994:40).

Bölgede yaşayan Kazakların Töre soyu Kazakistan’daki Abilfeyiz Han ile Abılay Han’ın soyundan gelmişlerdir.

4.2.1.1. Altay'daki Kazak Töreleri

Doğu Türkistan Bölgesinde yaşayan Kazakların idarî, sosyal ve siyasî hayatında Cengiz soyundan gelen töreler yer almaktadır. Altay Kazaklarının Töresi Kazak Hanlığı dönemindeki Hanlara dayanmaktadır. Bunun en büyük sebebi Doğu Türkistan Kazakları Kazak Hanlığından bağı kesmemek için Kazak Hanlarının birinden kendilerine Töre seçmişlerdir. Altay Kazaklarına ilk gelen Töre 1788'de gerçekleşmiştir. Kazak Hanı Abilfeyiz'in oğlu Kögeday Altay Kazaklarına 1788'de gelmiş ve Altay Kazaklarının Töresi olmuştur. Kögeday aynı zamanda Jabağı ve Samen adlı iki kardeşi ile beraber gelmiştir. 1790'da Kögeday Töre Altay Kazaklarıyla beraber Pekin'de bulunmuş ve Çing İmparatoru Qian Long (Çiyan Long) ile görüşmüşlerdir.

Doğu Türkistan Bölgesindeki Altay Kazaklarının arasında 1790-1949 yılları hüküm süren Törelere listesi:

Kögeday Abilfeyizoğlu (1790-1821)

Aji Kögedayoğlu (1824-1868)

Kasımhan Ajioğlu (1868-1890)

Jeniskan Kasımhan oğlu (1891-1911)

Alen Jeniskanoğlu (1911-1945)

Zekiykan Alenoğlu (1945-1949)

Bununla birlikte Altay Bölgesinde yaşayan Kazaklar arasında diğer Törelere de yer almıştır. Onlar:

Sâmen Abilfeyizoğlu (1790-1850)

Kojamjar Sâmenoğlu (1851-1879)

Batırkan Kojamjaroğlu (1880-1900)

Jânibek Batırkanoğlu (1901-1916)

Satarkan Janibekoğlu (1917-1941)

Şekil-18'de Altay Kazaklarının Töresi Alen Jeniskanoğlu, Şekil-19'da ise Sagdolla Töre görülmektedir (Törelere Şeceresi, 2012).



*Şekil.18 Töre Alen Jeniskanoğlu (sağdan ilk kişi) 1946, Urumçi
(wikipedia, 2019)*



Şekil.19 Sagdolla Töre

4.2.1.2. Tarbagatay'daki Kazak Töreleri

Tarbagatay bölgesindeki Törelere daha doğrusu Altay'daki Kögeday soyundan gelmektedir. Kögeday'ın Adeke oğlundan oluşan Kögeday torunlarının bir kısmı daha sonra Tarbagatay bölgelerinde yerleşmişlerdir. Tarbagatay Törelereinden meşhurları Mamırbek Töre ve oğlu Kızır Töredir. Mamırbek aynı zamanda Kögeday'ın oğlu Adeke'nin Janımkan adlı oğlundan doğmuştur.

Mamırbek Janımkan oğlu, 1873'te Tarbagatay Kazaklarının Töresi olarak seçilmiştir. Mamırbek'in oğlu Kızır Töre 1893'te Tarbagatay'ın Maylı-Jayır bölgesinde doğmuştur. 1930'a kadar yaşayan Kızır Mamırbekoğlu Tarbagatay Kazaklarının eğitimine çok katkı sağlamıştır. Bulunduğu bölgede okul açmıştır. Onun "Ata Tek", "Saliha Samen", "Kıyza Medenge Mektup", "Karataylı Efendi'ye Mektup", "Evliya Köy'e Geldiğimde", "Alen Vang'a Mektup", "Bulutlu Günler", "Kara Tilki", "Magaviya'ya Mektup", "Aset'e" gibi şiirleri mevcuttur (Törelere Şeceresi, 2012:88).

Doğu Türkistan Bölgesinde yaşayan Kazak Törelere arasında kadın liderler de mevcuttur. Bizim tespit etmek istediğimiz Kazak kadını Tarbagatay vilayetinde yaşayan Kazak Törelere mensup Mamırbek Törenin kızı Kaduvan Hanımdır. Şekil-20'de Kaduvan Hanım'ın 1946'da Nankin şehrinde çekildiği fotoğrafı görülmektedir. Kaduvan Mamırbekkızı aynı zamanda Alen Jeniskanoğlu'nun eşidir. Kaduvan Hanım Mingguo döneminde (1946-49) Sincan Bölgesindeki geçici hükümette önemli görevler yapmıştır. 1946 yılında Doğu Türkistan Geçici Hükümeti ile Guomintang Hükümeti arasında barış anlaşması imzalandıktan sonra Kaduvan Hanım Urumçi vilayetinin valiyi olmuştur. Şekil-21'de Kaduvan Hanım'ın Şanghai'da çekildiği fotoğrafı görülmektedir. Çin halkı komünizmi kabul ettikten sonra da Kaduvan Hanım vali hizmetini devam etmiştir.



Şekil.20 Soldan ilk kişi Emine Buğra, üçüncüsü Kaduvan Mamırbekkızı, 1946
(wikipedia, 2019)



Şekil.21 Soldan ikinci: Kaduvan Mamırbekkızı, Ahmetjan Kasmî ve dördüncü kişi
Abdikerim Abbasov, 1946, Şanghay
(wikipedia, 2019)

4.2.1.3. İli'deki Kazakların Töreleri

İlide bulunan Kazakların Töresi Samadan Töreden başlamaktadır. Sama Töre'nin soyu Abılay Han'ın oğlu Adil Töreden gelmektedir. Sama Töre'nin Alpeyis, Kuvat, Erasıl ve Nurasıl gibi dört tane oğlu varmış ve İli'de bulunan Kazakların Töresi bu dört oğlundan ibarettir.

İli bölgesinde bulunan Kazak Töreleri arasında adı meşhur olanlar Evvelkan Gung ve Abılkayır Töreleri olmuştur. Evvelkan'ın soyu Sama Töre'nin oğlu Alpeyis'ten gelmektedir. Evvelkan Gung 1870'de İli'de doğmuştur. 20. yy.'ın başında İli Kazaklarının kültürel ve iktisadi gelişmelerine çok katkı sağlamıştır. Sheng Shicai döneminde hapse atılmıştır. 1944'te geçici hükümet kurulurken Abılkayır Törenin geçici hükümette yer almasını sağlamış ve İli'deki Kazakların inkılâbını devam etmesine manevi destekçi olmuştur. Abılkayır Töre 1888'de İli'de doğmuştur. Ataları Sama Törenin oğlu Erasıl soyundan gelmektedir. Erasıl Töre 18. yüzyılda Kazak heyetiyle birlikte Pekin'deki Çing İmparatoru ile görüşmüşlerdir. 1944'te Gulca'da kurulmuş olan Doğu Türkistan Geçici Hükümetinde önemli görevler almıştır. 1946'da Ahmetjan Kasmî ile birlikte Urumçi'de bulunarak barış anlaşmasını beraber imzalamışlardır. 1951'den sonraki hayatını Komünist Çin Hükümetinde devam etmiştir. 1970'de İli'de vefat etmiştir (Sarsenbayev, 2006:98).

4.2.2. Kara

Kazaklarda kara ve ya diğerk adıyla kara halk olarak bilinen bu toplum halkın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Kazak Halkının içinde yer alan bu kesim kendi içinde Büyük Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz adlı üç ana gruptan oluşmaktadır.

Cüz sözünün anlamı ne, ne manayı ifade ediyor gibi sorusuna bugüne kadar uygun cevap ve mantıklı tespit henüz zikredilmemiştir. Bu sözün geniş anlamda dal ve kol anlamını verdiğini söyleyen bazı araştırmalar mevcuttur. Cüzler Kazaklardan başka Türk kökenli halklarda yoktur. Cüzlerin neden ve ne zaman ortaya çıktığını da ifade eden belgeler de yoktur. Bu Cüzlerin anlamı ve siyasî ifadesi hakkında tartışmalar hala devam etmektedir (Janabilulı, vd, 1994:51). Kazak halkının çoğunu bu Üç Cüz grubuna ait çeşitli kabileler oluşturmaktadır. Onlar:

Büyük Cüzler: *Duvlat, Alban, Suvan, Üysin, Sirgeli, Istı, Oşaktı, Şapıraştı, Şanışkılı, Kanlı, Calayır. Büyük Cüzler yoğun olarak Özbekistan'ın Taşkent, Fergana, Novay, Cizak bölgelerinde, Kırgızistan'ın Talas ve Bişkek bölgesinde ve Kazakistan'ın Çimkent, Jambıl, Almatı, Yedisu bölgesinde Yaşamaktadır. Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Büyük Cüzler İli vilayetinde ağırlıklı yaşamaktadır.*

Orta Cüzler: *Kıpçak, Argın, Nayman, Kerey, Uvak, Konırat. Orta Cüzler Yoğun olarak Rusya'nın Omsk, Orınburg, Tumen, Korgan, Novosibirsk, Altay ve Dağlı Altay bölgeleri, Özbekistan'ın Taşkent, Novay ve Cizak bölgesinde, Kazakistan'ın Çimkent, Kızılorda, Karagandı, Almatı, Semey, Öskemen, Pavlodar, Akmola, Petropavol, Kostanay, Aktöbe bölgelerinde ve Doğu Türkistan'ın Altay, Çöçek, İli, Sancı, Urumçi, Kumul, Kansu ve Çinghay bölgelerinde yaşamaktadır. Moğolistan'ın Bayan-Olgiy, Hobda, Darhan, Ulaanbatur bölgelerinde de yaşamaktadır. Türkiye dâhil Avrupa'nın Fransa, Almanya ve İngiltere gibi ondan fazla ülkesinde de yaşamaktadır.*

Küçük Cüzler: *Álimoğlu, Bayoğlu ve Cetiruv gibi üç tane çeşitli boylara ayrılmaktadır. Küçük Cüzler en yoğun olarak Kazakistan'ın Aktav, Atrav, Oral (Ural), Kızılorda, Aktöbe, Kostanay, Çimkent bölgelerindedir. Özbekistan'ın Karakalpakistan, Cizak, Buhara, Novay, Taşkent, Fergana bölgelerini ikamet etmektedir. Rusya'nın Astırkan, Orınburg, Kurgan, Çelyabinsk gibi bölgelerinde yaşamaktadır. Küçük Cüzler ondan sonra Tacikistan, Afganistan*

ve İnan'da da yaşamaktadır. Az sayıdaki kısmı Türkiye, Avrupa ve Arap Devletlerinde yaşamaktadır.

Kazak toplumun oluşturan üç cüzler Türk dünyasının en doğusu Çin'in Kansu eyaletinde en batısı Rusya'nın Astrahan bölgesine kadar uzanan on bin kilometre yakın geniş coğrafyada yaşamaktadır. Bu kadar geniş olmasına rağmen Kazak cüzleri arasındaki dil ve kültürel farklar yoktur. Çin'in Kansu eyaletinde konuşulan dil Rusya'nın Astrahan bölgesindeki Kazaklar ile hiç sıkıntısız anlaşılabilir. Kazakların edebî dil yapımı Orta Cüzler esasında oluşmaktadır.



4.3. Bölgedeki Kazakların Nüfusu

Doğu Türkistan bölgesinin Kazakları çoğunlukla İli, Tarbagatay, Altay, Sanci, Urumçi ve Kumul vilayetlerinde ikamet ederler. Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesindeki bu il ve vilayetler coğrafi açıdan birbiri ile çok yakın olduğu için Kazakların en yoğun yaşadığı mekân konumundadır.

Kazaklar bu bölgeden başka Çinghay ve Kansu eyaletinde de ikamet etmektedir. 1980-1983 arası Çinghay eyaleti Kazaklarının çoğu SUÖB'nin Kumul ve Altay vilayetlerine göç etmişlerdir. Bu göçten sonra Çinghay eyaletinin Kazak nüfusu azalmıştır. 1991'de Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra Kansu eyaletinin Aksay Kazakları sürekli Kazakistan'a göç etmişlerdir. Büyük göçün başlamasından dolayı Kansu bölgesinde ikamet eden Kazakların nüfus durumunda hiç artış olmamıştır. Aksine, ilçedeki Kazakların nüfusu gittikçe azalmıştır. Günümüzde ise, on bin civarında Kazak bölgede ikamet etmektedir.

Bundan başka, Çin'in başkenti Pekinde de Kazaklar yaşamaktadır. Kazakların Pekin'de ikamet etmesi 1951'den sonra başlamıştır. 60 senelik süreç içerisinde "Pekin Kazakları" diye kavram ortaya çıkmış ve onların üçüncü nesli Pekinli Kazak olarak devam etmektedir. Pekin'de yaşayan Kazakların %90'ı yayınevi, radyo ve üniversite gibi devletin çeşitli kurumlarında çalışmaktadır.

Günümüzde ise, Çin'in Sincan bölgesinde yaşayan Kazakların sayısı 2010'da yapılan nüfus sayımına göre 1.400.000 olmuş ve 2015'te yapılan nüfus sayımına göre 1.600.000 civarına çıkmıştır (baidu, 2019). Bu nüfusun %60'ı İKÖİ'e ait üç vilayette (Altay, Tarbagatay, İli) yaşamaktadır. Diğer %40'ı ise bölgenin Urumçi, Sanci ve Kumul vilayetlerinde ve Kansu, Pekin'de ikamet etmektedir. Fang Ruo'ya göre (2005) 1949'dan sonraki bölgedeki Kazakların nüfus durumu şu şekilde olmuştur:

1. 1949-1953 arası bölgedeki Kazakların nüfusu 443.665'ten 650.720'ye çıkmıştır. %3,5 artış göstermektedir.
2. 1953-1964 arası Bölgedeki Kazakların nüfusu 491.637'ye inmiştir. Bunun büyük nedeni 1955-1962 yılları 190.084 kişi Kazak SSC'ye göç etmişler ve bunun %49'nu yani 90.900 kişiyi Kazaklar oluşturmuştur. Bu nedenle bölgedeki Kazakların sayısında artış göstermemiştir. Aksine nüfus oranı azalmıştır.
3. 1964-1982 yıllar arası Kazakların nüfusu 490.637'den 907.546'ya kadar çıkmıştır. Yani %3,46 artış göstermişlerdir. 1982'den itibaren bölgedeki Kazaklar bir milyondan aşmıştır.

4. 1982-1990 yıllar arası Kazakların nüfusu 1.110.758 kişi olmuştur. %2,56 artış göstermiştir.
5. 1990-2000 yıllar arası Kazakların nüfusu 1.110.758 kişiden 1.250.458 kişiye artmıştır. Yani on yılda 139.700 kişi (%1,19) artış göstermektedir. 1991'de Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra Doğu Türkistan bölgesindeki Kazaklar 1993-1995'den itibaren büyük göçleri başlamıştır. Kazaklar nüfusunun ilk sebebi budur. İkinci sebebi ise, 1989'dan itibaren Çin hükümeti "tek çocuk" siyasetini uygulamaya başlamıştır. Bu siyasetin bölgede hızlı şekilde uygulanması, yerel halkın nüfusuna da tesir etmiştir.

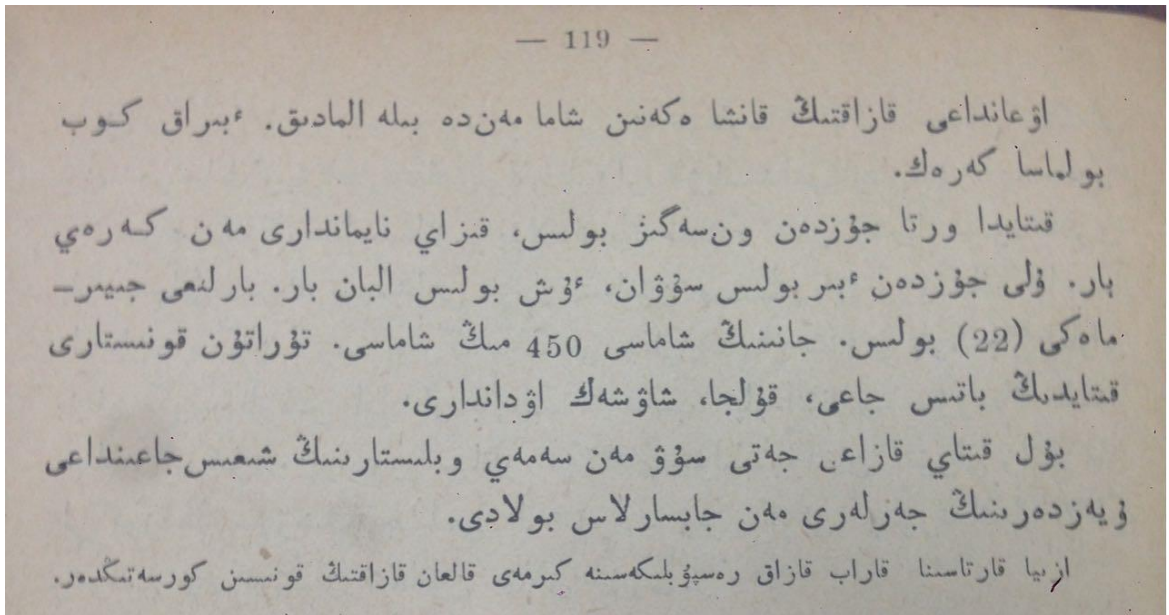
Bu gösterilen kaynaklardan başka Ming Guo dönemindeki Çin Hükümeti Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına da dikkat etmemiz gerekmektedir. 1928'de Milliyetçi Çin hükümeti tarafından yapılan nüfus sayımına göre o dönemde Doğu Türkistan'da yaşayan Kazakların sayısı 430.700 olarak belirlenmiş ve bu sayı Doğu Türkistan nüfusunun %12,5'ünü oluşturmaktadır. 1933'de Çin İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan sayımda 470.700 kişilik nüfusla %1,83 artış göstermiştir. 1944'de Urumçi Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan sayımda ise Kazak nüfusunun sayısı 438.575'e azalmış ve 1949'daki sayımda ise 443.665'e çıkmıştır (Na La, 2006). Bu kaynaktaki 1944'te bölgede yaşayan Kazakların nüfusunun 438.575'e kadar azalmış göstermesinin iki sebebi vardır. Birincisi, 1933'de bölgede Sheng Shicai hükümeti kurulduktan sonra Kumul ve Barköl Kazakları Sheng Shicai hükümetine karşı millî mücadele başlamışlardır. Mücadele nedeniyle Sheng Shicai'dan rahatsız olan Kumul ve Barköl Kazakları Kansu, Çinghay ve Tibet bölgelerine göç ederek sığınmışlardır. 1937 senesine geldiğinde Kumul vilayetinden sadece birkaç yüz aile Kazak kalmıştır. İkinci sebep ise, 1939'da Altay bölgesinin Kazakları Sheng Shicai hükümetine karşı ayaklanmışlardır. Uzun yıllar süren mücadele ile 1944'te Altay'ın Çinggil ilçesinde Kazakların geçici hükümeti kurulmuş ve geçici olarak Sheng Shicai hükümetinden bağımsız olmuşlardır. Bu yüzden 1944'te yapılan nüfus sayımına Kumul ve Altay bölgesinin Kazakları dâhil olamamışlardır.

Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Kazaklar aynı zamanda Kazak SSC'de yaşayan Kazaklarının da ilgisini çekmişlerdir. 1912'de çıkan "Ay, Kap" dergisinde, 1913'de çıkan "Kazak" gazetesinde ve 1918'deki "Sar Arka" gazetesinde de Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların durumunu ifade eden birkaç makale ve araştırmaya yer vermişlerdir. 1912-1918 arasında Doğu Türkistan Kazaklarına ilgili "Gulca Kazakları", "Çöçek Kazakları" ve "Çin'deki Kazaklar" gibi konularda birkaç makale yayınlanmıştır. Makalelerde bölgedeki Kazakların durumu anlatılmıştır. Bilisbek Abdurızak'ın dediğine göre "Kazak" ve "Ay, Kap" dergisinin muhabirleri Gulca ve Çöçek'e gelip bölgedeki Kazakların durumunu

incelemişlerdir (Abdurızak, 2014:64). 1922'den sonra Kazak SSC'de Doğu Türkistan Kazakları hakkında araştırmalar hızlı şekilde ilerlemiştir. Örneğin, Mirzagazi Esbologlu'nun "İlkokul Coğrafya Ders Kitabı" adlı eserinde (1926, Moskova) Çin'de yaşayan Kazaklar hakkında şöyle bilgiler yer almaktadır:

"Afganistan'daki Kazakların ne kadar nüfus sahibi olduğunu henüz bilemedik. Ama nüfusu çok değildir. Çin'de Orta Cüzden on sekiz bolıs (ilçe), Kızay Naymanları ve Kereyler vardır. Büyük Cüzden bir bolıs Suvan, üç bolıs Albanlar vardır. Toplam yirmi iki (22) bolıs. Nüfusu yaklaşık 450.000 civarındadır. İkamet eden yerleri Çin'in batı tarafı, Gulca ve Çöçek bölgeleridir. Bu Çin Kazakları Yedisu ve Semey bölgesinin doğu tarafındaki ilçelerle bir yerdedir."

1926'da yayınlanan bu ders kitabında yurtdışında yaşayan Kazaklar hakkında bilgi vermiş ve sadece bilgi vermek maksadı olmamıştır, aynı zamanda İlkokuldaki Kazak çocukların bilinçaltına "Kazak Cumhuriyetine katılamayan Kazak toprakları var" veya "Kazak SSC'den başka ülkelerde de Kazaklar yaşamaktadır" gibi bilgileri yerleştirmeye çalışmışlardır. Şekil-22'de kitabın bu kısmı görülmektedir. M. Esbologlu'nun kitabında tespit edilen Çin Kazaklarının nüfus sayımı ile 1928'de Çin hükümeti tarafından yapılan nüfus sayımı arasında pek fark yoktur.



Şekil.22 Çin'deki Kazakların nüfusu (Esbologlu, 1926:119)

1914-1916 yıllar arasında Batı Türkistan'ın Yedisu Kazakları Rusya imparatorluğuna siyasetinden rahatsız olarak Doğu Türkistan bölgesinin İli vilayeti bölgesine sığınmışlardır. Bu hakkında detaylı bilgi veren Fang Ruo'ya (2005) göre 1912-1914 arasında 3000 aile Yedisu bölgesinde İli'ye gelmişlerdir. 1916-1917 arası 23.000 aile ve ya 100.000'den fazla Kazakların geldiğini söylemektedir. Ama 1914'de Çin ve Rusya tarafından yapılan anlaşmaya göre Rusya tarafından gelen Kazakları Çin hükümeti Rusya vatandaşı olarak saymışlar ve yerel nüfus sayımına dâhil etmemişlerdir. Sığınmaya gelen Kazakların geçici olarak kalmasını sağlamışlardır. 1918-1920 yıllarındaki Rusya-Çin anlaşmasıyla beraber Yedisu Kazakları anayurtlarına geri dönmüşlerdir.

1929-1931 yılları Kazak SSC'de kolektifleştirme siyasetine karşı isyan başlamıştır. İsyân sonrası büyük açlık felaketine oluşmuştur. Açlık felaketinden rahatsız olan Kazaklar Doğu Türkistan bölgesindeki Kazaklara sığınmışlardır. Fang Ruo'nun (2005) dediğine göre 100.000'den fazla Kazakların geldiğini tespit etmektedir. Ama bu gelen Kazaklar uzun sürmeden Kazak SSC'ye tekrar döndüklerini de söylemektedir.



İKİNCİ BÖLÜM

5. DOĞU TÜRKİSTAN BÖLGESİNDEKİ KAZAKLARIN EĞİTİM TARİHİ (1900-1944)

5.1. 19. yüzyılın Sonu Bölgedeki Kazakların Maarif Durumu

19. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu ile Çing Hanedanlığı Doğu Türkistan Bölgesinin kuzey ve güney kısımlarını kendi aralarında paylaşınca bu bölgede yaşayan Kazaklar iki ülkenin egemenliği altına girmiş oldu. Kazaklar Çing Hükümeti altına girdikten sonra üç çeşitli bölgesel hükümetin hâkimiyeti altında olmuşlardır. Onlar, Altay-Hobda eyaleti, İli-Tarbagatay askeri hâkimiyeti ve Urumçi eyaleti hükümetidir (Jünisulı, 2012:70).

Cungar istilasından sonraki Kazaklar Altay, İli ve Tanrı Dağlarına yerleşmeye başlamışlardır ve 19. yüzyılın sonuna denk bölgedeki nüfusu en kalabalık yerel halk haline gelmiştir. Bu bölgede 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarına kadar hiç medrese ve camii yapılmamıştır (Manjibayev, 2009:155). Bunun en büyük nedeni Kazaklar arasında İslam dini o dönemlerde yaygın olmamasından ve o dönemin siyasi şartlarından dolayı halkın dinî ihtiyacını karşılayabilecek durumun olmadığını tespit etmektedir.

Doğu Türkistan bölgesindeki Kazaklar için atılan ilk adım 1829'da başlamıştır. Buhara'dan gelen Şahi Mansur 1829'da Altay bölgesinde bulunarak ilk adımda dinî eğitim vermiştir. Üç sene Altay bölgesini gezmiş ve bulunduğu yerlerde İslam dinini yaymıştır. Şahi Mansur Buhara'ya döndükten sonra oğlu Muhammed Mümin'i Altay'a göndermiştir. Muhammed Mümin Altay'a geldikten sonra Kıran ırmağının yakınlarından küçük bir medrese inşa etmiş ve bölgedeki çocuklara din dersleri vermiştir. Muhammed Muhmin'den dinî eğitim alan ilk Altay Kazakları Böke Kaja, Mekseliyme, Nurtaza, Ömirtay, İmanbay, Cengir, Sebit ve Kuvanbaylar olmuştur (Mülükulı, vd, 2014:41). Buharadan gelen hocadan ders alan çocuklar daha sonra bölgenin çeşitli yerlerine İslam dinini yaymaya başlamış ve bulunduğu bölgede cami ve medreseler açmışlardır.

Bu dönemin şartlarına göre hocalar çocuklara İslam'ın kurallarını, edep, iman şart ve namaz gibi İslam'ın basit bilgilerini öğretmişlerdir. Medresede bulunan çocukların bazılarını Buhara ve Kazan'a göndermişlerdir. Bölgede İslam dininin tekrar canlanmasında Buhara ve Kazan'ın rolü önemlidir. Altay'da ilk kez yapılan küçücük medresede dinî eğitim alan çocuklar daha sonra ilim ve irfanı geliştirmek için o dönemin dinî merkezi olan Buhara ve Kazan'da ilim almayı devam ettirmişlerdir.

5.1.1. İslam'ın Yeniden Canlanması

1851'de Çing Hanedanlığı ile Rusya İmparatorluğu "İli-Tarbagatay ticari anlaşması" ve 1864'de "Çin ile Rusya İmparatorlukları kuzey-güney sınırlarını bölme anlaşmalarından" sonra Doğu Türkistan'a Kazan, Ufa, Buhara gibi şehirlerden Ruslar, Tatarlar, Nogaylar ve Özbekler bu bölgeye daha çok ticari amaçla gelmeye başlamışlardır. Sonra onların bulunduğu şehirlerde dini inancılarını karşılamak amacıyla yeni camiler inşa etmişler ve çocuklarının eğitimsiz kalmamaları için dini kitaplar getirmişlerdir. Tatarların bölgede bulunması yerel halkın dinî seviyesine katkı sağlamıştır. Bu bir yandan yerel halkın da Kazan ve Buhara gibi kentlerde bulunmasına destek olmuş, diğer yandan yerel halka dinî medreselerin inşa etmesine katkı olmuştur.

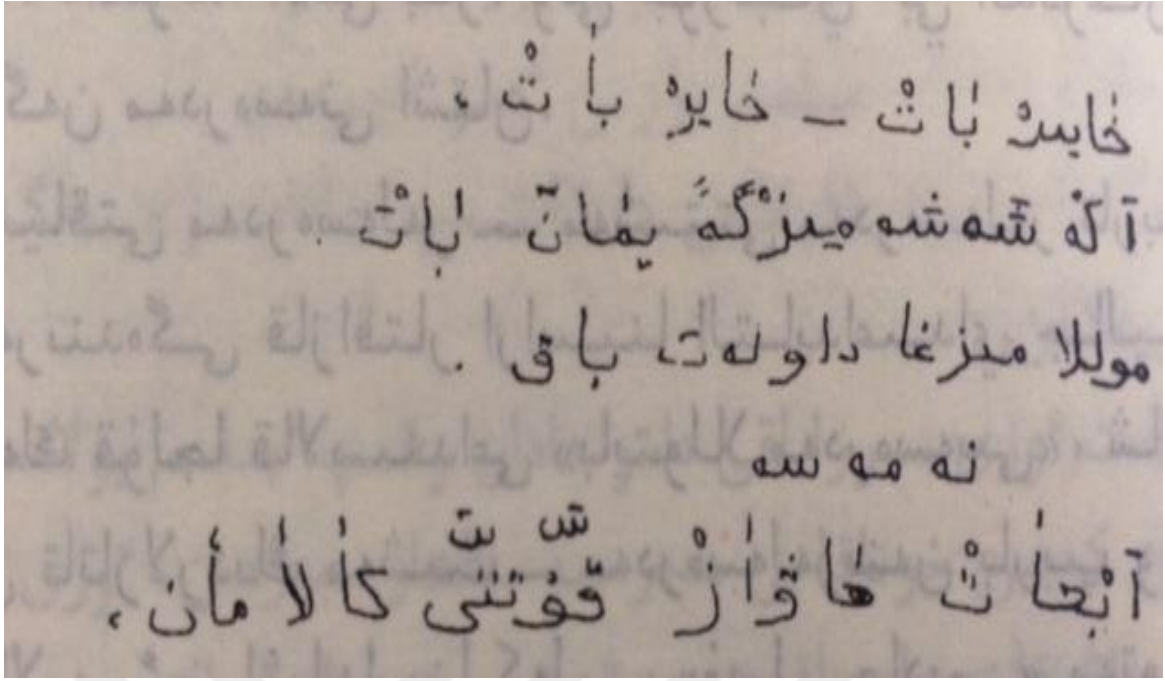
1848'de Buhara ve Kazan'dan Altay'a dönen Sebit Molda daha sonra Altay bölgesinde medrese açmıştır. Onun inşa ettiği medreseden Mami Beysi, Jakıp Ebi gibi kişiler ders almıştır. 1876'da bölgenin Köktogay ilçesinde Mirza Bakı adlı kişi de medrese açmıştır ve medreseden Akıt Kaji gibi kişiler ilk ders alanlardan olmuştur.

O dönemdeki medrese okuyan çocuklar medresede Arap, Farsî ve Çagatay dilinde eğitim almıştır. Kazanda basılan Türkçe ve Çagatayca yazılan Firdevsî, Nizamî, Hoca Hafız, Şeyhi Sagit, Sufi Aldıyar ve Nevaî'in şiirlerini ezberliyormuş ve dinî ders olarak Muhtasar İlmihal derslerini ve İslam şartlarını öğrenmektedir (Aydarkanulı, 2012:55).

Bölgede bulunan Tatar imamların sayısı artınca ve Kazakların bölgedeki din ilminin gelişmesine ilgi çekince bölgenin her yerlerinden medreseler arka arkaya açılmaya başlamıştır. 1870'de Jota Kaji tarafından Altay'da "Sarı Terek Medresesi", 1880'de Altay'da "Ak Meşit Medresesi", 1886'da İli'de "Taldı Mdresesi", 1889'da Altay'ın Savur bölgesinde "Jake Medresesi", 1896'da Altay'da "Bapı Medresesi" gibi medreseler arka arkaya açılmıştır.

Medreseler usul-i kadimce ders vermiş ve medresede muallim sani, muallim evvel, iman şart, aptiek, elif-bi gibi dersler yer almışlardır (Manjibayev, 2009:160). Medresede çocuğa ilk seferde elif-bi dersin vererek Kuran'a geçmesini sağlamış ve Arapça dersin ilk temelini öğretmişlerdir. Ama medreselerde ders alan çocuklar sadece ezbere bilmeleri şartmış, mana ve anlamına pek ilgi vermemiştir.

Bunu Kabimolda Manjibayev de kitabında tespit edip yazmıştır. Manjibayev'e göre medresede okuyan şakirtler usul-i kadim yöntemi ile harflerin ezberini yaparak öğrenmişler. Şekil-23'de 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk dönemine ait usul-i kadimce dersler görülmektedir (Manjibayev, 2009:161).



Şekil.23 Usul-i kadim yöntemi ile şakirtlere ezberleten o döneme ait şiir

Metnin Latin harflerine aktarması:

Hayır bat hayır bat

Âke şeşemizge iman bat

Mollamızğa dâvlet bak

Abjat huvaz kuttı kâlaman

19. yüzyılın son dönemine ait medreselerin asil amacı, dini bölgede yaymak olduğu için şakirtlerin sadece kuran ve harf tanınmasını önemli saymıştır. Mana ve ne ifade taşıdığını ilk aşamada pek önemsememişlerdir.

Günümüzde usul-i kadimce yöntemini bilen kişileri bulmak zordur, ama tarihi kaynaklara bakarak o dönemin esas kadim yöntemini azcık anlayabiliriz. Mesela, 90 yaşından aşan Aşuvbek adlı kişi usul-i kadim yöntemi ile Arap harflerin ve kelimelerini hakkında şöyle bir ezberi vardır (Manjibayev, 2009:161):

a - elif

ä - e küygüsün en - e

â - e küygüsün ün - ü

b - be

b – b büygüsün – bân

b – b büygüsün – ben

b – b büygüsün – bün

t – te

t – t tüygüsün – tân

t – t tüygüsün – ten

t – t tüygüsün - tün

Aşuvbek Mirza “Allah” kelimesini usul-i kadimce yöntemde şöyle ezberlemiştir:

elif – üsün – â – lâm – tâştâşüvllâ

“Alhamdu” kelimesini:

elif – üsün – a – lâmgâ – sükün

h – üsün – â – memgâ – sükün

âl – gam – dal – baturdu - Alhamdu

Eski yöntemde ders alan şakirtler Kuran’a yarım senede anca giriş yapabilmıştır. Arap harflerin okuma şekli ve metot farklı olduğu için bazı şakirtlerin ilim ve irfana olan şevkini zayıflatmıştır. Her medresede ilim alan şakirtlerin bir veya ikisi sonuna kadar dayanabilmiş ve Kuran’a giriş yapabilmıştır. Medresedeki hoca her harfi tek tek ezbere öğrettikten sonra tecvit, sarf ve nahiv derslerini vermiştir.

5.1.1.1. Muhammed Mümin Hazret

Doğu Türkistan bölgesindeki Altay Kazaklarının arasında İslam dininin tekrar canlanmasını sağlayan ve İslam'ın Altay bölgesinde canlanmasına katkıda bulunan Muhammed Mümin Hazret'in asıl kökü Buhara ve Kokan bölgesidir. Ataları Kokan ve Buhara arasında yaşamışlardır.

Muhammed Mümin'in büyük dedeleri Şahi Sahur ve Şahi Mahmud Kokan bölgesinde yaşamışlardır. 1807'de Muhammed Mümin'in babası Şahi Mansur Buhara'ya taşınmışlardır. Şahi Mansur Buhara'dayken Muhammed Mümin Buhara'da doğmuş ve Buhara'daki meşhur medreselerin birinden dinî eğitim almıştır. Muhammed Mümin yirmi yaşına geldiğinde babası Şahi Mansurla birlikte Türkistan'ın bütün bölgelerini gezmiş ve en son Altay bölgesindeki Ojeke (Kojamgar) Törenin bulunduğu yere gelmiştir. Ojeke Töre Muhammed Mümini kendisi teklif ederek Altay'da kalmasını önermiş ve bulunduğu yerlerdeki çocuklara medrese açıp Kuran, hadis öğretilmelerini sunmuştur. Törenin teklifinden sonra Muhammed Mümin Altay'da kalmış ve çocuklara ders vermiştir (Sarsenbayev, 2006:108).

Muhammed Mümin bulunduğu Törenin yerinde hem çocukla ders vermiş hem de Buhara, Kokandan dini kitapları Altay'a getirmiştir. Kısa süre sonra Muhammed Mümin Ojeke Törenin maddi desteği ile evlenmiş ve evlatlarıyla Altay'da yaşamışlardır. Altay'daki dini eğitim hızlı yürüyünce bölgedeki medreselerin sayısı da artmıştır. Muhammed Mümin bir yerde durmamış ve Altay'ın bütün bölgelerinde gezerek eğitim vermeye devam etmiştir.

1860'ta Ojeke Töre Altay'dan Hobda tarafına geçerken Muhammed Mümin de Töre ile birlikte Hobda bölgesinde eğitime devam etmiştir. Yirmi sene Hobda bölgesinde bulunurken Kuytun Medresesini inşa etmiştir. Kuytun Medresesinden dini eğitim alan Hobda Kazakları daha sonra Moğolistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Kazaklar arasında bulunarak camii ve medreseler inşa etmişlerdir. 1881'de Muhammed Mümin Sâmen Töreyle birlikte Hobda bölgesinden Altay'a geri dönmüştür. 1889'da Altay'ın Balbagay bölgesinde adı Altay bölgesine meşhur "Sarı Mescit" medreseli camiini inşa etmiştir. Muhammed Mümin'in ondan sonraki hayatı bu bulunduğu bölgede geçmiştir (Sarsenbayev, 2006:112).

Muhammed Mümin Hazret 1890'da Altay Kazaklarıyla birlikte hac seferinde giderken İstanbul'da bulunmuş ve Osmanlı Sultanı ile görüşmüştür. Osmanlı Sultanı ile Altay Kazaklarının görüşmesinden sonra peygamberimizin sakalını Altay'a getirmişlerdir. Bu hacı seferinde Muhammed Mümin Osmanlı Sultanının vasıtasıyla Mekke'de Altay Kazakların kalabilmeleri için yurt yaptırmıştır. 1898'de Muhammed Mümin Altay Töreleriyle birlikte Kıran ırmağının yakın bölgelerinden sakalı şerif için bir türbe inşa etmişlerdir. Sakal-ı şerif

için yapılan türbenin açılışında Altay ve Hobda bölgesindeki Kazakların büyükleri bulunmuştur.

Muhammed Mümin, altmış seneden beri Altay Kazakların dini eğitiminin ileri seviyede ilerlemesini ve dini şartları düzgün öğrenmesini sağlamıştır. Muhammed Mümin'in Altayda bulunmasından sonra Altay'da Ak Mescit, Sarı Mescit, Lastı, Juta, Jakıp, Janımkan, Akaral, Ömirtay, Toktabay, Dabı, Kuvanbay gibi camii ve medreseler ark arkaya inşa edilmiştir. Bu yüzden Altay'da bulunan Kazak Töreleri ona çok hürmet göstermiştir. Altay'daki Kerey kabilesinin işanı ve hazreti olarak saymışlardır. Muhammed Mümin Altay'da "Kerey'in İşanı" ve "Hazret Mümin" olarak adlandırılmıştır.

Muhammed Mümin Hazret Altay'da 93 yaşında vefat etmiştir. Onun yerine imam olarak oğlu Muhammed Ali (Mahsum Kaji) geçmiştir. Muhammed Ali'den sonra yerine oğlu Jamiliga Müfti imam olmuştur. Muhammed Mümin Hazret'in dört eşinden bulunan bütün evladı bir yerde beraber yaşadığı için Kazaklar tarafından "Hazretin Avulu" (hazretin bulunduğu mekân) ya da "Hazret Ata'nın Avulu" (Hazret Ata'nın bulunduğu mekân) olarak adlandırılmışlardır. Diğer kaynaklar ise bu dini unvanı Buhara'da aldığını tespit etmektedir. Hazret Avulu günümüze kadar devam etmektedir. Mümin Hazret'tin oğulları şunlardır (Sarsenbayev, 2006:115):

İlk eşi vefat etmiştir.

İkinci eşi Ebu Hanife'den: Muhammed Veli, Abev Veli, Muhammed Salih, Kaliyolla

Üçüncü eşi Tınıştık'tan: Ebiş, Ahmet

Dördüncü eşi Biybi Müslim'den: Muhammed Ali

2016 yılında Urumçi'deyken bilgi almak amacıyla Muhammed Mümin Hazretin torunu Nurlan Bey'in eşi Kaniya Nıyazkan hanımla görüştüm ve ondan henüz yayın olmayan "Kerey İşanı Muhammed Mümin Hazret'in Aile Şeceresi" adlı el yazmayı aldım. Kaniya Nıyazkan hanımın dediğine göre hazırda bulunan el yazması seneye neşir edilecekti. Ama sonra belli sebeplerden dolayı Kaniya Nıyazkan hanımla irtibatımız kesildi. Kitabın 2017'den sonra neşir edilip edilmediğini öğrenemedim. Şimdi o bahsettiğim Kaniya Nıyazkan hanımdan aldığım birkaç resmii sizlerle paylaşmak istiyorum. Tüm bu resimler Kaniya Nıyazkan ve eşi Nurlan Bey'e yani Muhammed Mümin Hazret'in torunlarının ailesine aittir. Bu resimlerde Muhammed Mümin Hazret tarafından Altay'da ilk inşa edilen "Sarı Meşit" adlı caminin yeri görülmektedir. Cami 1966'da komünistler tarafından yıkılmış ve yerinde sadece duvar toprakları kalmıştır. Şekil-24'te Muhammed Mümin Hazret tarafından Altay'da inşa edilen

Sarı Mescit'in fotoğrafı görülmektedir. Şekil-25'te ise Ak Mescit adlı caminin yıkılmış kubbesi görülmektedir. Kubbede kaynaklara göre sakal-ı şerif saklanmıştır. Şekil-26'da Muhammed Mümin Hazret'in yüzüğü görülmektedir. Yüzüğü hac seferindeyken Mekke'de yaptırmıştır. Şekil-27'de Muhammed Mümin Hazret'in Mekke'de yaptırdığı mühürü görülmektedir. Şekil-28'de ve Şekil-29'da ise Muhammed Mümin Hazret'in Altay'daki mezar fotoğrafları görülmektedir.



Şekil. 24 Muhammed Mümin Hazret tarafından inşa edilen Sarı Mescit'in yeri



Şekil.25 Ak Mescit'e ait cami kubbesi



Şekil.26 Muhammed Mümin Hazret'in Yüzüğü



Şekil.27 Muhammed Mümin Hazret'in Mühürü



Şekil.28 Muhammed Mümin Hazret'in mezarı



Şekil.29 Muhammed Mümin Hazret'in Altaydaki Mezarı

5.1.1.2. Sebit Damolda

Sebit Damolda, Altay'ın Kalba bölgesinde doğmuştur. Babasının adı Nurmammed Abız, bulunduğu bölgedeki en meşhur din ulaması olmuştur. Sebit Damolda dokuz yaşındayken babası Nurmammed onun Buhara ve Kazanda dini eğitim almasını sağlamıştır. Sebit Damolda Buhara ve Kazanda on beş sene dini eğitim almıştır. Yirmi beş yaşındayken Buhara medresesinden “damolda” ünvanını almıştır.

Sebit Damolda Buhara ve Kazandaki eğitimini tamamladıktan sonra Altay'a dönmüş ve Altay'ın Savur bölgesinde bir medrese inşa etmiştir. Onun inşa ettiği medresesinden ilk başta Altay'daki Kazak törelerin çocukları eğitim almıştır. Örneğin, Kasımhan Töre, Jnaimkan Töre ve Kaba bölgesindeki Ospan Töre gibi Altay'daki meşhur törelerin ailesi eğitim almıştır. Sebit Damolda aynı zamanda Altay töresi Kasımhan'ın bulunduğu bölgede imam olmuştur. Sebit Damolda'yı daha sonra Altay'ın çeşitli bölgelerinde bulunarak medreseler inşa etmiş ve bulunduğu yerlerde dinî dersleri vermiştir. Örneğin, Mami Beysin babası Jurtbay Biy Sebit Damolda'yı davet ederek dinî dersler vermesini sağlamıştır (Kusbegin, 2002:4).

Sebit Damolda kırktan fazla sene medreseler açıp dinî eğitim vermesine rağmen günümüzde pek bilinmeyen şahısdır. Onun hakkında ilk bilgi veren kişiler Kabimolda Manjibayev (1994) ve Batırkan Kusbegin'dir (2002). Bu iki kişi de Sebit Damolda'nın tam olarak ne zaman doğduğuna dair bilgilerden bahsedememiştir. Anca Kusbegin'in kitabında (2002) Sebit Damolda'nın 1880'de Altay'ın Savur bölgesinde vefat ettiği tespit edilmiştir. Kaynaklara göre Sebit Damolda'nın Batıyma adlı eşinden Zuvka, Biljay, Dâken ve Şekirt gibi dört oğlu olmuştur. Bu oğullarının içinde Zuvka'nın adı Doğu Türkistan'a çok meşhurdur. Zuvka daha sonra babası Sebit Damolda'nın yerine imam olmuştur.

5.1.1.3. Akıt Kaja Üümji

Altay Bölgesinde yaşayan Kazaklar arasındaki en meşhur şahıslardan biri olarak Akıt Üümji'nin de adı geçmektedir. Akıt Altay Kazakları arasında İslam'ın tekrar canlanmasına katkı sağlamış ve dini faaliyetleri yerine getiren nadir şahısların biridir.

Akıt Üümji 1868'de Altay'ın Ör Altay (büyük Altay) bölgesinde doğmuştur. İlk dini eğitimini bulunduğu yerdeki Jota Kaja medresesinden almıştır. Jota Kaja 1860 yıllarında Muhammed Mümin Hazret'in heyeti ile birlikte hac seferinde bulunmuştur. Hac seferinden sonra Altay'da medrese inşa etmiş ve Mirza Bakı delinen birini imam yapmıştır. Akıt çocukluğunda Jota Kaja medresesindeki Mirza Bakı'dan usul-i ceditçe eğitim almıştır. Akıt'ın oğlu Kazez Kaja'nın dediğine göre bu medreseden 60'tan fazla çocuk dini dersler almıştır. Manjibayev'in dediğine göre Akıt bu medreseden tecvit, sarf ve hadis gibi dersleri almıştır (Manjibayev, 2009:169). Jumabayulı'nın dediğine göre Akıt 1902-1904 yılları Buhara'da bulunmuş ve Buhara'dan Arap, Farsî dillerini öğrenmiştir (Aydarkanulı, 2012:330). Buharadan döndükten sonra Akıt Altay ve Hobda bölgesi yelek hükümette çalışmıştır. 1907'de 39 yaşındayken Altay, Hobda ve Tarbagatay Kazakları ile birlikte hac seferinde bulunmuştur. Hac fırsatını yakalayan Akıt aynı zamanda Arabistan ve Suriye'yi gezmiştir. En son gemi ile İzmir, İstanbul'dan geçerek Rusya'ya oradan sonra Altay'a geri dönmüştür. Hac seferinden sonra meşhur "Hac Beyan" eserini yazmıştır.

Akıt Altay'a döndükten sonra Hobda bölgesinde dini dersler vermiştir. 1910'da Ör Altay (büyük Altay) bölgesine yerleşmiş ve ilk ilim aldığı Jota Kaja medresesine yerleşmiştir. Jota Kaja medresesinin dini faaliyetlerini Mirza Bakı'dan sonra Akıt devam etmiştir. 1912'de Altay Kazak Töreleri ve Hazret Mümin'in evlatları onu bulunduğu büyük Altay bölgesinin din işlerine görevlendirmiştir. Bu hakkında Kazakça kaynaklarda Akıt "Ör Altay'ın Kazı-İmamı" oldu diyerek geçmektedir. Akıt'ın büyük Altay'da dini görev ve dini unvan almasının iki türlü sebebi vardır. Birincisi, İslam dini Altay'ın uzak sınırlarına kadar yayıldığı için Mümin Hazret evlatlarının dini faaliyetleri uygulamaya imkânı yoktur. Bu yüzden bulunduğu yerlerdeki Kazaklardan birini seçip, onu görevlendirmesi uygun görülmüştür. İkinci sebep ise, büyük Altay bölgesindeki Kazaklar kendi aralarından bulunan birine din işlerini görevlendirmek istemiştir. Akıt bu ikisine de uygun görülmüş olduğu için 1912'de ona dini unvan verilmiştir.

Oğlu Kazez'in dediğine göre Ör Altay (büyük Altay) bölgesinde Akıt geldikten sonra yerel Kazaklar tarafından ona bir medreseli cami inşa etmişlerdir. Cami hem din işlerini yerine getirmiş hem de dini dersler verilmiştir. Medresede iman şart, Kuran ve hadislerden

başka dünya coğrafyası, tarih, İslam tarihi, edebiyat gibi dersler verilmiştir. Akıt'ın bulunduğu yerdeki medrese daha sonra iki odalı büyük medrese haline gelmiş ve Nureddin, Ali Efendi, Muhammed Emn Damolla gibi kişileri medresede dini dersler vermeye davet etmiştir. Akıt'ın medresesinden dini eğitim alan çocuklar peş peşe Altay'ın Burultokay ve Çinggil bölgelerinde medreseler inşa etmişlerdir. Akıt kısa süre içinde bulunduğu Ör Altay'ın bütün din işlerini yerine getirmişlerdir (Aydarkanulı, 2012:21).

Akıt Altay ve Hobda'da bulunduğu yıllarda dini faaliyetler yanı sıra edebi eserlere de önem vermiştir. Onun ilk eserler toplaması 1891'de "Cihanşah" adıyla Kazan'da basılmıştır. Akıt birden fazla eserleri dünya'ya getirmiştir. Akıt aynı zamanda Doğu Türkistan'daki Kazakların edebî dilinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

1897-1909 yılları arasında Akıt'ın Kazan'da basılmıştır kitapları (Akıtulı, 2011:31):

"Cihanşah" 1897, Kazan

"Kissa-i Saypimalik" 1895-1909-1914 üç defa basılmıştır, Kazan

"Tercüme Akıt Bin Evlat Ülümji Altayskiy" 1897, Kazan

"Kissa Jihan Şah Tamuz Şahoğlu" 1902, Kazan

"Ahuval Kıyamet" 1908, Kazan

"Kissa-i Minahbibib Biran Gazir-an" 1909, Kazan

"Abiyat Akide" 1909, Kazan

Akıt Ülümji 1939'da Sheng Shicai tarafından yakalanmış ve Urumçi'de hapse atılmıştır. Akıt'ın yakalanıp hapse atılması Altay İnkılâbının tarih sahnesine çıkmasının büyük nedeni olmuştur. Akıt 1940'da Urumçi hapsinde 72 yaşında idam edilmiştir. Akıt medresesinde Altay, Hobda bölgesinden eğitim alan Kazakların sayısı çoktur. Aralarından Kalman Akıt ve Kazez Akıt gibi meşhur şahıslar da çıkmıştır. Akıt'ın yerine onun oğulları Kalman ve Kazez geçmiş ve medresede eğitim alan öğrenciler Altay'ın başka bölgelerinde dini faaliyetleri devam ettirmiştir.

5.1.2. Bölgedeki İlk Açılan Medreseler

Bölgedeki Altay, İli ve Tarbagatay Kazakları arasında İslam dini canlanınca dini ihtiyaçları karşılayabilmek maksadıyla Kazakların yoğun olarak bulunduğu yerlerde medreseler inşa edilmişlerdir. Bazı Kazak zenginleri kendi kabilesinin dini sorununu gidermek amacıyla medresenin olmasını istemiştir. Bazı zenginler de bulunduğu bölgedeki halkın cahillikten kurtarmasını düşünmüş ve dini karanlıktan uzak durmak amacıyla medreselerin olmasını uygun görmüşlerdir. Kazakların bölgedeki yaşam tarzı farklı olduğu için yapılan dini faaliyetler de farklı olmuştur. Kazaklar dört mevsime göre göçebe hayat geçirdiği için bazı bölgedeki medreseler de mevsime göre yer değiştirmiştir. Medresedeki ders hocaları da Kazakların göçebe tarzına uyumuş ve dört mevsim farklı yerlerde medrese faaliyetlerini devam ettirmiştir.

Göçebe hayatın etkisiyle ilk baştaki medreseler çadırlarda yapılmıştır. Yani medreseler çadır halinde olmuştur. Çadır halinde olan medreseler dört mevsim Kazaklarla beraber dini ihtiyacı karşılayabilmiştir. 19. yy.'ın sonundan itibaren Kazakların yaşam tarzında yavaş yavaş değişiklikler olmaya başlamışlardır. Bunun dış sebebi, bölgede Nogay ve Tatarlar gibi Türk kökenli halkların artmasıdır. Tatarlar ve Nogaylar Kazakların göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesine katkı sağlamıştır. İkincisi, Kazakların kendi tarafından olmuştur. Başta İli bölgesi Kazakları 20. yüzyılın ilk başlarında yerleşik hayata geçmeyi başlamıştır. İli'in Künes bölgesi bölgedeki ilk yerleşik hayata geçen ve ilk tarla işleri ile uğraşan Kazaklar olmuşlardır.

Kazakların yerleşik hayata geçmeleri bir yandan dini ihtiyacı da ortaya çıkarmıştır. Kazaklar dini ihtiyacı yerine getirmek için medreseleri inşa etmişlerdir. Bu medreseler ilk yapılan göçebe çadır medreselerinden daha da farklıdır. Bu medreselerin bulunduğu yer daha sonra mahalle haline gelmişlerdir. Bu medreselerin birkaç özelliği bulunmaktadır. Onlar:

Birinci, medreseler ilk başta kadimce ders vermişler ve daha sonra usul-i cedit'e geçmiştir.

İkincisi, medreseler ilk başta dini medreseler olarak inşa edilmiş ve sonra mektep'e (okul) dönmüştür.

Üçüncüsü, ilk başta medrese olarak inşa edilmiş ve daha sonra belli sebeplerden dolayı kapanmıştır.

5.1.2.1. Abakıya Medresesi

Abakıya Medresesinin ilk temeli 1896'da atılmıştır. Sebit Damolla'dan ilim alan Mami Beysi daha sonra bulunduğu mekândan bir medrese inşa ettirmiştir. Sebit Damolla ise ilk Buhara'dan ilim alan Altay Kazaklarının meşhur şahıslarından biridir. Mami Beysi Altay Kazaklarının eğitim almasını sağlamak için medreselerin inşa edilmesine önem vermiştir.

Abakıya Medresesi ilk başta usul-i kadimce dersler vermiştir. Onun medreseden mektebe dönüşmesi 1904'ten itibaren başlamıştır. Aynı zamanda Abakıya olarak adlandırılması 1904'teki mektebe dönüşmesiyle başlamıştır. 1905'e kadar Bapı Mescidi, Kızıljâr Mescidi, Bitev İrge Mescidi olarak birkaç isimle eğitim vermişlerdir. Abakıya Medresesi 1904 yılına kadar (bazı kaynaklarda 1907 olarak geçiyor) sadece iman şart, nahvi, tecvit, sarf gibi dini dersler vermişlerdir. Abakıya Medresesinde Şaker, Nugabdolla, Seyitgazi, Nureddin gibi hocalar ders vermişlerdir. Bunların içinde Şaker Osmanlı Devletinden, Nurgabdolla Buhara bölgesinden, Seyitgazi Akmola bölgesinden ve Nureddin Kaşgar bölgesinden geldikleri tespit edilmektedir. Abakıya Medresesi ilk açıldığında ondan Şerifhan Kögeday, Bukat Beysi, Zıya Mami, Mankey Mami, Şamsi Mami, Dalelhan Sügirbayev, Raşat Abilmajin, Mahmut Abilmajin, Mukaş Jake, Şerifhan Jakıp gibi meşhur şahıslar dini eğitim almışlardır (Manjibayev, 2009:168).

Abakıya Medresesi 1907'de yedi odalı mektebe dönmüştür. Abakıya Medresesi 1904'den itibaren usul-i ceditçe ders vermişlerdir. Yani bu yıldan itibaren ders programlarında anadil, tarih, coğrafya, matematik gibi yeni fenler (dersler) yer almışlardır. Medrese mektebe dönüşünce okuldan eğitim almaya gelen öğrencilerin sayısı da artmıştır. Abakıya Medresesi kısa sürede yüzlerce öğrencilerin eğitim almasını sağlamıştır. Abakıya Medresesini bitiren talebeler Altay'ın her çeşitli yerine giderek İslam dinini yaymışlardır. Medreseden mektebe dönüşünce Abakıya bölgedeki Kazak eğitiminin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

5.1.2.2. Akıt Kaja Medresesi

Akıt Medresesi 1870'de Jota Kaja tarafından inşa edilmiştir. Onun Akıt Medresesi olarak adlandırılması 1920'de başlamıştır. 1912'de Akıt Ör Altay (büyük Altay) bölgesine döndükten sonra dini dersleri bu medresede devam ettirmiştir. Akıt gelene kadar medresede Mirza Bakı adlı hoca ders vermiştir. Akıt da Mirza Bakıdan ders almıştır.

Akıt, 1921'de Momun Ahun ile Şeyh İslam'ı (Rus) Altay'a davet ederek Jota Kaja'dan kalan medreseyi yeniden inşa ettirmiştir. Medrese ağaçtan yapılmıştır. Oğlu Kazez'in dediğine göre camide 400-500 kişi namaz kıla biliyormuş ve medresede 60-70 kişi ders alabiliyormuş. Medreseyi ve camiye inşa eden Şeyh İslam Rus kökenli olduğu için medresenin yapımı daha çok batı tarzına benzemiştir. Şeyh İslam Kazan ve Ufa'daki inşaat özelliklerin bu medresede de uygulamaya çalışmıştır. Medrese ilk açıldığı yıl 60 civarında talebe ders almışlardır. Akıt medreseye Kaşgar'dan Muhammed Emin Damolla da davet etmiştir. Akıt medresesinde bununla birlikte Abakıya medresesinde ders veren Nureddin, Badreddin, Gani Efendi ve Abdilmandarın ismi de geçmektedir. İlk talebeleri Kalman, Malikajdar, Argınbek, Avkadi, Sarkay ve Kazez olmuştur (Manjibayev, 2009:171).

Akıt Medresesinde Abakıya mektebinin etkisi daha fazla olmuştur. Onlar Abakıya'daki ders usulün Akıt medresesinde de uygulamaya çalışmıştır. Bu yüzden Akıt medresesi sadece dini dersleri değil, dini dersler yanında coğrafya, tarih, matematik gibi dünyevi dersleri de uygulamıştır. Akıt medresesinden mezun olan talebeler daha sonra mektepler açmışlardır. Bunun ilk örneği olarak Avkadi Molda'yı gösterebiliriz. Avkadi Molda Akıt medresesini bitirdikten sonra Urumçi'nin Kara Dağ (Nan Şen) denilen yerinde medreseli mektep açmış ve Urumçi'deki Kazakların dini ve dünyevi ders almasını sağlamıştır. Akıt medresesinin aynı zamanda küçücük kütüphanesi ve nadir kitaplar deposu da olmuştur. Akıt hac seferinde daha sonra Arabistan, Şam gibi bölgeleri gezdiğinde kitaplar toplamışlardır. Bu kitapları medresede ders programına uygulamıştır.

Akıt'ın inşa ettiği medreseyi daha sonra oğulları Kalman ve Kazez devam etmiştir. Altay bölgesindeki Kazakların maarifine Akıt medresesi çok katkıda bulunmuştur.

5.1.2.3. Jâke Biy Medresesi ve Abdulla Medresesi

Jake Medresesinin ilk temeli 1889 yılına kadar dayanmaktadır. Jake Biy 1889'da Kazakistan'ın Zaysan şehrinden Nugman Hazreti Altay'a davet ederek bulunduğu yerde bir medrese inşa etmiştir.

Zaysan'dan gelen Tatar âlim Nugman Hazret bu medresede ders vermiş ve imamlık yapmıştır. Nugman Hazret aynı zamanda Zaysan'daki dini gelişmeleri de bu bölgeye taşımıştır. Medrese daha sonra üç büyük odalı hale gelmiş ve usul-i ceditçe dersler verilmiştir. Medresede coğrafya, tarih, matematik ve Rusça dersler de verilmiştir. Medreseden ilk ders alan talebeler Baymolda Kareke, Azzalik, Zuha Sabitoğlu, Semit Takeday, Begen Akbay, Kabil Jake ve Avkış Emre olmuştur (Manjibayev, 2009:173).

Jake Biy'in vefat etmesinden sonra Nugman Hazret Zaysan'a dönmüştür. Nugman Hazret döndükten sonra yerine 1913'te Nizameddin adında bir Tatar hoca devam etmiştir. Aynı zamanda Jake Biy'in Nugman Hazret'ten ders alan kızı Nurgiza da medresede ders vermiştir. 1924'ten sonra medresede İbrahim Karî Bey ders vermiştir. 1934'ten sonra Jake Medresesi Şerifhan Kögeday tarafından mektebe dönüşmüştür.

Abdulla Medresesi Tarbagatay bölgesinde inşa edilmiştir. Manjibayev'in verdiği bilgilere göre medresenin ilk temeli 1926'da atılmıştır. Abdulla Tarbagatay, Altay Kazaklarıyla birkaç defa hac seferinde bulunmuştur. Medreseyi de hac seferinden sonra inşa ettiği tespit edilmektedir. Bence bu medresenin tarihi daha eskiye dayanmaktadır. Çünkü Tarbagatay Kazakların hac seferi 1890-1909 arasında gerçekleştirilmiştir. Tarbagatay Kazakların hac seferinde Altay'daki Mümin Hazret ile Akıt'ın katkı sağladığı kaynaklarda geçmektedir. Buna dayanarak Abdulla'nın 1890-1909 arasında hacca gittiğini tahmin edebiliriz. Medreseyi de hac seferinden sonra yapmışsa, 1909 yılının civarında demektir. Manjibayev'in gösterdiği diğer bir kaynakta Abdulla Bey'in 1883'de Tarbagatay bölgesine gelen Rus misyonerinden Rusça öğrenmiş ve Rusça bilmesi daha sonra onun hacca gitmesini sağlamıştır diye tespit etmektedir. O dönemde hac yolculuğu Rusya sınırı içinden geçtiği için Rusça bilen kişilere de ihtiyaç vardı ve bu ihtiyacı Abdulla Bey sağlayabilmiştir. Bence Abdulla Bey'in 1883'den sonra Rusça bilmesi onun 1890-1909 arasında hac seferine gittiğine dair diğer bir kaynak olabilir.

Abdulla Medresesinden eğitim alan aksakal Kıdırbay'ın dediğine göre, bu medresede yaklaşık 120'den fazla talebe ders almıştır. Bölgedeki Kazakların büyük şairi Kavsulkan Kozıbayev'in de ilk bu medreseden ders aldığını Manjibayev tespit etmektedir. Medreseye

Kazan medresesinin bitiren Süleyman Molda ders vermiştir. Süleyman Molda medresedeki talebeleri Kazan ve diğer bölgelere de göndermiş ve ders almalarına katkı sağlamıştır. Örneğin, medresenin ilk talebelerinden biri Ergembay'ı Turfan'a göndermiştir. Turfan'da yedi sene ilim alan Ergembay daha sonra medresede hocalık yapmıştır. Manjibayev'in gösterdiği kaynağa göre medresenin ilk imamı Abdurrahman hoca olmuştur. Abdurrahman hoca zamanında Taşkent'te eğitim almıştır. Abdulla Bey onun medresede kalmasını sağlamak için akrabalarından biri ile evlendirmiştir (Manjibayev, 2009:175).

Abdulla tarafından açılan medrese Tarbagatay Kazaklarının maarifi gelişmelerine katkı sağlayan ve aynı zamanda dünyevi derslerin hızlı yayılmasına altyapı oluşturan medrese olmuştur. Bu medreseden eğitim alan çocuklar bulunduğu Tarbagatay'ın çeşitli bölgelerinde mektep ve medreseler açmışlardır. Tarbagatay bölgesindeki Kazakların eğitime olan ilgisinde katkıda bulunmuşlardır.

5.1.2.4. Toğcan Medresesi

İli bölgesindeki Kazaklar ilk inşa eden medreselerinden biri de bu Toğcan Medresesidir. Toğcan aynı zamanda İli Kazakların yerleşik hayata geçmesini sağlayan ilk önderden biridir. Toğcan Medresesinin inşa edilme tarihi 1916'ya dayanmaktadır. Medresenin yer İli'deki Tekes bölgesinde bulunmaktadır.

Toğcan Medresesi 1917-1930 arasında İli'deki Tekes, Moğolküre, Tokkuztara, Nilka ve Künes Kazaklarının dini eğitim almasını sağlamıştır. Bu medreseden ilim alan Nurdanbek Sügirbayoğlu'nun dediğine göre medresede Ahmetbek Molda adında bir Nogay hoca ders vermiştir. Hoca Ahmetbek din dersiyle birlikte matematik, tarih, coğrafya, pedagoji, Latince ve Rusça dersleri vermiştir. Medresede Tekes bölgesindeki Kırgızlar ile Uygurlar da eğitim almışlardır (Manjibayev, 2009:117).

Toğcan Medresesinin inşa edilmesi ve din dersi yanında dünyevi dersleri de uygulaması İli'deki diğer Kazaklar için büyük örnek olmuştur. İkinci sebebi ise, Kazakların göçebe hayattan yavaş yavaş yerleşik hayat tarzına geçmesi neden olmuştur.

Toğcan Medresesinin açılmasından sonra Tokkuztara bölgesindeki Daruvbay Bey bulunduğu yerden bir medreseli cami inşa etmiştir. Medresede Beysembi adlı Kırgız kökenli bir hoca ders vermiştir. Daruvbay'dan sonra Kanafıya Keşil Bey de medrese açmıştır. Onun medresesinde Maksutkan diye bir Nogay hoca ders vermiştir. Maksutkan'dan sonra aksakal Sügirbay da medrese açmıştır. Nurdanbek Sügirbay'ın dediğine göre medrese iki büyük odalı olup 300 civarında talebe bu medreseden ders almıştır. Daha sonra Maralbek Bey de üç büyük odalı medrese inşa etmiştir. Bu medresede Akmediyar adında bir hoca imam olmuştur (Manjibayev, 2009:182). Sheng Shicai dönemindeki maarif devriminde bu medreselerin hepsi mekteplere dönüştürülmüştür. Toğcan medresesi de Ak Jol Mektebi olarak devam etmiştir.

İli'de açılan medreseler daha çok usul-i ceditçe derslere ağırlık vermişlerdir. Bunun sebebi, 20. yüzyılın ilk başlarında bu bölgeye gelen Tatar ve Nogaylar olmuştur. Onlar Kazaklar arasında dini ihtiyaçları sağlamıştır.

5.1.2.5. İsa Kaja Medresesi

İsa Kaja Medresesi 1907’de Tarbagatay bölgesinin Çağantokay ilçesinde yapılmıştır. Çağantokay’ın Emil ırmağına yakın bir yerde İsa Bey tarafından inşa edilmiştir. Bu medrese daha bugüne kadar devam etmektedir. Bu medrese bizim köyde bulunduğu için çocukluğumdan beri bu medreseyi biliyorum. Medrese 1907’de yapılmasına rağmen bugüne kadar dini faaliyetleri devam etmektedir.

İsa Kaja Bey 1907’te hac seferinden döndükten sonra bu medreseli camiyi inşa etmiştir. İlk yapımı ağaçtan yapılmıştır. Manjibayev Bey 1988’de bu medresede bulunduğunu bildirerek ederek o döneme ait medreseyi makalesinde tespit etmiştir. Manjibayev’in dediğine göre medrese büyük ve üç geniş odalı olarak inşa edilmiştir. Bu medrese hakkında aksakal Zeyneş’in dediğine göre medresede Osmanlı Devletinden gelen Kara Efendi adında bir kişi ders vermiştir. O Osman ve Rusya savaşı sırasında bu bölgeye kaçıp gelmiştir. Bu medresede ona İsa Kaja Muhammed Karî adını vermiştir. Muhammed Karî hocadan ilim alan Kattabay Kaja o dönemin meşhur uleması olmuştur. Diğer talebeleri de bulunduğu yerlerde medreseler açmışlardır. Örneğin, Rahmankul Hacı Temirbek’in köyünde, Nurtaza Çalgınbayev’in köyüne Kattabay Kaja’yı, Majen Kaja’nın köyüne Şeyh Molda’yı göndermişlerdir. Onlar o yerlerde medrese açıp, talebe yetiştirmiştir. Manjibayev bu medresede bu daha sonra açılan diğer medreselerde usul-i ceditçe derslerin yer aldığını tespit etmektedir. Urumçi’deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği’nde görev yapan Nurtaza Çalgınbayev Bey de İsa Kaja medresesinden ders almıştır. Manjibayev’in dediğine göre Nurtaza Çalgınbayev elinde Kazakistan’da basılan “Ay, Kap” dergisinin bulunduğunu tespit etmiştir (Manjibayev, 2009:187).

İsa Kaja Medresesi bu bölgedeki maarife daha farklı katkılar sağlamıştır. Medreselerden mezun olan talebeler daha sonra Çöçek ve Urumçi’de eğitimini devam ettirmişlerdir. Örnek olarak Nurtaza Çalgınbayev’i ve oğlu Duvbek Çalgınbayev’i gösterebiliriz.

5.1.2.6. Lastay Medresesi

Lastay Medresesi İli'nin Korgas bölgesinde açılmıştır. Lastay Medresesinin diğer medreselerden bir farklı özelliği onun açılmasını sağlayan Abdukadir Efendinin Osmanlı Devletinde eğitim almış olan bölgedeki Kazaklar arasındaki çok nadir şahıslardan biri olmasıdır.

Abdukadir Efendinin oğlu Şahid Abdukadir'in anlattığına göre Abdukadir Bey medreseyi ilk olarak Korgas şehrinde inşa etmiştir. Medrese dört odalı imiş ve ilk kez 16 talebesi varmış. Abdukadir Efendi din yerine daha çok dünyevi dersler verdiği için talebe sayısı artmıştır. Usul-i cedidi medresede uygulayıp, daha çok dünyevi derslere yer vermesi medresenin kapatılmasına neden olmuştur. Korgas'taki medrese uzun sürmeden yerel hükümet tarafından kapatılmıştır. Abdukadir Efendi Korgas'taki medrese kapansa da Lastay bölgesinde yine de medrese inşa etmiştir. Lastay Medresesi hakkında Saday Molda da, medresenin arka tarafı bahçeli olduğunu ve medresenin ön tarafında caminin yer aldığını tespit etmiştir. Medrese daha sonra geniş altı odalı bölgedeki en meşhur medrese olmuştur. Lastay Medresesinde Korgas bölgesindeki Kazaklar ve bölgenin diğer ilçelerinden Künes, Tekes, Nilha gibi yerlerden Kazaklar eğitim almışlardır. Medresede Abdikadır (kendisi), Abegali, Satar ve Konırbay imam ve hoca olmuştur. Lastay'dan ilim alan talebeler Korgas'ın çeşitli yerlerinden medreseleri inşa etmişlerdir. Örneğin, Seketay Medresesi, Karamolda Medresesi, Tokabay Medresesi ve Jabıkbay Medresesi gibi. Lastay Medresesini diğer bir özelliği, medrese bulunduğu bölgede ilk kez kızları da medreseye davet ederek eğitim almasını sağlamıştır. Kamila, Sara, Emine, Ümiyen, Nebi isimli kızlar ilk kez Lastay medresesinde ders almışlardır. Manjibayev'in verdiği kaynaklara göre Lastay medresesinde Kazakistan ve Orta Asya'dan Nüri, Battalgazi ve Meyırman Ermektasov ders vermişlerdir. Saday Molda'nın dediğine göre medresede haftada iki saat Rusça dersi verilmiştir. Rusçayı da Kamza ile Nurdavlet vermiştir (Manjibayev, 2009:189). Şekil-30'da Lastay Medresesinde ders veren Meyırman Ermektasov'un görüntüsü görülmektedir. Meyırman Ermektasov Yang Zengxin döneminde Kazakistan'dan İli'e geçen Kazak aydınıdır. O İli'deki birkaç medresede ve okulda öğretmenlik yapmıştır. Lastay Medresesi dâhil İli'deki Jabıkbay Mektebinde hem öğretmen hem de okulun müdürü olmuştur.

Lastay Medresesinde usul-i ceditçe dersler uygulanmıştır. Medresede din derisinden daha çok dünyevi derslere yer vermişlerdir.



*Şekil.30 Sağdan ikinci kişi Meyirman Ermektasov (oturan)
(Korgas İlçesinin arşivinden 25.04.2016 tarihinde alınmıştır)*

5.1.2.7. Kuvan Medresesi ve Satıbaldı Medresesi

İli'in Künes bölgesinde ilk olarak inşa edilen medreselerin biri de Kuvan Medresesidir. Medrese 1918'de Künes ilçesinde aksakal Kuvan tarafından yapılmıştır. Medrese inşa edilmeden önce Kuvan Bey Künes'te çadırdan göçebe medrese açmış ve 30'dan fazla talebenin dini eğitim almasını sağlamıştır. Daha sonra Aslam adlı Tatar hocayı Künes'e davet ederek medrese açmıştır.

Kuvan medresesinde ders veren Aslam, Abdimaçit ve Kalimoldalar Tekes'teki Toğcan Medresesinde öğretmen olan Ahmetbek Muhamediyle birlikte zamanında Rusya'dan kaçıp gelen Tatar, Nogaylarmış. İli'ye geldikten sonra biri Toğcan Medresesinde, diğerleri Kuvan Medresesinde hocalık yapmışlardır. Bu Kuvan Medresesi de usul-i ceditçe dersleri uygulamıştır. Medreseden mezun olan Mınbay ve Turısbay daha sonra Künes'in çeşitli yerlerinden medreseler açmışlardır (Manjibayev, 2009:194).

Kuvan medresesi Künes bölgesindeki Kazakların eğitim ihtiyacını yerine getirmiş ve Künes'teki Kazakların maarifinin ilerlemesine katkı sağlamıştır. Bu medreseden eğitim alan Kazak aydınları da mevcuttur. Sanat, Kıyasbay, Abdiveli, Nuapdin, Nurmammed ve Tanjarık gibi İli bölgesinin önde gelen aydınları bu medreseden ilk eğitimini almışlardır.

Satıbaldı Medresesinin ilk temeli 1918'de atılmıştır. Medrese Kuvan Medresesinin bulunduğu Künes'in Almalı bölgesinde inşa edilmiştir. Medreseyi inşa eden Satıbaldı daha önce çadırdan yapılan medreselerinde dini dersler vererek kendi bölgesindeki dini ihtiyaçları yapmaya çalışmıştır.

Satıbaldı Bey'i medrese açmasına katkı sağlayan kişi **Kalimolda Bektörlin** olmuştur. Manjibayev'in gösterdiği kayanağa göre Kajimolda Bektörlin Orenburg'da eğitim alan Kazakistanlı Kazak'mış. Daha sonra Kazakistan'dayken Satıbaldı Beyle tanışmış ve Satıbaldı Bey onu İli'ye davet etmiştir. Kalimolda Bektörlin Orenburg'taki eğitimini tamamlayıp İli'ye Satıbaldı Beyin bulunduğu yere gitmiştir. Sonra Kalimolda Bektörlin Satıbaldı medresesinde öğretmen olarak yerleşmiştir. Satıbaldı Medresesi altı geniş odalı ve 100 kadar öğrenci aynı anda ders alan bölgedeki en büyük medreseli mektep olmuştur (Manjibayev, 2009:196).

Satıbaldı Medresesi Tekes'teki Toğcan Medresesinin etkisi ile usul-i ceditçe dersler uygulamıştır. Medresede anadil, coğrafya, matematik, tarih, pedagoji gibi derslere yer verilmiştir. Bu medreseden ünlü şahıslardan Abev Kuddus, Nüsipkan Könbay ve Abdirasul Jaypakulı gibi aydınlar eğitim almışlardır. Satıbaldı medresesinde öğrenciler çoğalınca Satıbaldı Bey Toğcan Medresesinden mezun olan talebeleri medreseye öğretmenliğe

almışlardır. Satıbaldı Medresesinden bitiren talebeler daha sonra Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tang okuluna ve bir kısmı Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tang okulun eğitim almaya gönderilmiştir.

Satıbaldı Bey Kalimolda'nın vasıtasıyla Kazakistanda basılan "Ay, Kap" dergisi ile "Kazak" gazetesini alıp okuyormuş. Satıbaldı Bey'in "Ay, Kap" derigisi ile "Kazak" gazetesini okuması onun eğitime olan ilgisini daha da etkilemiştir. Satıbaldı Bey Sheng Shicai'yin maarif devrimi döneminde İli'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin üyelerinden biri olarak Künes bölgesindeki okulların açılmasına ve maarifin gelişmesine katkı sağlamıştır.



5.1.2.8. Estemes Medresesi, Taldı Medresesi ve Kananbay Medresesi

Estemes Medresesini Nogaybek Estemesoğlu 1919'da inşa etmiştir. Medrese İli'in Künes bölgesinde yer almaktadır. Medreseye babasının adını veren Nogaybek Estemesoğlu 1917'de Kazakistan'da bulunmuştur. Kazakistan'dan döndükten sonra Künes'te bir medrese inşa etmiştir. Medresede Salahaddin adında bir hoca imam olmuş ve dersler vermiştir. Medrese tamamıyla usul-i ceditçe ders vermiştir.

Taldı Medresesi İli bölgesindeki en eski medrese olmuştur. Onun tarihi 1886 yılına dayanmaktadır. Medrese Sasan tarafından inşa edilmiştir. Medreseye Sopahun adında bir kişi imam olmuştur. Sasan Bey daha sonra Sultan Veyisin mezarı bulunduğu yerden Necmettin Kari ile Abaydolla Maksumu davet ederek medresede görevler vermiştir. Onlar medresede talebeler yetiştirmiştir. Medreseden Jayırbek, Erkinbek, Maksut, Ospanıyaz ve Bolısbek gibi talebeler eğitim almışlardır. Ama medrese usul-i kadimce ders vermişlerdir. Medresenin sonraki tarihi hakkında kaynaklar bulunmamaktadır.

Kanabay Medresesi 1921'de yapılmıştır. 1928'de medrese üç büyük odalı idi ve 40-50 talebe eğitim almıştır. Medreseye Toğcan medresesinden mezun olan talebeler gelip imam olmuş ve dersler vermişlerdir. Medrese usul-i ceditçe ders vermişlerdir. Sheng Shicai döneminde medrese mektep'e dönüşmüştür. Altı geniş odalı mektepten Künes'in çeşitli bölgelerinden gelen talebeler cedit usulünde ders almışlardır.

5.2. Ceditçilik Hareketinin Bölgedeki Kazak Maarifine Etkisi

Ceditçilik hareketi 19. yüzyılın sonu Rusya hâkimiyeti altında olan Müslüman Türkler tarafından ortaya çıkmış uyanış harekettir. Bu hareket ortaya çıktıktan sonra Türk dünyasında hızlı şekilde yayılmış ve Doğu Türkistan'a da kendi etkisini göstermiştir. Ceditçilik hareketin bu bölgede hızlı yayılmasının her türlü sebepleri mevcuttur. Onun iç sebep ve dış sebep olarak iki çeşitli sebebi vardır.

İç sebep, bölgenin maarif açısından karanlıkta kalmasıdır. Bölgedeki halkın eğitim almaya imkânlarının olmaması ve maarif sisteminin yenilenmemesi, daha doğrusu halkın eğitime ilgi göstermemesi daha sonra bütün bir toplumun karanlık içinde cahil kalmasına neden olmuştur. Mançu işgalinden sonra bölgedeki halk dini merkezlerden daha uzak bölgelere göç etmişlerdir. Dini merkezlerden uzak olunca halkın dini seviyesi gittikçe zayıflamıştır. Bu yüzden en basit dini bilgileri ve şartları bile doğru düzgün yapamamış hale gelmişlerdir. Hatta bölgede 1870'lerde dini murasimleri yerine getirebilecek en basit hocalar bile bulunmamıştır (Manjibayev, 2009:155). Bu sebeplerden dolayı Kazak liderleri halkın dini ihtiyacını karşılayabilmek için her ne varsa yapmışlardır. Rusya siyasetinden rahatsız olan Tatar ve Nogayları bu yüzden bulunduğu bölgelere davet ederek dini faaliyetleri yapmasına imkân sağlamıştır. Sonra onların vasıtasıyla dini farz, vaciplerini yerine getirmek amaçla ve dini merkezleri gezmek amaçla hac seferlerine gitmişlerdir. Hac seferini oluşması bölge Kazaklarının dünya bakış açısını değiştirmesine katkılar sağlamıştır. Yabancı ülkeyi gezen hacılar onların ne kadar gelişmiş olduklarına da şahit olmuşlardır. Sonra Kazakların da onlar gibi gelişmiş kültürel güzelliklere sahip olmasını isteyerek yenileşme hareketinin adımlarını atmışlardır.

Dış sebep ise, bölgeye gelen diğer Türk kökenli halkların katkı sağlaması ile gerçekleşmiştir. 19. yy.'ın sonunda Çing ile Rusya arasında siyasi ve iktisadi anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalar sayesinde Rusyadaki Tatar ve Nogay tüccarları Kazakların bulunduğu bölgelere ticaret amacıyla gelmeye başlamışlardır. Kazaklarla ticaret hariç manevi münasebetleri de bağlayınca ortak fikir alışverişlerin de imkânını bulmuşlardır. Bu yüzden Kazaklar da Tatar ve Nogaylar gibi şehir kültürüne geçmenin önemli olduğunu fark etmişlerdir. Tatar ve Nogayları bulunduğu yerlere davet ederek küçücük mahalle kurmuşlardır. Mahalledeki dini ihtiyacı karşılamak amacıyla medreseleri inşa etmişlerdir. Medreselerin inşa edilmesine Tatar ve Nogaylar yardım etmişlerdir. Çoğu Kazan ve Ufa'daki inşaat usulunu bu bölgede de devamlı olarak uygulamışlardır. Buna örnek olarak Altay ve İli'deki medreseleri gösterebiliriz. Hatta mezar ile türbelerde de Kazan ve Ufa'daki sanat

eserleri daha net şekilde gözükmetedirler. Örneğin, Mami Beysi'nin mezar türbesini yapan Beyazit türbeye Kazan'da bulunan türbelerin şeklini uygulamaya çalışmıştır. Kazan ve Ufa gibi Türk şehirlerinin sanatsal yapısı bu bölgedeki Gulca, Çöçek ve Altay şehrinde de devam etmiştir.



5.2.1. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve İsmail Bey Gaspıralı

Rusya İmparatorluğu altında yaşayan Türk kökenli Müslüman halkları arasında 19. yüzyılın itibaren dinî yenileşme ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu yenileşme birçok aydınlar tarafından artık hareket haline gelmiştir. Bu yenileşme ve hareket üzerinde yapılan araştırmalara göre cedit ve ceditçilik adıyla bilinmektedir.

Cedit kelimesi nedir, lügat anlamı ne ifade eder gibi sorulara cevap vermek için, cedit ve ceditçilik üzerinde araştırma yapan kişilerin ortaya koyduğu fikirlerine dayanmaktayız. Cedit kelimesinin lügat anlamı, eskinin zıddı olarak, yeni anlamını ifade etmektedir. Aynı kökten gelen ceditçi kelimesinin anlamı yenileyen veya bir şeyi eski haline kavuşturan kişi manasını vermektedir (Maraş, 2002:31). Yani cedit kelimesinin tam anlamı eskinin belirli özelliklerini ortaya yeniden canlandırmak ve tekrar ortaya koymak, sahneye çıkarmak anlamını vermektedir.

Ceditçilik hareketi artık ortaya hareket halinde çıktıktan sonra bulunduğu yerlerde çok tartışılmıştır. Ceditçilik fikri savunanlar da ve karşı fikirini ortaya koyanlar da olmuştur. İki çeşitli bakış açısından oluşan bu tartışmalar daha sonra farklı fikir düşüncelerin ortaya çıkmasına ve insanların fikir görüşlerine göre sıralanmasına neden olmuştur.

Avrupa düşüncesindeki hareketliliğin sonucu ortaya farklı fikirlerin çıkması ve İslam dünyasında yaşanan olumsuzluklar Müslüman düşünülerini yenilik ve değişim arayışlarına yönelten en önemli etkenlerden biri olmuştur. Müslüman aydınlar, içinde bulunduğu duruma nasıl gelindiği, bu durumlardan çıkış yolları ve İslam ilimlerin tekrardan toplumu yönlendirmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır (Özervarlı, 1998:45). İçinde bulunduğu durumun çıkış yolunu ararken Avrupa düşüncesindeki değişimlerin yanı sıra, Avrupa toplumun İslam âleminde her konuda önüne geçmesi ve İslam dünyasının eğitim sisteminde, İslam ilimleri anlama ve hayata aktarmada yaşanan eksiklikleri bu geri kalmışlığın nedeni olarak görmeleri etkili olmuştur (Kadyrov, 2014:160). Artık hareket haline gelen bu cedit kavramı yavaş yavaş çeşitli bölgelerde aydınlar tarafından hızlıca yayılmıştır. Bu konuda Kırım ve Kazan başta olmak üzere Tatarlar daha çok çaba göstermiştir.

Rusya İmparatorluğu hâkimiyeti altında yaşayan Türk kökenli Müslümanlar cehalet yüzünden düşmanların sömürüsüne maruz kanaatine varan aydınlar, içinde bulunduğu bu sorunları gidermek (çözmek) için çeşitli yöntem arayışları içine girmişlerdir. 19. yüzyıldan itibaren Rusya İmparatorluğunun Kazan bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan ceditçilik hareketinin İslam dinini ve o bölgeye ait mevcut geleneği içinde buldukları zaman

diliminde, yaşadıkları coğrafya ve şartlarda yeniden değerlendirmesi gerektiğini ortaya koymuşlardır (Maraş, 2002:36).

Eğitim veren kurumlar bir an önce yenileşmeyince dinî yenileşmenin de gerçekleşmesi hiç mümkün değidi. Bu açıda Rusya hâkimiyeti altında olan Türk kökenli Müslüman halkların aydınları çok çaba göstermiştir. Onlar bulunduğu yerlerde usul-i ceditçe okullar açmış ve çocuklara ders müferdatında dini dersler yanı sıra dünyevi dersleri de bulundurmuştur. Bu açıda İsmail Bey Gaspıralı'nın 1884'te açtığı ilk cedit okuluyla Rusya'daki İdil bölgesi daha sonra Türkistan bölgesinde 19. yy.'ın ortalarından itibaren başlayan ceditçilik hareketi hızla Türk dünyasına yayılmıştır. Çeditçilik fikiri ve bu hareketin bölünmes parçası sayılan usul-i cedit okullarının yayılmasında İsmail Bey Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi de çok katkı sağlamıştır.

Kısa bir süre sonra bu hareket Türkistan coğrafyasında hızla yayılmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu hareket Türk dünyasında sadece Orta Asyayı değil Doğu Türkistan bölgesini de etkilemiştir.

5.2.2. Kazakistan'daki Ceditçilik Hareketi ve Ahmet Baytursunoğlu

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Kazakistan'da Kazak aydınlarından oluşan yeni bir nesil cedit eğitimini Kazan, Ufa gibi şehirlerde bulunan medreselerde tamamlamış ve bulunduğu bölgedeki toplumun siyasi hayatında yavaş yavaş etkili olmaya başlamıştır.

Cedit medreselerde eğitim alan Kazak öğrencileri mezun olmalarıyla birlikte Kazakistan'ın eğitim hayatında da etkili oldular. Kazakistan'ın muhtelif yerlerinde ya yeni usulde eğitim veren okullar açtılar ya da var olan okullarda yeni usul eğitim verdiler. Kazak bozkırlarında yaygın olarak usul-i cedit okulları öncelikle Semey eyaletinde açıldı. Bu dönemde Semey bölgesinin önemli bir sanayi ve ticaret merkezi olmasından dolayı eğitim faaliyetlerine destek veren bir zümrenin oluşması ve bu bölgede Tatar tüccarların ve Tatar öğretmenlerin yoğun faaliyetleri Semey'i yeni usul eğitimin merkezi durumuna getirdi. Kazakistan genelinde 1912 yılında yeni usul eğitim veren okul sayısı 121'e öğrenci sayısı ise 1810'a yükselmiştir (Pırmanov ve Kapeyeva, 1997:45).

Semey bölgesinin yeni eğitimin merkezi haline gelmesi Doğu Türkistan'daki Kazakları da etkilemiştir. Çünkü Altay ve Çöçek bölgesindeki kazaklar Semey eyaleti ile aradaki ticari alışverişi ve kültürel münasebetleri sağlamış durumdadır. Bununla birlikte Semey gibi gelişmiş modern şehirlerde bulunması onların eğitsel ve kültürel görüşlerini değiştirmişlerdir. Dolayısıyla, Semey'deki bulunan modern gelişmeleri Altay bölgesinde de buldurmaya çalışmışlardır.

Cedit hareketi ve usul-i cedit o dönemlerde Kazaklar için önemli yer almıştır. Rusya İmparatorluğu hâkimiyetine karşı çıkmış liberal demokrat grubundan oluşan Kazak aydınları Alihan Bökeyhanoğlu, Ahmet Baytursinoğlu, Mirjakıp Dulatoğlu ve Jakıp Akbayoğlu gibi aydınlar önce "Kazak" gazetesi etrafında birleşerek Alaş Orda hükümetini kurmuştur. Bu aydınlar, Kazakların eşitlik, topraklara sahip çıkma ve Ruslaştırma siyasetine karşı millî kültüre sahip çıkma mücadelesini vermiştir.

Kazak cedit hareketinin oluşması ve gelişmesinde önemli katkıları olan Kazak aydınları Alihan Bökeyhanoğlu, Ahmet Baytursinoğlu ve Mirjakıp Dulatoğlu İ.Gaspıralı'nın yenilikçi düşüncesini her zaman desteklemiştir. Bu şahısların "Oyan, Kazak", "Kırk Mısal" ve "Masa" adlı eserlerinde ve çeşitli makalelerinde cedit konuları işlenmiş ve halk eğitime davet edilmiştir (Bozımbaykızı, 2015:189). Rusya hâkimiyeti altındaki Türk boylarına Ruslaştırma siyaseti yürütülürken İ.Gaspıralı eğitimde usul-i cediti uygulamıştı. Türk boyları arasında "cedit" hareketi büyük yankı uyandırmıştı. İlk olarak Kazaklar arasında "cedit" sistemini eğitimde uygulayan Ahmet Baytursinoğlu olmuştur.

Gaspralı'nın teklif ettiği yeni eğitim metodu usul-i cedidin kısa sürede destek bulması kolay olmamıştır. Bir taraftan yeni muhalifler, özellikle Rus devletine hizmet eden mollalar, öbür taraftan da N.İ.İlminski, başta olmak üzere “Ruslaştırma” siyasetinin savunucusu misyonerler çok sert bir şekilde karşı çıkmışlardır. Usul-i ceditte karşı çıkan mollalar halkı korkutarak “usul-i cedit haramdır, çocuklarınızı bu okullara vermeyin” demişlerdir (Mektep, 2003:243).

20. yüzyılın başından itibaren yetişen ceditçi aydınlar da geleneksel eğitim metodunu eleştirmeye ve yeni eğitim metodunu desteklemeye devam ettiler.

Bu dönemde usul-i cedidin takipçilerinden olan Muhammet Salim Keşimov, “Kazaklara Nasihatler”, “Nezakat” ve “Kitapları Anlamak” adlı eserlerinde usul-i cediti savunup yeni usul eğitim hakkında öğretmenler ve öğrencilere rehber olabilecek bilgiler verdi. Keşimov, “Propaganda” adlı kitabında Kazaklara tıka basa yemek yemekten vazgeçmeyi önerirken çocukların ilgilerini derslerine yoğunlaştırmalarını istedi. Keşimov, kadınların eğitilmesine özel bir önem verdi. Ancak Keşimov, Kazak ailelerin çocuklarını Rus okullarına göndermelerine karşı çıkmış; Rusça eğitim alan çocukların millî kimliklerini kaybedeceklerini iddia etmiştir. Kazakları uyanmaya davet eden Keşimov’a göre artık uyanmanın ve gelişmiş ülkeler gibi bilime sarılmanın zamanı gelmiştir. Ona göre: “Bilim ne altınla ne de inciyle kıyaslanamayacak kadar değerli olan bir hazine ve asla tükenmeyen, kullanıldıkça artan bir değerdi” (Svetlana, 2002:646).

Keşimov, “Ay, kap” dergisine gönderdiği makale ve haberlerle de usul-i cedit eğitimi desteklemiş ve eski usulde eğitim veren kadimci mollaları şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.

Bu türden yazdığı makalelerden birinde Keşimov, Evliye Ata şehrindeki eğitim faaliyetlerini şu şekilde değerlendirmiştir: “Evliye Ata şehrinde 2-3 mahallede mescit olsa da, kız ve erkek çocuklar için hazırlanmış düzgün bir okul ya da medrese yok, var olan medresenin içi boş. İçinde bulunan hocanın yiyip içip yatmaktan başka işi yok. İşanların içinde yedi kadınla bile evlenenleri görülmektedir. Evliya Ata'da eğitim sadece Tatar mahallesinde var diyebiliriz. Bu okullarda 70'ten fazla öğrenci okumaktadır. Okulun bir geliri yok. Buradaki halkın yardımlaşmasıyla eğitim faaliyetleri devam etmektedir” (Keşimov, 1913).

1906 senesinde “Üçüncü Genel Rusya Müslümanları” toplantısında yeni alfabe temelinde Türk kökenli halkları için ortak edebî dil kabul edilmiştir. Kabul edilen ortak dilde gazete ve dergiler basılmaya başlanmıştır. Kazakistan'da bunun örnekleri olarak yayın yapan “Ay, kap” dergisi (1912), “Kazakistan” gazetesi (1912), “Serke” gazetesi (1905), “Kazak” gazetesi (1913) gibi dergi ve gazeteler vardır. İdil boyundaki ceditçilerin hem siyasi hem de

eğitim alanlarındaki en önemli çalışmalarından biri Türk kökenli halklar arasındaki yayın hizmetini geliştirme olmuştur. Kazak toprağında millî hareketin temelini oluşturan ilk yayın “Kazak” gazetesidir. “Kazak” gazetesinin yukarıda adı geçen yayınların hem siyasi hem yayın tecrübesine dayanmıştır. Türk kökenli halkları birbirinden farklı siyasal ve toplumsal dönemlerden geçmiştir. Komşu ülkelerle ilişkiler yabancı dillerden etkilenmeyi de beraberinde getirmiş ayrıca dile yabancı kelimelerin girmesine de neden olmuştur. Alfabeyle dilin ortak olması, Türk kökenli halkların yakınlaşması, manevi ve kültürel mirasların ortak kullanılması ve gelişmesi küçümsenemezdi.

Bu konu üzerine İ.Gaspıralı'nın görüşü şöyledir: “Türk halkları Türk diliyle konuşsalar da lügatleri farklıdır. Bunların içinde ise en önemlileri Kazak, Çağatay, Kazan, Azeri ve Osmanlı lügatleridir. Bu lügatler arasında farklar olsa da birbirine benzemektedirler. Bizim düşüncemize göre Kazan Tatarca, Çağatay ve Azeri lügatleri yazılış şekli çok vakit geçmeden kaynaşıp gider fakat Kazak lügati ve Osmanlı lügati kendi başlarına ayrı birer dil olarak kalırlar. Kazak lügati Cengiz Han zamanından beri değişmemiştir” (Mektep, 2003: 149).

Gaspıralı'nın dağılmış Türk kökenli halkları yakınlaştırmak için düşündüğü amaç ortak edebî dildi. Bu uğurda çok gayret göstermişti. A.Baytursınoğlu, Kazakların kullandığı Arap alfabesini Kazakçanın ses uyumuna göre uyguladığında karşı çıkan muhalif aydınlar da olmuştur.

Örneğin Şahzaman Jiyaşulı 1912'de “Ay, kap” dergisinin altıncı ve yedinci sayısında “Birge Kozgalayık” (Abilkasımov, vd, 1993:74) başlıklı bir makale yayınlamıştır. Makalede A.Baytursınoğlu'nun Türk boyları için uygulanan ortak dil teklifinden kaçtığı ve Kazaklar için ayrı bir yol çizdiği yazılmıştır (Bozımbaykızı, 2015:190).

Baytursınoğlu kendisine yapılan eleştirilere Kazak, Tatar, Rus dillerinde yayınlanan yayınlarda şu şekilde cevap vermiştir: “Türk halklarının içindeki temiz ve diğer dillere fazla karışmamış dil, ortak edebî dil olarak kabul edilmeli ve bütün bu özellikler Kazakçada bulunmaktadır. Bunun nedeni Kazakların genel olarak atalarının hayat tarzını hiçbir zaman bırakmaması, diğer halklarla fazla karışmaması, yabancı dillerin etkisi altında kalmamasıdır. Kazakçaya giren yabancı kelimeler Kazakçanın dil kuralına göre uydurulmuştur. Kazakçayı Tatarca ile birleştirmek, Kazakçanın kurallarını yok etmek demektir. Eğer İsmail Gaspıralı'nın fikirlerini gerçekleştirmek istiyorsak Türk'ün bozulmamış dilini ve kurallarını almak lazım” (Abilkasımov, vd, 1993:80).

Böylece Ahmet Baytursınoğlu halkını derin bir uykudan uyandırmak için ve halkın geleceği olan çocuklar için yazdığı alfabe kitabında uyguladığı cedit yöntemi başarılı olmuştur. 1926'da yayınladığı “Elif-biy (Âlip-biy)” isimli eserinde kelimeleri hecelemeden

kendi sesleri ile okuma yöntemi benimsenmiştir. Böylece Baytursinoğlu usul-i cedit yöntemini okuma, yazma ve eğitimde kullanmıştır. A.Baytursunoğlunun bu tip çalışma ve sunduğu metotlarını Doğu Türkistan'daki Kazaklar hızlı şekilde kendi aralarında kullanmaya çalışmışlardır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına ceditçi medreselerde eğitim gören Kazak öğrencileri mezun olmalarıyla birlikte Kazakistan'ın eğitim hayatında da etkili oldular. Kazakistan'ın muhtelif yerlerinde ya yeni usulde eğitim veren okullar açıldılar ya da var olan okullarda yeni usul eğitim verdiler. Bu okullardan bir tanesi de Mamaniya Mektebidir. Yedisu bölgesinde 20. yüzyılın başlarında açılan Mamaniya Mektebi Doğu Türkistan bölgesi için de önem taşımıştır. Bu cedit okulundan eğitim alan Kazaklar daha sonra Doğu Türkistan bölgesinde bulunarak usul-i ceditin o bölgedeki eğitimde yer almasını sağlamıştır.

İsmail Gaspıralı 1914'te Bahçesaray'da vefat etmiştir. Gaspıralı'nın vefatından sonra o dönemin belli başlı Türk basın organları bu kaybın büyüklüğünü belirten anma yazılarına yer vermiştir.

Baytursinoğlu 1914 yılında Kazak gazetesindeki makalesinde şunları yazmıştır: “Rusya Müslümanları arasında hızla çoğalıp sayıları beş-altı bini bulan mekteplerin hepsi Gaspıralı mektebi temelinde kurulmuştu. O zamanlarda ne kadar eski yazı alfabe varsa hepsi Gaspıralı'nın alfabesinden örnek almıştı. On bine yakın öğretmen bas üstatları Gaspıralı'nın yolundan gidiyorlardı” (Baytursinov, 1998:180). A.Baytursunoğlu diğer bir makalesinde ise “İ.Gaspıralı tükenmeyen, sönmeyen ebedî iz bırakmıştı. O bize geleceğe nasıl bakmamız gerektiğini öğretmişti” (Kıdırşayev, 1995: 86) demiştir. Başka Kazak aydınlarından Şekerim Kudayberdi “ Beni Abay Kunanbay'dan sonra Tercüman gazetesi ve İsmail Bey çok etkiledi, ilimi değerlendirmeme katkı sağladı” demiş, Serali Lapin de “Rusya altındaki 20 milyon Türk Müslümanlarının aydınlanmasına ilim sağladı, biz İsmail Beyi okuyarak dünyayı tanımaya başladık, tüm Türk Müslümanlarının aydınlanmasında İsmail Bey katkıda bulundu. Biz eskiden cansız bir ölü bedendik, bizin ölü bedenimize İsmail Bey kan yürüttü” demiştir. Diğer liderlerden Alaş Orda Hükümetinin lideri Alihan Bökeyhan İsmail Bey hakkında şöyle demiştir “İsmail mirza “Tercüman”ı özü yazdı, yayınevinde harfleri özü dizdi, basın makinesini özü bastı, özü ayarladı, şehirdeki halka özü dağıttı, bunca zahmet çekerek gazetenin bir sayfasını Rusça, diğer sayfasını Türkçe olarak her hafta hazır bulundurdu” (Süleymenov:2014). İşte, Kazak aydınlarının İsmail Bey'e olan saygı ve hürmetidir.

Siyasi görüşleri ceditçilik hareketinden kaynaklanan Kazak aydınları daha sonra 1917'de Alaş Orda hükümetini kurmuştur. Alaş hükümetinin devlet başında bulundan siyasi önderlerin hepsi bulunduğu yerlerde açılan usul-i cedit okullarından eğitim almışlardır.

Bölgede Alaş hükümetinin kurulması halkın siyasi tarihi için yeni sayfasını açmıştır. Tabii, bu arada Doğu Türkistan'daki Kazakların da katkısı olmuştur. Kazak ceditçiliğinin en öndeki liderlerinden biri olan Ahmet Baytursunoğlu 1918'de Alaş hükümeti adına Doğu Türkistan'da bulunmuştur. A.Baytursunoğlu'nun gelmesiyle bölgedeki Kazakların millî görüşlerinde yeni bir sayfa açılmıştır ki bölgedeki Kazaklar yavaş yavaş Alaş hareketine katılmışlardır.



5.2.3. Ceditçilik Hareketinin Bölgedeki Maarife Tesiri

Doğu Türkistan Bölgesi Türk dünyasının en doğu kısmında olmasına ve uzun yıldır Çing Hanedanlığının hâkimiyeti altında kalmasına rağmen bütün Türk dünyasındaki siyasi ve kültürel gelişmelerden hiçbir zaman münasebetsiz geride kalmamıştır, aksine hep beraberliği sağlamıştır. İster Çing dönemi ister, ister sonraki dönemlerden, örneğin, yeni Çin hükümeti zamanı olsun, batıdaki soydaş ve dindaşları ile olan ticari ve kültürel ilişkilerini, çeşitli düzeylerde devam ettikleri ve bu bölgelerdeki gelişmelerden etkilemeye çalıştığı, dolayısıyla kültürel bütünlüğü korumaya çalıştığı bilinir.

Bölgenin güney tarafında Karahanlılar döneminden beri devam eden dini medreseler ve kentler mevcuttur. Kuzey ise göçebe tarzını devam edip sürdürmektedir. Bozkırın göçebe usulüne sahip Kazaklar yerleşim hayata geçmeyi o dönemlerde makul görmemişlerdir ve şehirlerdeki küresel gelişmelerin etkisine pek ilgi göstermemişlerdir. Türk dünyasına ceditçilik usulü ve görüşü hızla yayılırken Kazaklar bulduğu anda kabul etmişlerdir. Bunun en basit nedeni Kazaklar arasındaki dini medreselerin kalıplaşmış olmamasıdır ve güney tarafın, kuzeyine kıyasla İslam'a erken girmeleri, dolayısıyla usul-i kadime göre eğitim veren medreselerin yaygın olması ve kadimcilerin de sert direniş göstererek tepkide bulunması ile açıklanabilir.

5.2.3.1. Bölgedeki Uygur Ceditçiliği

19. yüzyılın sonrasında meydana gelen cedit hareketi Uygurları da çok etkilemiştir. 19. yüzyılın sonunda bu bölgede ağır bir cehalet hükmetmekte idi. İster Kaşgar, İster bölgenin Hotan gibi İslami kentleri olsun, eski usulü kadim tarzını daha çok ön plana koymuşlardır. Batı tarzındaki (Türkistan) ilim marifeti bu bölgeye az etki vermiş ve burası bir karanlık içinde kalmış durumda idi. Bu yüzden bu bölgeye ait bazı ilim ve irfan arayan adamlar ufuku doğrudan Orta Asya, Mısır ve İstanbul gibi aynı kültüre sahip olan gelişmiş yöne çevirmişti.

Onlar oralarda öğrendikleri yenikleri, modern maarif şekilleri Kaşgara getirmişlerdir. Bu tür usulle cedit, Uygur Toplumunu geliştirmek için çok büyük katkıda bulunmuştur. Sovyetler Birliğinin asimilasyon politikalarına karşı koyan ve Türk birliğini savunan, ıslahatçı, cesaretli, yeniliğin temsilcisi olan İstanbul, Kazan, Kahire gibi merkezlerdeki gelişmelerden etkilenecek muhafazakâr geleneği koruyan ve Türk İslam çizgisinden giden yenilikçi ceditçilerden; kardeş Musabayevler, Abdukadir Damollam, Kutluk Hacı Şevkiy, Memetili Ependi'leri saymak mümkündür (Tevekkül, 2014).

Bölgedeki bazı aydınlar milli sanayinin vekili ve modern maarifin destekçilerinden olup, halkı cahil kalmaktan kurtarmak için, manevi ve maddi güçle bir yandan milli sanayini geliştirmek için çaba göstermiş, bir yandan da yeni maarife destek olmuştur.

Bunlardan en önemli örnek Musabayev kardeşler 1870 yılından başlayarak ilk usul-i cedit eğitimini uygulayarak modern maarifinin temelini kurmuştur. Musabayev kardeşler eğitim kurumunun usul-i kadimden usul-i cedite geçiş sürecinde yaptığı hizmetlerin, geleneksel medreselerin onarımı ve mektebe dönüştürülmesi, yeni tarz mekteplerin inşası; kendi çocukları dâhil toplumdaki istekli gençlerin İstanbul ve Kazan gibi merkezlere eğitim için gönderilmesi; özellikle İstanbul'dan sürekli muallimlerin getirilmesi şeklinde sıralanabilir (Tevekkül:2014).

Bölgedeki cedit hareketindeki önemli şahıslarından biri Memetili Ependi. Eğitimdeki ilk alanını 1914'te Kaşgar şehrin bir kasabasında okulda başlamıştır ve okula Türkiye'den Ahmet Kemal İlkul adlı birini tahsil görmüştür.

Memetili Ependi'nin Uygur cedit hareketindeki en büyük katkısı usul-i cediti eğitimi de mektep açma ve öğretmen yetiştirmede görülmektedir. Memetili Ependi cedit okullarını açmak için ilk elden hazırlığa başlamış bir taraftan, kısa süreli öğretmen yetiştirme kursu düzenlemeye acele etse, diğer yandan uzun süreli mektepler açmanın telaşına girmiştir. Önce maddi karşılıkları karşılamak için çevredeki zenginler ve mahalle büyüklerinden oluşan Mektep Heyetini teşkil eder. Artuşun 24 köyünde bulunacak 24 uzun süreli mektebin alt yapı

hizmetlerini yapmaya çalışmıştır. Böylece, beş ay içinde hazırlıklar tamamlanan köylerdeki modern sınıflara, kursunu tamamlayan öğretmen adayları Memetili Ependi öncülüğünde öğretmen olarak dağılır (Tevekkül:2014).

Bölgedeki eğitim hareketinde meşhur İslam âlimi ve modern eğitiminin temel kurucularından biri olan şahıs Abdulkadir Damollamdır. Kokan, Semerkant, Ufa, İstanbul ve Kahire gibi şehirlerini eğitim alarak kendini âlim olarak yetiştirmiştir.

Abdulkadir Damollam kendi baş olarak yeni bir okul açmış. Bu okulda ve kendisi eğitim verdiği Okullarda usul-i cedit kullanmış ve cedit eğitimi için kitap hazırlamıştır. Uygur geleneksel eğitim yapmakla birlikte Uygur yeni-credit eğitimin kapsamını açmış, Arap ve Fars dilinden kurtulup, Türklük zihniyeti ve bilinci altında Uygur dilinde eğitimin önderlerinden olmuştur. Abdulkadir Damollam, usul-i ceditte eğitim vermekle birlikte öğrencileri yurt dışında, Türk İslam kültür merkezi olan İstanbul, Kazan gibi şehirlere göndermeye çalışmış böylece birçok uyanık, halk sever, milliyetperver Türklük zihniyeti ve milli şuurundaki mücadeleci gençleri yetiştirmiştir (Tevekkül:2014).

5.2.3.2. Bölgedeki Kazak Ceditçiliği

Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesinde yaşayan Kazaklar arasında ceditçilik hareketinin ortaya çıkmasına birkaç önemli sebepler vardır. Birinci sebep, bu bölgedeki Kazaklar çarlık Rusya altındaki Kazaklarla ve Rusya tarafından bölgeye sığınmaya gelen Nogay ve Tatarlarla irtibatının sağlam olmasıdır. Çünkü bölgede İslam dini güneye göre daha yaygın olmadığı için Tatarlar ve Nogaylar yerel Kazaklar tarafından teklifte bulunmuşlardır ve bölgede İslami tekrar canlandırmak amacıyla önemli görevler almışlardır. Buraya dini görevini yapmaya gelen Tatar ve Nogaylar batı Türkistan'daki dinî gelişmeleri de bölgeye yavaş yavaş uygulamaya başlamışlardır. İkinci sebep, yerel Kazak aydınları Batı Türkistan'daki kültürel gelişmeleri sıkı takip ederek, bu bölgenin de karanlıkta kalmasını istememişler ve Batı Türkistan'daki eğitsel, küresel gelişmelere katılmayı tercih etmişlerdir.

1917'de Semey eyaletinde Alaş Orda hükümeti kurulduktan sonra bu bölgedeki siyasi olayları ciddi takip eden Doğu Türkistanlı Kazaklar, Alaş Orda Hükümetinin yanında bulunmak için ve yeni hükümete destek vermek için kutlama ve tanıma mektubun göndermişlerdir. Şekil-31'de "Tilevlestik" adıyla Alaş Orda hükümetine gönderilen Doğu Türkistanlı Kazaklarının mektubu görülmektedir. Aynı dönemde Çöçek'teki Kazaklar da Alaş Orda hükümetine katılmak için bir mektup göndermiş ve hükümete yardım etmiştir. Şekil-32'de Çöçek Kazakları tarafından Alaş Orda hükümetine gönderilen mektup görülmektedir. Üçüncü sebep ise, bölgeye gelen Tatarların eğitim usulündeki etkisidir.

Batı Türkistan'ın Semey şehrinde 1918'de "Sarı Arka" gazetesinde yer alan Doğu Türkistan'daki Kazakların Alaş Hükümetine yazdığı tanıma ve kutlama mektubunda:

Tilevlestik

Kıtay jurtına karagan Alaş urandı Abak Kereyinen

Gazetten körüvümüz boyınşa Rusyağa karağan Kazak-Kırgız birigip, öz adlına jurt bolıp Alaş ordasın tigip, Alaş tuvun köterdi degendi estip, patşamız baksa bolsa da uranımız Alaş, nâsilimiz Kazak bolgandıktan Alaş balasınıñ bası kosılıp, jurt katarına kirivine tilektestigimizdi bildiremiz. Oylagan oy ornına şığıp, iske sât bersin.

Ult kazinasına jârdem berüvşi Kıtay Kazaktarı:

Beysi Guñ Mami Jurtbayev

Türkistan Osmanov

Ambı Akbay Jake balası

Ükirday Hanafıya Mami balası

Baymolla Garikinov

Kaken Türkistan balası

Zıya Mami balası

Mankey Mami balası

Mualim Seyitgazı Nurtayev

Sali Ahun Seyidjaliyev

Ükirday Mirzake Koykabay balası

Ükirday Bolan Ali balası

Şerifhan Jenishan balası

Zengi Majgala Satılğan balası

Zengi Ümitbay balası

Toktar Kırıkbay balası

Zengi Koñkıç Bolakinov

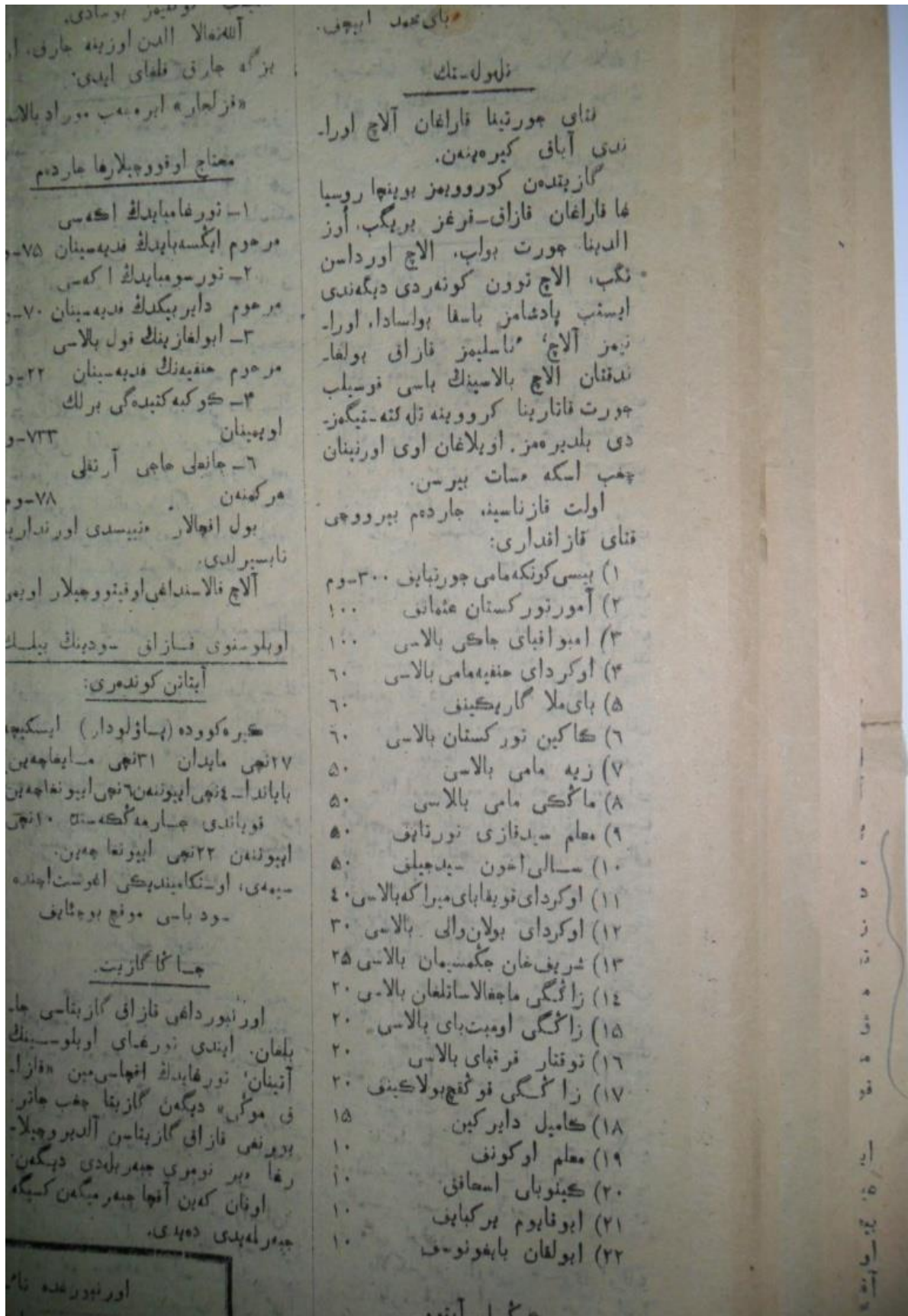
Kamil Dayrakin

Mualim Ükönov

Kenebay Ashakov

Abu Kayum Birikbayev

Abulkan Baygonosov



Şekil.31 Doğu Türkistan Kazaklarının Alaş Orda Hükümetine gönderdiği mektup, Sar

Arka gazetesi (1918)

Gazeteden gördüğümüz gibi adı listede geçen **Mami Beysi** ailesi, **Seyitgazi Nurtayev** ve **Şerifhan Jenishan** gibi şahıslar bu bölgedeki eğitim alanlarında usul-i cedidi yaygın şekilde uygulamaya çalışan en uyanık önderlerden birleri idi. Buradaki **Seyitgazi Nurtayev** Akmola eyaletinde dünyaya gelmiş ve eğitimini Troisk'deki Rasûliye medresesinde almıştır. Rasuliye medresesinden mezun olduktan sonra Akmola eyaletinde ve Semey eyaletindeki Abay Kunanbay'ın bulunduğu bölgede eğitim vermiştir. Çarlık Rusya dönemindeki siyasi rahatsızlıktan dolayı Doğu Türkistan bölgesine geçiş yapmış ve Altay'a yerleşmiştir. Seyitgazi Altay'da iken Mami Beysin bulduğu bölgedeki Abakıya Medresesine gelmiş ve medresede büyük görev almıştır. 1905'de Altay bölgesinde Seyitgazi Nurtayev görev yapan Abakıya Medresesi usul-i cedit okuluna çevrilmiştir. Seyitgazi Bey buraya Kazakistan'daki ceditçi önderlerin kitap ve okul malzemelerini getirmiş ve Abakıya Medresesini modern okul şekline çevirmek için mimarlar getirip tekrar inşa etmiştir. 1905'te Seyitgazi Nurtayev'in vasıtasıyla medrese tamamıyla 7 odalı ve alt-üstü ağaçtan yapılan modern okul haline gelmiş ve bütün ders programları Kazakistan bölgesindeki usul-i ceditçe uygulanmıştır (Manjibayev, 2009:164). Seyitgazi Bey bulunduğu medresede uzun yıldır öğretmenlik yapmıştır ve bölgedeki çocukların iyi eğitim almasını sağlamıştır. 1933'de Seyitgazi Bey Urumçi'ye Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğine görev yapmak için gitmiştir ve Dernek sayesinde bütün Doğu Türkistan'daki okulları modern okul şekline çevirmiştir.

Bölge için önemli Ceditçi önderlerin biri **Mami Beysi** ve ailesidir. Mami Beysi Altay'da doğmuştur ve eğitimini ilk Abduhalık Damolla adlı Tatar hocadan almıştır. Mami'nin babası Jurtbay Bey 1883'de Batı Türkistan'daki Abduhalık Damolla'yı Altay'a davet ederek medrese açmış ve oğulları Masalima (Eşen Kacı), Mamiliye (Mami Beysi), Nurtaza, Mustafa ve Abılkasım'ın dinî ders almasını sağlamıştır. 1904'te Mami Beysi babasından miras olarak kalan medreseyi "Abakıya" olarak adlandırmış ve medrese'ye Seyitgazi Nurtayev, Nureddin, Badireddin, Adenbek ve Osmanlıdan gelen Şekir adlı hocayı öğretmen olarak istihdam ettirmiştir. Abakıya Mami Beysi'nin kararı ile 1904'te Doğu Türkistan bölgesindeki ilk usul-i cedit mektebi olmuştur (Mamiyev, 2011:37). Mami Beysi 1920'de vefat ettikten sonra Altay'daki ceditçilik hareketinin başına Mami Beysi'nin oğulları geçmiştir. Mami Beysi'nin oğulları: Kanafiya, Bukat, Zıya, Menkey, Şemer, Şamsiler. Menkey Mamioğlu 1914'te İstanbul'a eğitim almaya gönderilecekken 1. Dünya Savaşından dolayı Osmanlı'dan eğitim alma fırsatını kaçırmıştır (Mamiyev, 2011:103). Mami Beysi'nin oğulları Mami vefat ettikten sonra usul-i cedit okulunu Altay'da devam ettirmiş ve Abakıya Mektebinin bölgelerdeki şubelerini açmıştır.

باسقار ماغا خط

«فازاق» گازېتىنىڭ ۲۴۷ نەچى نو-
مرىك بوسقن قازاق قىرغىزدار حالى
اوتەجان اچىلىق جازغان كورب چا-
وھەكەك مسلماندارى اراسىنان تو-
مەندە اندارى جازغان ادامدار-
دان ۲۲۰۰ سوم افجا جىناپ «فازاق»
باسقار ماسىنا ۱۳ نەچى غىنوردا جىبەرب
ابدىم. فولمدا ۶۷ نەچى نومرلى ۱۳ نەچى
غىنوردا چاۋەچەك پوچتاخانا سىنان الغان
سكۆبىتانسىيام بار. سو كىمى كىزدە بىلدەك
اورنبورە ۱۸ نەچى غىنوردا بو-
لشېۋىك الغاننان كىيىن «فازاق» گا-
زېتىن چىقارۋىچى احمد هم «بىرىقەتوب
اورنبوردان چىقىپ كېتىپتى. سوندىن
جوغارغى افجا اولاردىڭ قولينا تا-
پىرلماغان كورپىندەدى. سوتىسەدە
«فازاق» ەى اولاردان كىيىن باسقارب
قالغاندار افجانى آلسان چىقار هم
تېيىستى اورنېنا چىقارگەن چىقار ھىب
اويلايەن بىراق بول كونگە چىيىن گا-
زىت جوزندە ھىچ بىر خېرىبولمادى.
«سارى-ارقا» باسقار ماسىنان اوتتەمەن
اوسى خىلمى باسساڭز اېكەن مەن-
خېرلى اسكە افجا بىرۋىچىلەر دىڭ
آلدندا ايسەب بىرگەنم بولسەن هم
باسقارغا دا اولگى بولسەن.
جوغارغى افجانى آلسان-الماغا-
ندىغىن هم تېيىستى اورنېنا ئاپىسرغان
ئاپىسرماغان «فازاق» دى اوسى كۆنى
باسقارب نورغان آزاماندار گازىت
جوزندە جواب قايتارسا اېكەن
افجا بىرۋىچىلەر:

سومنان. صاھىر جان مالىق
المجىد سىف اللىن، مبارىك جا
الحاق ۵-سومنان اوراقى
جىنالغان ۱۳۳ سوم. اسمائىل
ارقىلى جىنالىدى ۳۳۸ سوم.
اخونجانى ارقىلى ۱۴۰ سوم
البارى ارقىلى ۵۹ سوم.
۲۲۰۰ سوم
ابراھىم فولمەند

معلمدار كورسى اچىلا

آقەولا اولوسندا اوقور
باسقارۋىچى كامىتەندىڭ قازاق
اوسى كوز اچىلانن زىمەسكى
باشتاۋىچ مەكتەپدەرگە معلمدار
اۋچىن اومبىدا اېكى اېلىق
اچادى. اوقور انەى اولدە
انەى سىنتىپەردە بەتەدى ()
وقت از دەپىنان بولاچاق
رگە كۆيىنەسە بالا اوقىتور دىڭ
اوپرەتېلەدى. جالپى مەلمەن
اۋچىن كىلەر جىلدار ەھىيى
توسوۋگە بولەدى.

كورسكە الينور شرطى

كورسكە الينادى:
(۱) جاسى ۱۸ دەن آ-
جوقھالى نارقاسى جوق آھا
(۲) بېس جىلىق تىرىپتى
مەكتەپ بىرگەندەر.
(۳) اورسچا اېكى كلاس
ياگى ۋېسچى-ناچالنىڭ
بىرگەندەر.
(۴) اوز بېتى مېن اول-
رىنى مېلم آغاندار.

Şekil.32 Çöçek Kazaklarının Alaş Orda Hükümetine gönderdiği mektup (1918)

Metinin Latin harflerine aktarması:

Baskarmaga Hat

“Kazak” gazetiniñ 247-inşi nömirinde boskın Kazak-Kırğızdar halın Ötejan açırılık jazğanın körüp Şeveşek müsülmandarı arasından tömende atarı jazılğan adamdardan 2200 som akşa jıynap “Kazak” baskarmasınıñ 13-şi yanvarda jiberip edim. Kolıma 67-şi nömirlı 13-şi yanvarda Şeveşek poştahanasınan alğan küytansıyam bar. Soñğı kezde bildik Orınbordı 18-şi yanvarda bölşevik algannan keyin “Kazak” gazetiniñşıgaruvşısı Ahmet ham Mirjakıp Orınbordıdan şıgıp ketipti. Sondıktan jogardagı akşa olardıñ olına tapsırılmagan körinedi. Söytse de, “Kazak”tı olardan keyin baskarıp kalgandar akşanı alğan şıgar ham tiyisti ornına jibergen şıgar dep oylaymın. Birak bul güñge şeyin gazet jüzünde eşbir habar bolmadı. “Sarı Arka” baskarmasınan ötinemin, osı hatımdı bassañız eken, mına kayırlı iske akşa berüvşilerdiñ aldında esep bergenim bolsın ham baskalarga da ülgı bolsın. Jogardagı akşanı alğan-almagandıñ ham tiyisti ornına tapsırğan tapsırmaganın “Kazak”tı osı küni baskarıp turgan azamattar gazet jüzünde javap kaytarsa eken.

Doğu Türkistan Kazakları için yine bir önemli eğitimci şahıs daha vardır. Adı bugüne kadar pek meşhur olmamış ve hakkında tarihi kaynaklar da bilgi bulunmuyordu. Bu tez çalışması ile bu şahısın adını vermiş olacağım. **Abdikadir Ependi** olarak bilinen şahsın gerçek ismi Abdikadir Kasımoğludur. Abdikadir 1887’de İli vilayetinde doğmuştur ve ilk eğitimini Tugluk Temir mezarının yanında medrese açan Hoca Emir İmam’dan almıştır. 1908’de Gulca’daki Musabayev ile birlikte Osmanlı Devletinde İstanbul’da eğitim almaya gitmiştir. Abdikadir İstanbulda 7 sene eğitim almıştır ve Osmanlıca, Fransızca, Farsça ve Arapça öğrenmiştir. Sadi Molla’nın dediğine göre Abdikadir İstanbul’da iken hocaları ona Fransa’daki Müslüman Pedagoji Okulunda sınava girmeyi tavsiye etmiş ve Abdikadir’in okul seviyesine (hocaları) hayran olmuştur. Abdikadir Osmanlıdayken Yunanistan bölgesini ve İngiltere’yi gezmiş ve o bölgelerdeki gelişmelerden etkilenmiştir (Manjibayev, 2009:300).

1915’te Abdikadir Bey anavatani İli’ye dönmüş ve 2 odalı okul açıp ilk kez usul-i ceditçe dersler vermeye başlamıştır. 1917’de üç ay hapse girmiş ve bütün usul-i cedit mektepleri kapatılmıştır. 1918’de bölgenin Lastay kasabasında tekrar medrese açmıştır ve 1921’da yerel halkın desteği ile kıl çadır medresesini üç odalı medrese şekline dönüştürmüştür.

1918'de üç odalı medrese altı odalı modern okula çevrildi ve İli vilayetinin çeşitli bölgelerinden öğrenciler gelip eğitim aldılar. 1930'da Abdikadir Bey okulda Latince ders vermiştir. Abdikadir Beyin sayesinde Lastay okulundan 150'den fazla öğrenci usul-i ceditçe eğitim almıştır ve Lastay bölgenin en önemli modern haline gelmiştir (Manjibayev, 2009:301).

20. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan Bölgesindeki Kazaklar arasında usul-i cedit okulu hızlı şekilde yayılmış ve bulunduğu yerlerdeki halk itiraz etmeden kabul görmüştür. Usul-i cedit yöntemi bölgenin eğitim hayatında yeni sayfa açmıştır ve halkın dünya bakış açısını değiştirmesine katkıda bulunmuştur.



5.2.3.3. Bölgedeki İlk Cedit Okulu- Abakıya Mektebi

19. yüzyılın sonundan itibaren Doğu Türkistan bölgesinin kuzey bozkırlarında cedit hareketi hızlı şekilde yayılmaya başlamıştır. İslam dininin bölgede canlanmasıyla beraber Kazakistan'ın Semey bölgesinden bölgeye sığınmaya gelen Tatar ve Nogaylar Altay, Tarbagatay ve İli'de dini faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Rusya hâkimiyeti altında "Ruslaştırma" siyasetine karşı gelen Tatarlar daha sonra bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlar ve çoğu Doğu Türkistan bölgesine yerleşmişlerdir.

Doğu Türkistan bölgesine sığınan Tatarlar ile Nogaylara yerel Kazaklar sıcak karşılamışlardır. Aynı zamanda bu dönemin siyasetin yakından takip eden bazı Kazak yöneticileri Tatarları kendi bulunduğu bölgeye davet ederek onların daha özgür ve daha rahat bölgede bulunarak dini faaliyetleri yerine getirmesine fırsat sunmuşlardır. Bu fırsatı kaçırmayan ceditçi Tatarlar Doğu Türkistan bölgesine taşınarak Rusya'daki siyasi sıkıntılardan uzaklaşmaya çalışmışlardır.

19. yüzyılın sonu Tatar ve Nogay ceditçilerin bölgede çok bulunması ile beraber ve yerel halkın liderleri tarafından talepte bulunması nedeniyle başta **Abakıya Mektebi** olmak üzere Toğcan, Lastay, Kuvan ve Satıbaldı mektepleri de medreseden mektepe çevrilmiştir. Bu mekteplerin açılmasına yerel Kazaklar çok çaba göstermiştir. Bölgedeki Kazak liderleri halkının aydınlanmasını sağlamak maksadıyla Semey ve Yedisu bölgesindeki hareketlerden çok etkilenmiştir. 19. yüzyılın sonundan itibaren Semey ve Yedisu bölgesinde açılan Tarakıya ve Mamaniya modern okullarından çok etkilenen DT bölgesinin Kazak liderleri ve eğitimcileri eğitimdeki yeniliğin kendi bölgesinde de bulunmasını istemişlerdir. Çok geçmeden onlar bulunduğu bölgelerdeki mevcut medreseleri modern okul'a çevirmiştir. Tarihi kaynaklara dayanarak 20. yüzyılın başında inşa edilen ve medreseden mektepe çevirilen birçok modern okullar mevcuttur. Onlardan bir örnek olarak Altay bölgesinde bulunan Abakıya Mektebinden bahsedeceğiz. Bu döneme ait medreselerin çoğu ilk başta medrese şeklinde kurulmuş ve daha sonra ceditçe ders veren modern okul haline çevrilmiştir.

Abakıya Mektebinin ilk temelini Mami Beysi'nin babası Jurtbay Mirza inşa etmiştir. 1904'ten itibaren eski medrese Abakıya Mektebi olarak adlandırılmaya başlamış ve usul-i kadimden usul-i cedite çevrilmiştir. Yazar Kabimolla Manjibayev'in dediğine göre "Mami Beysi Altay'da Sabit Damolla'dan eğitim almış, Sabit Damolla eğitimini Buharadan almış ve Mami'yin gelişmesine çok katkı sağlamıştır" (Manjibayev, 2009:164).

Mami Altay’da iken Altay, bölgenin en gelişmiş ve ileri giden şehri haline gelmiştir. Bu dönemlerde Batı Türkistan’dan Altay’a ticaret yapmaya giden tüccarlar ve ilim yaymak için bulunan Tatarların sayısı artmış ve bölgedeki Mami ile irtibat kurmuşlardır.

1904’te Mami Beysi Abakıya Mektebine Seyitgazi Nurtayevi, Nureddin hocayı, Nurgabdolla hocayı ve Şekir hoca gibi usul-i ceditçe ders veren önderleri davet ederek medresede istihdam ettirmiştir (Manjibayev, 2009:165). Mektep ders müfredatında dini ve dünyevi dersleri bulundurmuş ve kısa zaman zarfında okuma-yazmayı öğretmeyi kazanmıştır. Abakıya Mektebinde ders veren Seyitgazi Nurtayev okulun duvarına söyle şiir yazmıştır (Mülükulı, Jumaqanulı, vd, 2014:44):

Keliñder sabakka,

Mektep Abakka.

Alga bas, okı!

Usul-i ceditke!

xxx xxx

Köp zamandar boska jürdik,

Endi kazir Mektep kördik.

Nadan boluv bek caman,

Munı bizder caksı bildik.

xxx xxx

1917’de Abakıya Mektep’inden ders alan öğrencilerin sayısı 120’ye, 1929’da 160’a çıkmış ve Abakıya’dan kız öğrenciler de ders almıştır. Abakıya Mektebinden eğitim alan Kazak kızları (Mülükulı, vd, 2014:45):

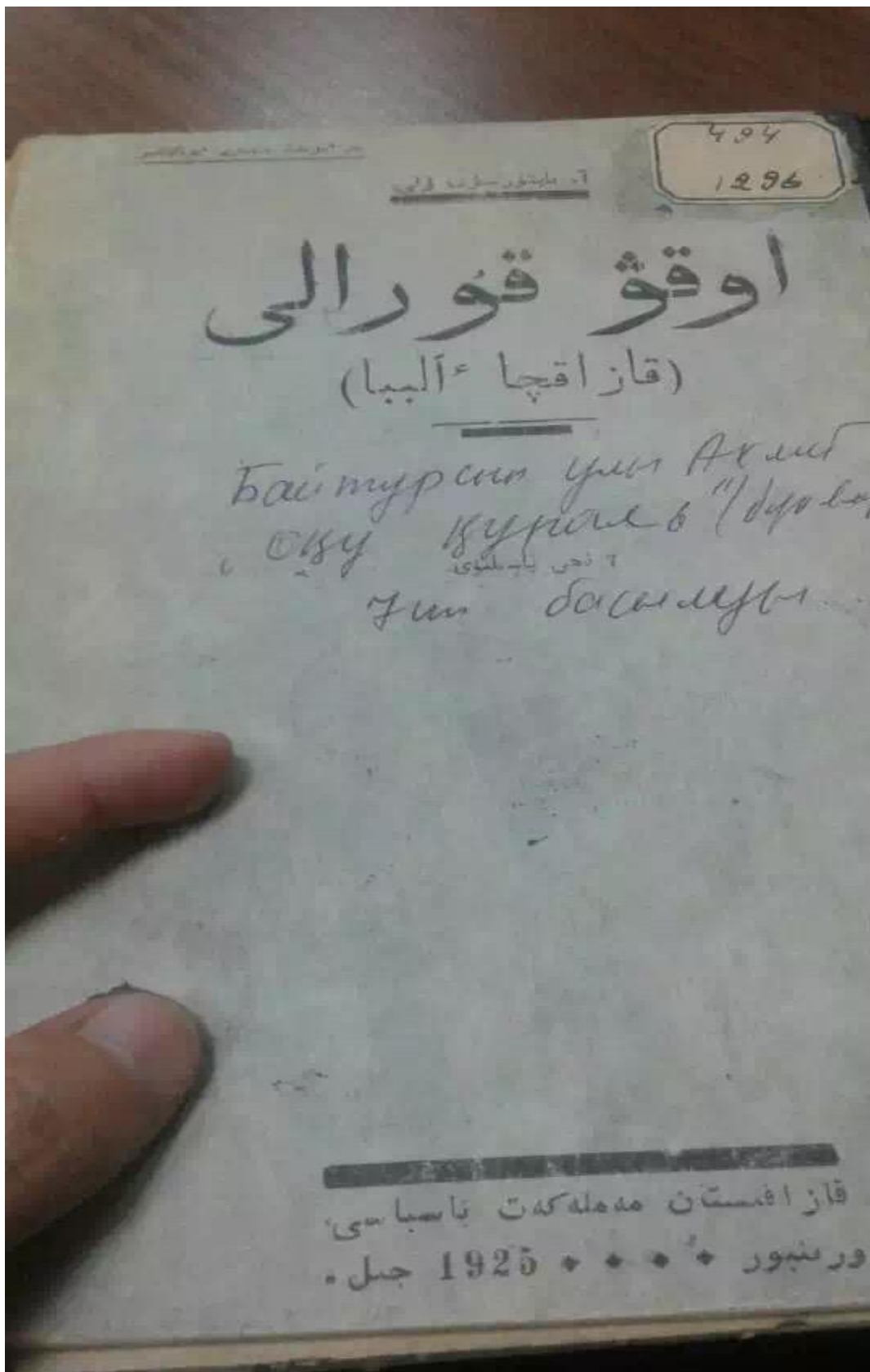
Münire Seyitgazıkızı, Keriyme Ziyakızı, Lantay Omarkankızı, Raysa Bukatkızı, Zeynelkan Nüsipkankızı, Konırkaz Müşelbaykızı.

1920’lerde Abakıya Mektebinde eğitim alan 99 yaşındaki Bidahmet Mukayulı aksakal ile Abakıya Mektebi hakkında bilgi almak için yaptığım görüşmede, aksakal “Abakıya Mektebinin Marşı” diye bir marş söyledi. Marş muallim bey Seyitgazi Nurtayev yazmış.

Marş şöyledir:

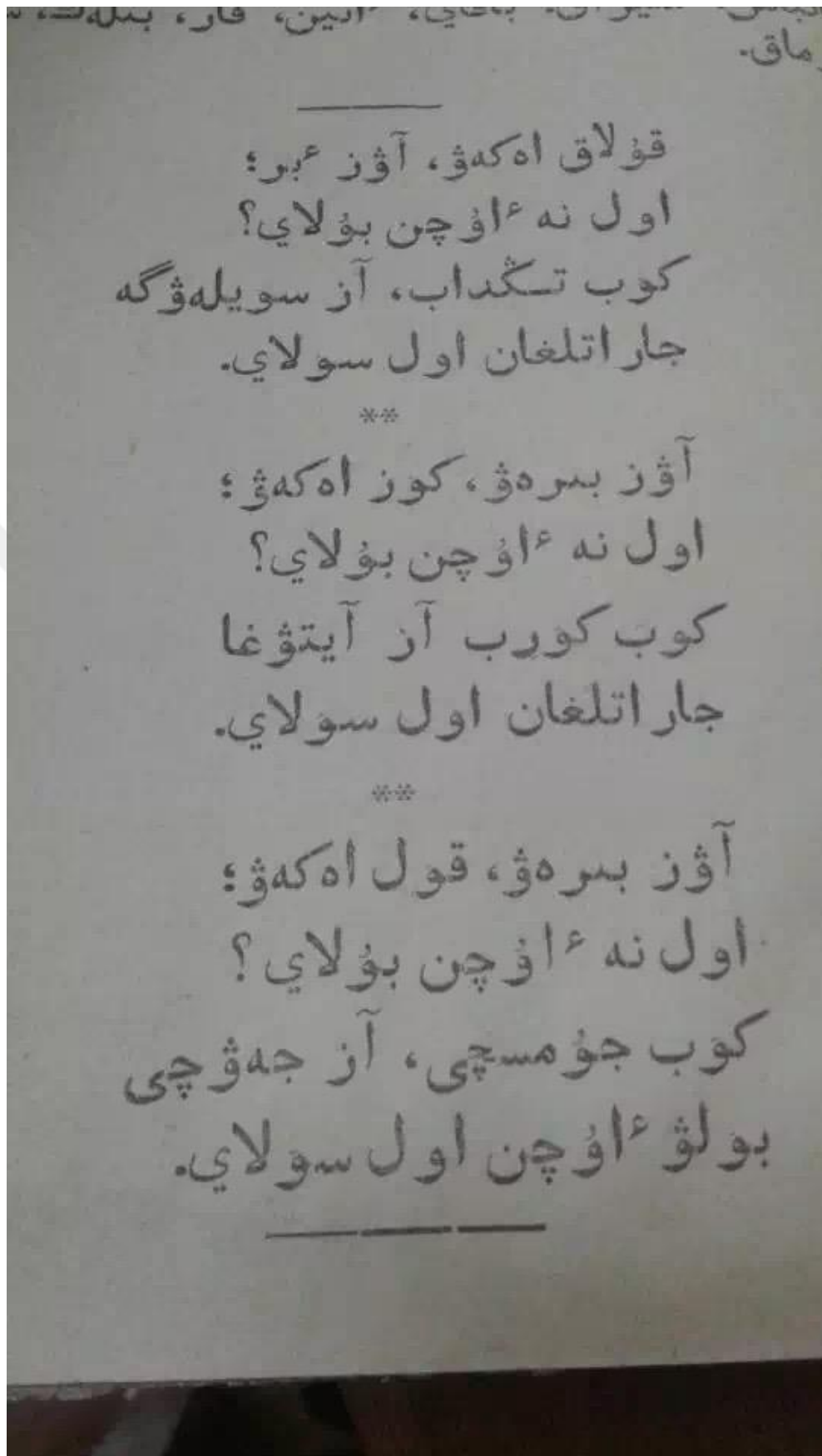
*Bitew İrge cermimiz, Kerey, Abak elimiz,
 Biz okuvga saylangan, maariftiñ erimiz.
 Seyitgazi Nurtayev, Gali janap, ol şerif,
 Nadandıktan kurtarar, maarifke col aşıp.
 Kanafıya Beysi agañ, ädiletti atangan,
 Bilim colına bas boldı, casasın ol ali şân.
 Muğalimder aldırğan, çaña mektep saldırğan,
 Urpaktardı kutkarmak, nadandıktıñ zärinen.
 Nadandık zor bir avruv, bilim ol bek dävır,
 Nadandıkpen küresetin, **usul-i cedit** ulı karuv.
 Avropalar okıdı, işke bilim tokıdı,
 Äserinen solardıñ, dünüye cüzi tolkıdı.
 Okıñızdar är pännen, gibrat alıp galımnan,
 Nadan kalgan adamga, karañğı dünüye, bir tuman.*

Bidahmet aksakal Abakıya Mektebinde Nureddin bey'in Ahmet Baytursunov'un yeni imlası uygulandığını ve Baytursun İmlasın "Töte Okuv" olarak adlandırıldığını söyledi. Şekil-33'de ve Şekil-34'te Ahmet Baytursunoğlu imlası ve "Okuv Kuralı" adlı eseri görülmektedir.



Şekil.33 Ahmet Baytursunoğlunun "Okuv Kuralı" kitabı, 1925

(Kazakça Elibbe)



Şekil.34 A.Baytursunoğlu imlası ile yazılan şiir

Metinin Latin harflerine aktarması:

*Kulak ekev, avuz bir
Ol ne üşin bulay?
Köp tıñdap, az söylevge
Jaratılğan ol solay*

*Avuz birev, köz ekev
Ol ne üşin bulay?
Köp körıp, az aytuvga
Jaratılğan ol solay*

*Avuz birev, kol ekev
Ol ne üşin bulay?
Köp jumıssı, az jevşi
Boluv üşin ol solay*

Aksakal Bidahmet Mukay şöyle anlattı:

“Abakıya Mektebi 6 yıl eğitim veriyordu, bunun 4 yılı ilkokul olarak, kalan 2 yılı Rüştiye sınıfı olarak eğitim verirdi. Ders lisesinde daha çok dünyevi dersler yer alıyordu ve din dersleri ek olarak verilirdi. Okkulda günlük, haftalık ders lisesi vardı. Gündüz ders 4 saat sürürdü ve din dersi 1 saat idi. Ben ilk derse girdiğimde Nureddin Hoca bize Baytursun İmlası ile “a-ta, ata; ta-te, tate; na-n, nan” diye tahtaya özü yazarak ilk dersimizi başlamıştı” dedi.

Bidahmet aksakalın anlattığına göre birinci sınıfa din dersi verilmiyormuş, ders yerine husni-hat dersi veriliyormuş. Ondan sonra birinci sınıf ders lisesi olarak muallim evvel, matematik, husni-hat, resim, şarkı ve spor dersleri mevcutmuş. Muallim Sani dersi üçüncü sınıftan itibaren veriliyormuş ve Rüştiye sınıflarının ders lisesi coğrafya, rum tarihi, matematik, din (sarf, nahve), ana-til (anadil) ve Latin harfi gibi derslermiş. Ödev verilirken 5’lik sistem kullanıyormuş ve en yüksek puan kazanana “Aferin” diye kırmızı kalemle işaret yapıyormuş.

Abakıya Mektebi 1933-1934 yıllarındaki bölgenin siyasi olaylarından dolayı kısa süre kapanmış ve 1934’de tekrar ders vermeye başlamıştır. 1934’te Urumçi’de Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği kurulduktan sonra okulu dernek desteğine almış ve Abakıya ismini “Ülgi Mektebi” olarak değiştirmiştir.



5.2.3.4. Tatarların Bölgedeki Eğitime Etkisi

1851’de Çing Hanedanlığı ile Rusya İmparatorluğu “İli-Tarbagatay ticari anlaşması” ve 1864’de “Çin ile Rusya İmparatorlukları kuzey-güney sınırlarını bölme anlaşmalarından” sonra Doğu Türkistan’a Kazan, Ufa, Buhara gibi şehirlerden Ruslar, Tatarlar, Nogaylar ve Özbekler göç etmeye başlamışlardır. Bu milletlerin gelişi ile beraber medreselerdeki eğitimlerde değişiklikler oluşmaya başlamıştır. Medresedeki çocukları din eğitimi ile beraber başka eğitimler de almaya başlamışlardır. Bu kapsamda yeni okulların yapımı başlamış ve bunun giderlerini halk kendi karşılamıştır.

Bölgedeki usul-i ceditçe ders yönteminin yayılmasında Tatar soydaşlarımızın emeği çoktur. Tatar hocaların sayesinde açılan usul-i cedit okullarına giden Kazakların sayısında bayağı artış görülmektedir. Kazakların çocuklarını okutmaya ve aydınlatmaya yönelmeleri, bu yönelişin de kendi iç ihtiyaçlarının ve dış tesirlerin zorlamasıyla yavaş yavaş bir gelenek hâlinde yerleşmeye başlaması zaman içerisinde oluşan tabii bir süreçti. Ceditçi Tatarlar bu süreci kazandırmıştır.

Kazaklar nerede medrese veya okul açsalar orada Tatarlar da bulunmaktadırlar. Tatarların daha çok Kazakların olduğu yerlerde bulunmasının birkaç sebebi vardır. Birinci sebebi, bu bölgeye gelen Tatarlar evveli Kazakistan’da belli bir süre kalmışlar ve o bölgedeki Kazaklarla karışmışlardır. İkincisi, Tatarlar bu bölgeye gelirken Kazakların dini ihtiyaçları vardı ve Tatar hocalar Kazakların dini eksikliklerini düzeltmek için çaba göstermiş ve imam veya hoca olarak bulunduğu yerlerde kalmışlardır. Üçüncüsü ise, bölgenin güney tarafındaki medreselerin %95’i usul-i kadime göre eğitim veren medreseler olduğu için Tatarlara kadimci hocalar sert tepki göstermişlerdir.

5.2.3.4.1. Çöçek ve Gulca'da Açılan Millî Okullar

Okulun “Millî Okul” adını taşımasının sebebi, bu okulda Kazak, Tatar, Özbek öğrencilerinin beraber bulunarak ortak dilde ders almasındandır. 20. yüzyılın başlarında bu tip okullar daha çok Çöçek ve Gulca'da açılmıştır. Çöçek ve Gulca 19. yüzyılın son dönemlerinden itibaren Çing ve Rusya arasındaki en önemli ticari kentlere dönüşmüştür.

Rusya tarafından gelen Tatar, Özbek ve Rus tüccarları bu şehirlerde ticaret yapmıştır ve bu şehirlerden ticari şirketler kurmuştur. İki devlet arasındaki ticari ilişkiler artınca Çöçek ve Gulca'da bulunan Tatarların sayısı da artmıştır. Bazı Nogay ve Tatarlar siyasi sebeplerden dolayı Çöçek ve Gulca'da kalmayı tercih etmiş ve Rusya'da kalan bütün akrabalarını buraya yerleştirmişlerdir.

Çöçek ve Gulca'da yerleşen Tatarların nüfusu artınca, çocuklarının eğitim almasını sağlamak için yeni medreseler ve modern okullar açmaya başlamışlardır. Çöçek ve Gulca'da açılan medreseler ile okullar Kazan ve Semey'deki medreseleri ve okullardan pek fazla farkı yoktur. Kazan ve Ufa usulünde açılan okullar şehre farklı renk vermiştir. Tatarlar Ufa ve Kazan şehrindeki kültürel gelişmeleri buraya da uygulamıştır. Bu yüzden kısa vakit içerisinde Çöçek ve Gulca bölgedeki en gelişmiş ve batı tarzındaki şehirler haline dönüşmüştür. Günümüzde Çöçek ve Gulca'da Tatar ve Nogaylardan kalan Kazan ve Ufa tarzındaki mimari eserler bulunmaktadır. Çöçek ve Gulcada açılan yeni okullar bölgedeki Kazakların eğitim hayatına değişiklik getirmiş ve aynı zamanda dönemin siyasi, küresel gelişmelerine farklı pencereden bakmasına katkıda bulunmuştur.

Burada açılan Milli Okullar tamamıyla usul-i cedit yöntemini ile ders vermiştir. Tatarlar Rusya'daki usul-i ceditçe ders kitapları ile usul-i ceditçe yöntemi iyi bilen öğretmenleri teklif ederek bölgedeki kadim okullarının hepsini cedit okuluna çevirmişlerdir. Bu konuda Çöçek ve Gulca şehirleri başarabilmişlerdir (Çanşiyev, 2001:54).

Okul 1910'da Umar Kaja tarafından Çöçek şehrinde kendi adıyla okul açılmıştır. Umar Kaja okul açmadan önce Çöçek'te “Kızıl Meşit” adlı bir camii inşa etmiştir. Sonra 1910'da camii yanından usul-i ceditçe ders veren okul açmıştır. Okul üç sınıftan oluşmuş ve yüzden fazla öğrenci ders almıştır.

Umar Kaja öz oğlu Abdurrahman'ı birçok öğrencilerle birlikte Kazan'a gönderdi ve Kazanda yüksek eğitim almasını sağladı. Kazan'dan mezun olan öğrenciler Çöçek'teki Umariya Milli Okulunda öğretmen olarak istihdam etti. Okulda Tatar, Özbek ve Kazak öğrencileri berber ders aldı. Sonra Okula bayan öğrenciler de gelip eğitim almaya başladı ve bayarlara da ders veren bölgedeki ilk okulların biri oldu (Çanşiyev, 2001:72). Umariya

okulundan etkilenen diğ er Tatar zenginlerinden Ahmet Badi Efendi de Ç öçek'te usul-i ceditçe okul açmış ve ders vermiştir. Ş ekil-35'te Turan Millî Okulunun öğretmenleri ve soldan üçüncü kişi ise okulun müdürü Mirdemir Jamali görülmektedir.

Mektep 1920'de yüzden fazla her milletin öğrencilerini içinde bulunduran şehirdeki en etkili Orta Okul oluşmuştur. Okulda Tatarca, Rusça ve Arapça ders verilmiştir ve din dersi ile matematik, coğrafya, tabiat, tarih ve muhasebe derslerine de yer vermiştir. Okulda bulunan öğretmenler Mirdemir Jamali, Sultan Kanafin, Sagitali Haziret ve Zarıf İmam vardır. Rus öğretmenlerden Peter İvanoviç ve Mihayel İstapnoviç vardır (Çaşıyev, 2001:73). Umariya'dan mezun olan öğrenciler eğitimini daha sonra Urumçı'deki Moğol-Kazak Okulunda ve Xinjiang Enstitüsünde (Sincan Enstitüsü) devam etmiştir.

Gülandam Habivalina 1888'de Kazan'da doğmuştur. 1914'de Kazan Üniversitesinde Hisam Bavdin, Habibolla, Ali ve Kaydar'la beraber mezun olmuştur. Sonra Turfandan gelen Abdurrahman Maksutov Muhti'yin daveti ile Turfan'da yeni okulda eğitim vermiştir.

Turfan bölgesinde usul-i ceditçe ders veren Gülandam daha sonra yerel halkın muhaliffetine uğramış ve bölgeyi terk ederek sonunda Ç öçek'te yerleşmiştir. Ç öçek'e geldikten sonra 1929'da okul açmıştır.

Gülandam'ın evi şehrin “kök köpür” delinen mahallesinde idi. O daha sonra kendi evinin yanından okulu inşa etti ve usul-i ceditçe dersler vermeye başladı. Okul'da dil, matematik, coğrafya, tarih ve tabiat dersleri yer aldı. 1930'a geldiğinde ek olarak dikiş ve el sanatları da ders programında yer almıştır (Manjibayev, 2009:268). 1938'de okul 300'den fazla öğrenci ve 20'den fazla öğretmene sahip vilayetteki önemli okul olmuştur ve aynı zamanda Gülandam da “Şerefli Ana” unvanı kazanmıştır.

Turan Mektebinin ne zaman inşa edildiğine ilgili çeşitli kaynak mevcuttur. Turan Ç öçek'teki en zengin Hüseyin Bey Çaşıyev tarafından 1920'nin sonunda inşa edilmiştir.

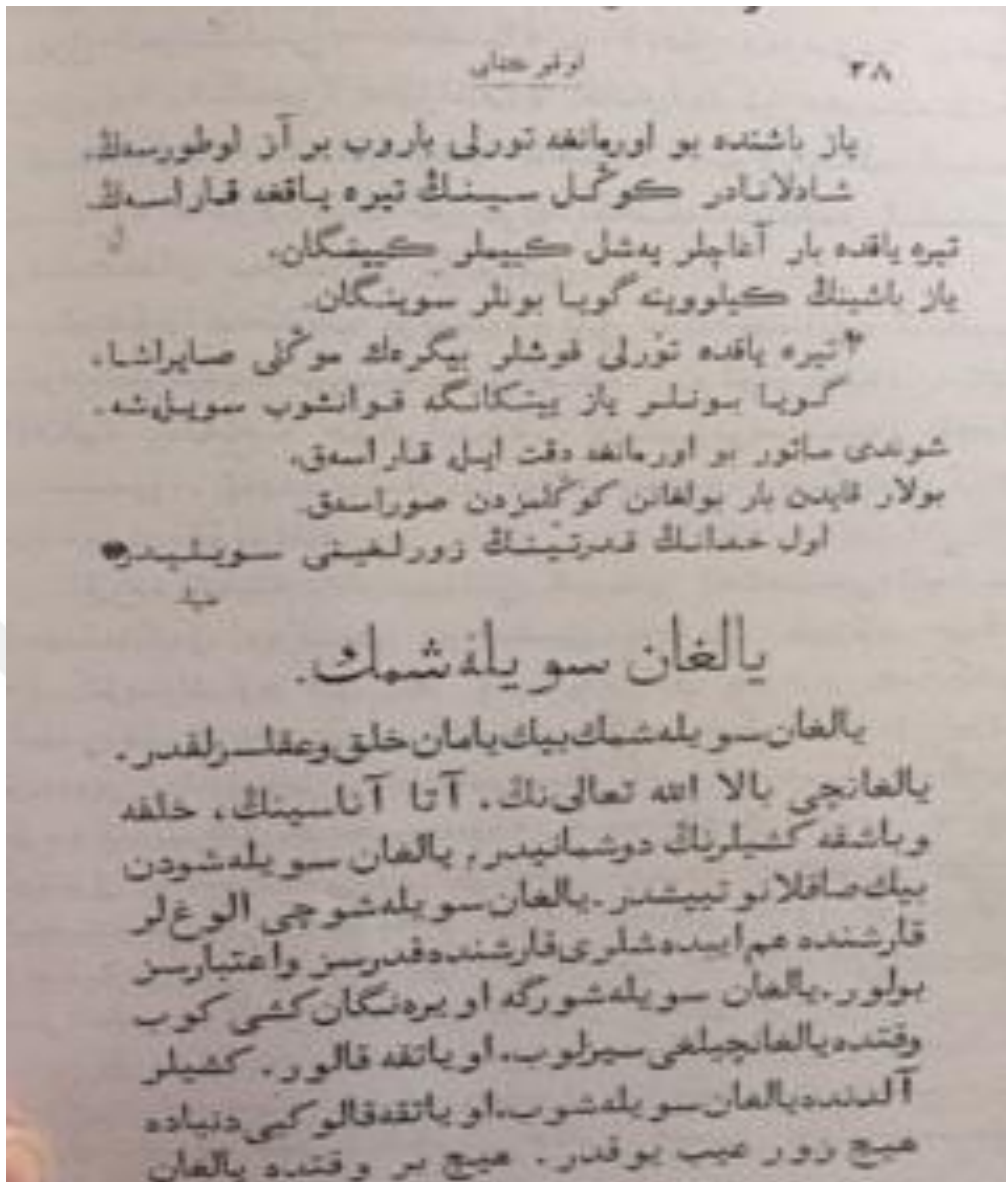
Turan zamanının en modern okulu haline geldi ve Tatarların kalabalık bulunduğu okul olmuştur. Okulda dersler karışık dilde verilmiş ve okulda din dersine göre dünyevi derslere daha önem verilmiştir. Örneğin matematik, dil-edebiyat. Tabiat, tarih, coğrafya, muhasebe ve Rusça dersleri yer almaktadır. Turan okulunun yine bir özelliği, bu okuldaki öğretmenlerin çoğu yüksek öğretimlerde eğitim alan genç aydınların bulunması idi. Ş ekil-36'da dil-edebiyat ders kitabı görülmektedir. Örneğin, Hisam Bavdin ve Hamid Vakiller Taşkent'deki Orta Asya Üniversitesinden mezun olan öğrencilerdir (Manjibayev,2001:269).



*Şekil.35 Çöcek'teki Turan Okulunun Öğretmenleri, 1934
(Çanşiyev, 2001:11)*

Tarihi kaynaklara göre 1930'ların son yıllarında Çöcek şehrinde kız öğrenciler için "Mahmudiya Okulu"nun açıldığı tespit edilmektedir. Okul Ramazan Çanşiyev desteği ile açılmıştır ve vilayet genelindeki kızlar için açılan ilk mektep olmuştur. Çöcek'teki diğer Tatar zenginleri okul açmak gibi eğitim faaliyetlerinde yer almasa da bulunduğu ve oturduğu mekânlarda kısa dönemlik kurslar açmıştır. Örneğin, Sagit Hanım kendi evinde Kazak ve Tatar kızları için dikiş kursunu açmıştır. Şekil-37'de Sagit Hanım ve dikiş kursundaki öğrencileri görülmektedir.

Gulca'daki ilk Millî Okulun açılması daha erken olmuştur. 1885'de Şeref Din Abdül Kâjı Baytulmeşjit'in yanından on iki odalı yatılı okul inşa etmiştir ve okula "Mektep Keşfiye" diye ad vermiştir.



Şekil.36 dil-edebyat ders kitabı

(Çaŋşiyev, 2001:60)

Metinin Latin harflerine aktarması:

Okuv kitabı

*Yaz basında bul ormanga türli barıp otırsaŋ
 Şatlanadır köjil seniŋ tere yakka karasaŋ
 Tere yakta bar ağaşlar yeşil kiyimler kiyingen
 Yaz başınıŋ kelüvine göye bunlar sevingen*

*Tere yakda türli kuşlar begirek munlı sayraşa
 Göye bunlar yaz yetkenge kuvanişip söyleşe
 Şundi matur bu ormanga dikkat ile karasak
 Bular kaydan bar bolganın könilimizden surasak
 Ol hudanıñ (kudaydın) kudretiniñ zorlugunu söyleydir*

Yalğan söyleşmek

*Yalğan söyleşmek bek jaman hulk ve akılsızlıkdır
 Yalğançı bala Alla ta'alanıñ, ata anasınıñ, halfa ve başka
 Kişileriniñ duşmanıdır. Yalğan söyleşüvden bek saklanuv tiyiştir.
 Yalğan söyleşüvçi ulug lar karşında ham ayıbdaşları karşında kadersiz ve
 gıbasız bolur. Yalğan sözleşüvge öyrenen kişi köp vakıtta yalğançılığın sezilip
 uyatka kalır. Kişiler aldında yalğan sözleşip uyatka kaluv gibi düniyede eş zor ayıp
 ayıp yaktur. Eş bir vakıtta yalğan...*



*Şekil.37 Çöçek'teki bir dikiş kursu, sağdan beşinci Sagit Hanım
(Çanşiyev, 2001:12)*

Bu okul ilk açıldığı yıllarda usul-i kadimce ders vermişti. Lakin yerli kadimcilere göre daha farklı idi ve bütün ders kitap malzemelerini Kazandan getirmişti. Sonra Ufa, Kazan ve Orımburg şehirlerinden gelen Tatarlar tüccarlar sayısının artması ile bu okul usul-i kadimden usul-i cedit okuluna çevirildi (Çanşiyev, 2001:56). 1914'te okul adını "Mekteb-i Nur" olarak değiştirerek bütün eğitsel ihtiyaçları karşılayan modern okula çevrilmiş ve bütün ders yöntemi usul-i ceditçe metot uygulamıştır.

Okul ilk sınıfta muallim evvel, matematik, edebiyat, muallim sani, ahlak terbiye, tabiat (tabiat dersinde hayat-ul hayvan ve ilimi hayvanat ders kitapları mevcuttur), beden terbiye (ten terbiye), müzik (şarkı) dersleri yer almaktadır. Orta seviyeden itibaren dil-edebiyat, cebir, geometri, kimya, botanik, zooloji, sağlık, tarih, coğrafya, astroloji, ahlak terbiye, arapça, müzik ve din dersleri yer almaktadır. Aynı zamanda "Mekteb-i Nur"un okul formu da uygulanmıştır. Şekil-38'de Mekteb-i Nur'un okul forması görülmektedir.



*Şekil.38 Mekteb-i Nur'un Öğrencileri ve Okul Forması, 1914
(Çanşiyev, 2001:2)*

“Mekteb-i Nur” okulu faaliyete geçtikten sonra Gulca bölgesindeki feodal hâkimiyet ile yerel kadimci mollalar sert tepki göstermiş ve okuldaki öğrencilerin rahat ders alabilmesine bayağı engel olmuştur.

Onların bazıları okula aniden girip coğrafya haritalarını yırtıp, küreyi pencereden dışarıya attılar. Ders kitaplarını toparlayıp, öğretmenlerinin ders vermesine engel oldular ve onlara (öğretmenlere) “ceditçi münafık” dediler. Bu tip olumsuz davranış ve tepki artınca Mekteb-i Nur okula nöbetçi tutmak zorunda kaldılar. Kadimci mollalar geldiğinde nöbetçi onları uyaracak ve okuldaki öğretmenler tahtadaki ceditçe dersleri silip yerine din dersin veriyormuş gibi kılık göstermişlerdir (Çanşiyev, 2001:66).

Mekteb-i Nur 1917’de yani Arif Gabitov’un okula müdür olduğu dönemlerde okuldaki öğrenciler sayısı bin’e yakın olmuş ve Rusya’daki ekim devriminden kaçarak bölgeye sığınan Tatar, Özbeklerin sayısı ile artmıştı. Dolayısıyla Mektebi-Nur bu dönemlerde bölgedeki en ünlü eğitim merkezi haline gelmiştir.

Mekteb-i Nur okulundan kaç tane Kazak ğrencilerin okuduğu belli olmasa da okulun Kazak maarifi için önemli katkı sağladığını tespit edebiliriz.



5.3. Yang Zengxin ve Jin Shuren Devrindeki Kazak Maarifinin Durumu

Doğu Türkistan Bölgesindeki eğitsel, kültürel ve küresel gelişmelerden Yang Zengxin bayağıdır rahatsız oluyordu. 1912’de o bölgenin siyasi lideri olduktan sonra her yerdeki usul-i cedit ve yeni eğitim sistemine karşı meydan okumuştur. Yang Zengxin’e göre yerel halkın uyanık olması devlet için tehlikedir. Yerel halk ne kadar karanlıkta olsa o kadar rahat yönetebiliriz diyerek bölgedeki modernleşmenin rahat yürümesine engel olmuştur (Seyituli, 2015:29). 1914’ten itibaren Yang Zengxin bölgedeki yurt dışından gelen eğitimci şahısları sınır dışı etmeye başlamış ve onların bölgedeki modern okullarının eğitim vermesine izin vermemiştir.

1912 ve 1914 arası Yang Zengxin bölgedeki modern okulların devam etmesine engel olurken Altay Kazaklarında aksine usul-i ceditin yayılması daha hızlı şekilde ilerlemiştir. Çünkü Altay bölgesi Moğolistan’daki Hobda bölgesi ile beraber bir çatı altında bulunarak ayrı eyalet halinde idi. Eyalet’in siyasi merkezi Hobda idi. Hobda hükümeti Altay Kazaklarının iç meselesine karışmıyordu (Seyituli, 2015:36).

20.yüzyılın başlarında Altay Kazakları Batı Türkistan bölgesindeki Kazak ceditçileri ile siyasi ilişkileri geliştirirken Yang Zengxin merkez hükümet’e sürekli rapor göndererek bölgedeki siyasi gelişmelerden merak ettiğini ve bu durumun böyle devam etmesine izin verirse Altay gibi topraklardan ayrılıp kalırız demiştir. 1918’de Altay Kazakları Alaş Orda hükümeti ile siyasi ilişkileri canlandırırken bir taraftan Yang Zengxin merkez hükümetinden yeni karar çıkartarak Altay bölgesini Urumçi’ye bağlı barındırmıştır.

Altay bölgesi artık Yang Zengxin hükümetine ait olduğu için eğitim hayatında pek fazla gelişmelerin olması yaşanmamıştır, sebebi Yang Zengxin bölgedeki eğitimin gelişmesinden korkuyordu ve eğitimin rahat şekilde yayılmasına her bahane bularak engel oluyordu. Yang Zengxin bölgedeki uyanışı ve aydınlanmayı durdurmak için bölgede Çin okulunun daha üstün olmasını istemiştir. 1912, 1914 ve 1920’lerde bölgede Çince okul açılmaya başlamıştır ve Kazaklara Çin, Mançu dillerinde eğitim vermeye başlamıştır. Yang Zengxin için büyük amaç bölgedeki usul-i ceditin yayılmasına engel koymaktır ve bu bahane sayesinde bölgedeki dil bilmemekten kaynaklanan eksiliği düzeltmektir idi. Bir taraftan Kazaklar da Mançu ve Çince öğrenmeyi teklif etmiştir.

Jin Shuren döneminde bölgede siyasi karışıklıklar olmuştur ve Jin Shuren 4 sene hükümeti barındırabilmiştir.

5.3.1. Urumçi'deki Eğitimin Genel Durumu

Urumçi şehri Çing Hanedanlığı döneminde Doğu Türkistan'ı siyasi ve askeri anlamda yönetebilmek için kurulan bir şehirdir. Şehir içinde Çing Hanedanlığının siyasi ve askeri eğitimini sağlayan eski okullar olmuştur. Bu okulları Çinliler Xue Tang diye adlandırmışlardır.

Bu okulda Mançu yöneticilerinin çocukları siyasi ve askeri eğitim almışlardır. Doğu Türkistan'daki Kazak ve Uygurların kendi okulları yoktu. Çoğunlukla dini medreseler vardı ve çocuklar bu medreselerden eğitim almışlardı.

1851'de Çing Hanedanlığı ile Rusya İmparatorluğu "İli-Tarbagatay ticari anlaşması" ve 1864'de "Çin ile Rusya İmparatorlukları kuzey-güney sınırlarını bölme anlaşmalarından" sonra Doğu Türkistan'a Kazan, Ufa, Buhara gibi şehirlerden Ruslar, Tatarlar, Nogaylar ve Özbekler göç etmeye başlamışlardır. Bu milletlerin gelişi ile beraber medreselerdeki eğitimlerde değişiklikler oluşmaya başlamıştır. Medresedeki çocukları din eğitimi ile beraber başka eğitimler de almaya başlamışlardır. Bu kapsamda yeni okulların yapımı başlamış ve bunun giderlerini halk kendi karşılamıştır.

Urumçi'deki okullar zenginler ve eğitime, halkın uyanışına önem veren insanların maddi desteğiyle açılmıştır. 1912'de Urumçi'de ilk Tatar Okulu açılmıştır Şekil-39. Okulda ilk Kazan şehrinden Zeynetullah adında biri gelip çocuklara ceditçilik dersi vermiştir. 1916 yılında Zeynetullah eşi Kazan Pedagoji Enstitüsü mezunu Meryam ile beraber Urumçi'de kızlar okulu açmışlardır. Bu okul 3 odalı olup Kazak, Uygur ve Özbek ahaliden 48 kız öğrenci eğitim görmüştür (Çanşiyev, 2001:74).

1933 yılındaki "12-Nisan" kanlı olayına kadar Doğu Türkistan'da modern okul pek fazla yoktu. Yöneticiler halkın cahil kalması için çok çaba sarf etmişlerdir. Çing Hanedanlığı döneminde Doğu Türkistan'da 606 çeşitli eğitim kurumu olmuştur. Bu kurumlarda 15691 öğrenci eğitim görüyordu. 1912'deki siyasi olaylardan dolayı eğitim kurumlarının çoğu kapanmış ve 60 okul, 1802 öğrenci, 107 öğretmen kalmıştır (Seyituli, 2010: 47).

Bölgeyi (Doğu Türkistanı) yöneten Yang Zengxin'nin (1911-1928) dönemi böyle bir gerileme ile başlamıştır. Çing Hükümeti devrildikten sonra Urumçi'deki Xue Tang okulları tamamen yok edilmiş ve yerine 1916'da "Darümuallimin Okulu", 1924'te "Siyasi – Hukuk Okulu" açılmıştır. Bu okullarda Rus dili yabancı dil eğitimi olarak verilmiştir. Bu okullarda Kazak, Uygur öğrenciler eğitim görmüşlerdir (Abdullah, 1986:44).



*Şekil.39 Urumçi'deki Tatar okulunun öğretmen ve öğrencileri, 1928
(Çanşiyev, 2001:14)*

Doğu Türkistan'da bazı okullar halkın talepleri ile açılmıştır. Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde bazı hastalıklar çok görüldüğünden Urumçi hükümeti bu hastalıklarla mücadele etmek için 1919'da Urumçi'de "Sağlık Okulu" açmış ve bu okulda 40'tan fazla öğrenci eğitim görmüştür. "Sağlık Okulu" Pekin'deki içişler bölümünün emri ile kuruldu ve eğitim verdi (Seyituli, 2010).

1922'de Urumçi'de ilk "Moğol-Kazak Okulu" faaliyete geçmiştir. Bu okulun bir diğer adı ise Moğol-Kazak Xue Tang idi. 1924'de Sovyetler Birliği ile siyasi ilişkileri güçlendirmek için Urumçi'de "Rus Dili ve Siyasi-Hukuk" okulu açılmıştır. Bu okuldan "Bölgesel Orta Okul" öğrencileri de eğitim görmüşlerdir. "Rus Dili ve Siyasi-Hukuk" okulunda Rus dili, uluslararası siyaset hukuku, Çin edebiyatı ve tarihi dersleri verilmiştir. "Rus Dili ve Siyasi-Hukuk" okulu Jin Shuren döneminde "Rus Dili ve Siyasi-Hukuk Enstitüsü" olarak değişmiştir. 19 öğretmen ve 81 öğrenci eğitim almıştır. "Bölgesel Orta Okul" öğrenci sayısı 1930 yılında 150 olmuştur. Aynı yıl "Moğol-Kazak Okulunun" adı "Bölgesel Pedagoji Okulu" olarak değişmiş, öğrenci sayısı ise 1930'da 81, 1931'de 162, 1932'de ise 79 olmuştur (Seyituli, 2010).

1933'teki siyasi olaylardan sonra Doğu Türkistan'ı Sheng Shecai yönetir. Sheng Shecai döneminde eğitime çok önem verilmiştir. Bu dönemde bölgesel eğitim kurumları kurulmuş her vilayet, şehir ve ilçelerde eğitim alt yapı çalışmaları başlatılmıştır.

Her millet kendi eğitim kurumunu açmasına izin verilmiştir. 1906 yılında kurulan Pedagoji Xue Tang okulunu "Bölgesel Di Hua Pedagoji Okulu" olarak değiştirmiş ve pedagoji eğitimi verecek öğretim elemanlarının eğitim ortamı olmuştur. Bu Pedagoji Okulu şimdi "Sincan Eğitim-Bilim Enstitüsü" (新疆教育学院) olarak öğretim elemanları yetiştirmeye devam etmektedir. 1935'te "Rus Dili ve Siyasi-Hukuk" okulunun ismi "Xinjiang Enstitüsü" olarak değiştirilmiş ve Sheng Shecai'nin Japonya'da beraber eğitim görmüş arkadaşı He Yuzhu Enstitü müdürü olarak atanmıştır. Bu Enstitü şimdiki Xin Jiang üniversitesidir. Şekil-40'da Xinjiang Enstitüsü görülmektedir.



Şekil.40 Sincan Enstitüsü, 1938

(Kordabayev, 2010:65)

“Bölgesel Orta Okulda” Uygur, Kazak ve Moğol sınıfları açılmıştır. “Moğol-Kazak Okulu” Bölgesel Orta Okul olarak değiştikten sonra bir tane daha “Moğol-Kazak Okulu” açılmıştır. Mezun olan öğrencileri Sovyetler Birliğinde eğitim alması için gönderilmiş ve buradan mezun olup gelenler Urumçi’deki eğitim kurumlarında, enstitülerde öğretim elemanı olarak çalışmışlardır.

Jin Shuren dönemine göre Sheng Shecai döneminde eğitim ileri seviyeye gelmiştir. Uygur okullarının sayısı 1736, öğrenci sayı 124174, Kazak okullarının sayısı 207, öğrenci sayısı 10194 olmuştur (Seyituli, 2010).

Urumçi’deki eğitim 10 yıl gibi kısa bir sürede büyük bir ilerleme kat etmiştir. İlk başlarda sadece Mançuların çocuklarının okuduğu Xue Tang okullarından her milletin kendi ana dilinde eğitim alabileceği düzeye gelmiştir. 1939’dan sonra tekrar gerileme yaşanmıştır. Okullar ve enstitüler kapanmış, öğretim elemanları da hükümete karşı propaganda suçuyla hapse atılmıştır.

5.3.2. Xue Tang Okullarının Açılması

Çing Hanedanlığı döneminde bölgede siyasi ve askeri eğitimini sağlayan eski okullar vardı ve bu okullarda Mançu yöneticilerinin çocukları eğitim alıyorlardı. Çing Hanedanlığının siyasi ve askeri eğitimini sağlayan eski okullar olmuştur. Bu okulları Çinliler “Xue Tang” diye adlandırmışlardır. Bu okulda Mançu yöneticilerinin çocukları siyasi ve askeri eğitim almışlardır. Doğu Türkistan’daki Kazak ve Uygurların kendi okulları pek yoktu. Çoğunlukla dinî medreseler vardı ve çocuklar bu medreselerden eğitim almışlardı.

Xue Tang Okulunun Kazaklar arasında açılmasının iki türlü sebebi mevcuttur. Birincisi, Kazaklar tarafından ihtiyaç duyulmasıdır. Kazaklar çocuklarını Çin okuluna göndererek dil bilmemek sıkıntısını gidermek istemiştir. Bu amaçla açılan Xue Tang Okulları “Zekeriye Xue Tang Okulu” (1914), “Küre Moğol-Kazak Xue Tang Okulu” (1917), “Kızır Xue Tang Okulu” (1929), “Tangıt Xue Tang Okulu” (1930) gibi okullar açılmıştır. İkinci sebep ise, Yang Zengxin’den kaynaklanmaktadır. Yang Zengxin, bölgedeki halkların kültürel gelişmelerini durdurmak ve Batı Türkistan bölgesindeki yenileşmenin bu bölgeyi de etkilemesine karşı engel olmak istemiştir. Her yerde açılan usul-i cedit medreselerini ve okullarını kapatma kararı almış ve yerine Xue Tang Okullarının açılmasını istemiştir.

Bu Xue Tang Okullarının içinde Urumçi’de açılan Moğol-Kazak Okulunun bölgedeki tesiri büyüktür. Xue Tang Okulu bölgedeki Kazaklarının eğitimden daha çok siyasi hizmetlere katılmasına katkı sağlamıştır. Örneğin, Küre’de açılan Moğol-Kazak Xue Tang Okulundan bitiren Abev Kuddus, Nüsipkan Könbay, Tanjarık Joldı, Devletkeldi Baybolat gibi kişiler (Manjibayev, 2009:259) daha sonra yerel halkın en önemli önderleri olmuşlardır.

5.3.2.1. Zekeriye Xue Tang Okulu

Zekeriye Xue Tang Okulu 1914'te Zekeyiye Ospan tarafından inşa edilmiştir. 1912'de Pekine gidip Cumhurbaşkanı seçimine katılan Zekeriye Ospan yeni kurulan hükümete "Kazak, Moğol halkının eğitim durumu gerilerde kalmış durumda, hükümet bize bir okul aç verse" talebinde bulunmuştur. Bu talepten sonra yeni hükümet Urumçi ve Küre şehrinde Kazak ve Moğollar için Xue Tang okulunu açmaya başlamıştır.

Zekeriye Ospan Pekinden döndükten sonra 1914'te Altay vilayetinin Kaba bölgesinden mektep açmış ve Kazak öğrencilerine Çince ve Mançuca dersler vermiştir. Törel Şecerinin (2012) verdiği bilgilere göre, Zekeriye Ospan bu Xue Tang Okuluna Urumçiden Guan Xinya adlı bir öğretmeni davet etmiş ve onun Çince ve Mançuca dersler vermesini sağlamıştır. Okul ilk açıldığında Kabdisalem, Tukpat, Komjap, İrisbek, Biyajı ve Mukaş gibi 29'dan fazla öğrenciler eğitim almıştır. Zekeriye Töre Ospan'ın açtığı Xue Tang Okulundan okuyan öğrenciler Altay bölgesinin çeşitli bölgelerinde görevleri yapmıştır. Örneğin, İrisbek 1933'den sonra Vali Şerifhan Törenin vali yardımcısı olmuştur. Mukaş da "Erikte Altay" (Özgür Altay) gazetesinde ve Altay şehrindeki Kazak tiyatrodada, yayınevinde ve Altay'ın yakın dönem siyasi gelişmelerinde önemli görevlerde bulunmuştur. Zekeriye Törenin oğlu Sagdolla Zekeriye de bu Xue Tang Okulunda eğitim almış ve Altay'ın yakın dönem siyasi olaylarında önemli görevlerde bulunmuştur.

Zekeriye Ospan 1919'da Altayda 55 yaşında vefat etmiştir. Onun vefatından sonra Altay bölgesinde çok siyasi gelişmeler olmuştur. Bu siyasi olayların nedeni ile Zekeriye Xue Tang Okulu da kapanmıştır.

5.3.2.2. Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulu

Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulu 1917'de kurulmuştur. Bu Xue Tang Okulunun amacı Kazak ve Moğol öğrencilere Mançu ve Cince öğretmek maksadıyla açılmıştır. Manjibayev'in dediğine göre (2009), Küre'de Moğol-Kazak Xue Tang Okulu açılmadan önce Mançu Xue Tang Okullarında 1904-196 yıllar arasında Kazak ve Moğol öğrencileri için bir sınıf açılmıştır. 1914'te İli Askeri Güberniyası Moğol ve Kazaklar için yeni karar almış ve bu karar sayesinde 1917'de Kazak ve Moğollar ayrı Xue Tang Okulu olarak kurulmuştur (Manjibayev, 2009:259). Okul açıldıktan sonra İli vilayetindeki Kazak ve Moğol öğrencileri Küre şehrine toplamış ve Çince dersler vermiştir.

Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulundan eğitim alan Kazaklar hakkında İzatov kendi kitabında (1999) birçok kişilerin isimlerini vermiştir. Onlar: Abev Kuddus, Abdurasul Jaypakov, Davletkeldi Baybolatov, Daruvbay Kuvan, Nüsipkan Könbay, Esimkan Karsakbay ve Tanjarık Joldı gibi yüze yakın öğrenci ilk olarak eğitimi almıştır. İlk gelen öğrenciler okulda 7-8 sene ders almışlar. Bazı öğrenciler 2-3 seneden sonra eğitime dayanamadan memleketlerine kaçmışlar. Okulda 5-6 tane Çinli öğretmek ders vermiş ve aynı zamanda Künes bölgesinden Moldagaliy adlı imamı Xue Tang Okuluna getirip öğrencilere dini dersleri vermişlerdir (Nurlanulı, vd, 2010:2). İli bölgesinde ilk medrese ve modern okulu inşa eden Satıbaldı Bey kendi okulundaki öğrencileri bu Xue Tang Okuluna göndermiştir. Urumçi'de Moğol-Kazak Xue Tang Okulu açıldıktan sonra Küre'de okuyan Xue Tang Okul'un öğrencileri eğitiminin devamını Urumçi'de yapmıştır.

Küre'deki Moğol-Kazak Okulundan öğrenciler Çince, Mançuca, Ahlak ve Matematik'e ilgili dersleri almıştır. Daha sonra Kazakların talep etmesi ile dini dersleri de ek olarak almışlardır (Nurlanulı, vd, 2010:3). Küre'deki okulu bitiren öğrenciler İli'in çeşitli bölgelerine görevler verip göndermişlerdir. Bazı öğrenciler Urumçi'ye gönderilmiş ve eğitimini Urumçi'de devam ettirmiştir. Örneğin, Abev Kuddus gibi öğrenciler Urumçi'deki Moğol-Kazak Okulunda eğitimini devam ettirmiş ve daha sonra Urumçi'deki hükümetin kurumlarında önemli görevleri yapmıştır.

1933'teki siyasi olaylardan sonra Küre'deki bu okul kapanmıştır. İzatov'ın dediğine göre (1999), Küre'deki Moğol-Kazak Okulu 1936'dan sonra Gulca Ulttar Gimnaziyası olarak devam etmiştir. Sheng Shicai yeni hükümet kurduktan sonra Küre'yi İli vilayetinin siyasi merkezi statüsünden kaldırmış ve hükümet merkezi olarak Gulca şehrini belirlemiştir. Yeni hükümetin Gulca şehrine taşınmasıyla beraber Moğol-Kazak Okulu da Gulcaya taşındı diye tespit etmektedir. Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulundan mezun olan Kazak aydınları

başta Abev Kuddus olmak üzere birçok aydınlar yetişmiştir. Örneğin, Abev Kuddus Urumçi'de Yang Zengxin, Jin Shuren ve Sheng Shicai döneminde çeşitli hükümet kurumlarında görevler yapmıştır. Abdirasul Smagul da Xue Tang Okulunu bitirdikten sonra İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin eğitim bölümünde görev yapmıştır. Xue Tang mezunu Davletkeldi Kusbek te İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin başkanı atanmıştır. Albay Nüsipkan Könbay da 1944'te Doğu Türkistan Hükümetinde askeri görevler yapmıştır. Tanjarık Joldı da İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği kurulduktan sonra derneğin edebiyat ve kültür bölümünde görevler almıştır (Nurlanulı, vd, 2010:4). Tanjarık Joldı'nın adı DT bölgesindeki Kaza edebiyatında en önemli şahıslardan biri olarak adlanmaktadır.

Küre'deki bu okul Sheng Shicai dönemine kadar Kazakların eğitim almasını sağlamış ve 1933'den sonra bölgedeki eğitim devrimi ile beraber Gimnaziya Okulu olarak Gulca şehrinde devam etmiştir.

5.3.2.3. Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulu

Urumçi'deki ilk Kazak Okulu Yang Zengxin'nin yönettiği dönemde açılmıştır. Okulun açılmasında pay sahibi olanlar Baymolda Karekeuli ve Şerifhan Kögedayulıdır. Baymolda 1912 yılı Pekin'e gidip Mingguo hükümetinin milletvekili olmuştur, sonrasında Sincan'daki Yang Zengxin hükümetinde görev almıştır. Baymolda 1912 yılında Altay'daki Zekeriye Töre'nin tercümanı olarak Pekin'e gitmiştir. Pekin'de Zekeriye Töre “Kazak, Moğol halkının eğitim durumu gerilerde kalmış durumda, hükümet bize bir okul açı verse” talebinde bulunur.

Pekin hükümeti bu talebi doğrultusunda 1917'de İli vilayetinin Küre yerinde ilk “Moğol-Kazak Okulunu” açmıştır. Sonrasında Altay'daki Kögeday Han Orda'sının son yöneticilerinden biri olan Alen Töre'nin kardeşi Şerifhan Kögedayulı Baymolda Karekeuli ile beraber Moğol ve Kazakların yaşadığı mekânlara gidip bu milletlerin yöneticilerinden mevcut yönetime eğitim kurumları açması için talepte bulunmalarını istemiştir.

Halkın talebini Şerifhan Kögedayulı Baymolda Karekeuli ile beraber Yang Zengxing'e iletmiş ve eğitim kurumları açmasını istemişlerdir. 1922'de bu talep mevcut hükümet tarafından onaylanıp Sincan bölgesi eğitim kurumları müdürü Liu Enlong tarafından Urumçi'deki Siyasi-Hukuk okulunun bazı odalarını Moğol ve Kazak çocukların eğitim görmeleri için boşalttırmıştır. Bu yer tarihte Urumçi'deki “Moğol-Kazak Okulu” diye adlandırılır. Okul müdürü olarak Gou Enhua atanır. Gou Enhua Rus, Kazak, Uygur dillerini iyi derecede bilen ve bu milletlerin geleneklerinden haberi olan bilgili bir adamdı (Kurmanğalıyulı, vd, 2013: 68).

İlk açıldığı zaman Moğol, Kazak ve Çin milletlerinden çocuklar eğitim görmüştür. Moğol ile Kazak sınıflarını üst sınıf, Çin sınıflarını alt sınıf diye ikiye ayırmışlardı. Çin sınıfı 1930 yılında “Moğol-Kazak Okulundan” ayrılıp ilkokul olarak kurulmuştur. Moğol-Kazak Okulunda sadece Kazak ve Moğol üst yöneticilerinin çocukları okuyabilir diye şart koymuşlardı. Böylece bu okulda ilk eğitim alan Kazak öğrenciler Şerifhan Kögedayulı, Mukaş Jakeuli, Mehmet Ömirtayulı, Şerifhan Jakıpulı, Şaysultan Kögedayulı, Mankey Kabılu, Jıyday Bukatulu, Anuvar Kanapıyaulı, Zariş Joşuulu, Omar, Abev, Serin ve Urumçi şehri yakınlarındaki Kazaklarla beraber 40 öğrenci eğitim almıştır (Askarulu, 2002:34).

1934'te Sheng Shicai yönetime geldikten sonra Moğol-Kazak Okulunun isimi “Bölgesel Pedagoji Okulu” olarak değiştirilmiştir. Okulda sadece yöneticilerin çocukları eğitim görür şartı kaldırılmış ve bütün Moğol-Kazak çocuklarının hepsi okuyabilir hale getirilmiştir. Durumları kötü olan öğrencilere okul burs bağlamıştır. Bununla birlikte okulda eğitim gören Moğol-Kazak öğrencilerinin sayısı da artmıştır. Öğrenci sayısının artışı ile birlikte “Yeni

Moğol-Kazak Okulu” faaliyete geçmiştir. Bu okulun açılışı için Baymolda, Torgavut kabilesinin vekili Men Haowang, Tosilaji gibi insanlar talepte bulunmuştur. Okulun müdürü Hi Shejun olmuştur. Moğol-Kazak Okullarında eğitim her milletin kendi dilinde verilmiştir. Okulda Sovyetler Birliğinden eğitim almış Li Guoren, Tan Guobin, Wang Donghai, She Bingyi gibi öğretmenler eğitim vermişlerdir (Kurmanğalyulı, vd, 2013: 68).

1934 yılının sonundan itibaren Urumçi'nin her tarafında Moğol-Kazak Okulunun şubeleri açılmaya başlamıştır. Her taraftan gelen Moğol ve Kazak öğrencileri eğitim seviyelerine göre okullara bölmüşlerdir. Eğitim seviyeleri iyi olanlar Urumçi'deki okula kayıt edilmiş, eğitim seviyeleri düşük olanlar şubelere kayıt edilmiştir. Urumçi'deki yeniden açılan “Moğol-Kazak Okulunda” eğitim görmüş Kazak aydınlarından ilkleri Dubek Şalğınbay, Selis Emre ile Sagdolla idi. 1936 yılında ise Moğol-Kazak Okulunun öğrenci sayısı 700, sınıf sayısı 17 ve her sınıfta eğitim gören öğrenci sayısı 50'den fazla olmuştur (Akınkızı, 2004:5).

1940'lı yıllardan sonra bazı siyasi nedenlerden dolayı okulun birçok şubesi birleştirilmiş ya da küçülterek tamamen Çin okullarına devredilmiştir.

5.3.2.4. Kızır Xue Tang Okulu ve Tangıt Xue Tang Okulu

Kızır Xue Tang Okulu 1929'da Tarbagatay vilayetinin Tolu bölgesinde Kızırbek Mamırbek tarafından inşa edilmiştir. Kızırbek (kısaca Kızır) Mamırbek 1893'de Tarbagatay'ın Maylı-Jayır yaylasında doğmuş ve babasının desteği ile Şapıyık Hazret'ten ve Muhametjan hocadan Arapça, Farsca ve Tatarca dersleri almıştır. 1911'den sonra Rusça, Mançuca ve Çince gibi dilleri öğrenmiştir.

Çince, Rusça ve Mançu dillerini iyi derecede bilen Kızır Mamırbek kendi halkının hakkını korumaya çaba göstermiştir. Tarbagatay'ın Karamay ve Kostolagay bölgesi petrol ve kömür gibi zengin sahaya sahip olduğu için Rusya ile İngilterenin dikkatini kendine çekmiştir. Onlar bu zenginliğe sahip olmak için Kızır Mamırbek Bey'e elçi göndermiş ve bu sahadaki petrol ve kömürü yurtdışına taşımasına yardımcı olmalarını talep etmiştir. Töreler Şeceresinin (2012) verdiği bilgiye göre, İngiltere elçisi Kızır Mamırbek Bey'le ortak anlaşma yapmaya çalışmış ve karşılığında olarak Kızır Bey'e silah vereceğini vaat etmiştir. Ama bu elçilerin talebi Kızır Bey tarafından kabul görmemiş ve bölgede bulunan İngiltere ve Rusya elçilerini kendi memleketlerine kovalamıştır.

Kızır Mamırbek 1917'den sonra kendi bulunduğu Maylı-Jayır'dan modern bir okul inşa etmiştir. Okulda Nazarbek, Ahmet, Rakıya, Saparbek, Sıdık ve Belbev gibi 30'dan fazla öğrenci eğitim almıştır (Töreler Şeceresi, 2012). 1918'den sonra Kızır'ın açtığı okula Alaş Orda Hükümetinin önemli liderlerinin biri Rayımjan Marsekov gelip ders vermiştir. Kızır'ın açtığı okuldan mezun olan Zekeriye Aşen daha sonra Urumçi Askeri Okulunda eğitimini devam etmiş ve Urumçi Askeri Okulunda öğretmek olarak görev yapmıştır (Manjibayev, 2009:261).

Kızır Mamırbek Bey'in inşa ettiği 12 odalı Xue Tang Okulu pek sürmemiştir. 1929'da inşa edilen bu okul 1930'da Kızır Mamırbek Bey'in vefatından (37 yaşındayken) sonra kapanmıştır. Sadece bir sene varlık gösterebilen bu Xue Tang Okulu tarihi kaynaklarda Kızır Xue Tang Okulu olarak adlandırılmıştır. Kızır'ın inşa ettiği Xue Tang Okulu ve bölgedeki eğitime ilgili yaptığı çalışmaları Tarbagatay bölgesindeki Kazakları etkilemiştir. Kızır Mamırbek'ten sonra diğer Kazak etkinleri de Xue Tang Okulunu açmaya çaba göstermiştir. Onlardan bir örneği de Tangıt Xue Tang Okulu.

Tangıt Xue Tang Okulu 1930'da Tarbagatay'ın Dörbiljin bölgesinde Tangıt Ükirday tarafından inşa edilmiştir. Tangıt Ükirday'ın Kızır Mamırbek gibi Alaş Orda Hükümeti ile bağlantısı olduğu için Semeydeki Alaş liderleri Çöçek'te onunla bir görüşme yapmıştır. Tarihi kaynaklara göre bu görüşme 1918'de Çöçek şehrinde gerçekleşmiştir. Tangıt Ükirday bu

görüşmeden sonra Alaş Orda Hükümetine destek olarak 500 tane atı Semey'e göndermiştir. Abdurızak'ın verdiği kaynaklara göre (2014), bu Çöçekteki görüşmelere Semey'deki Alaş Orda Hükümetinden Ahmet Baytursun, Mırjakıp Dulat ve Rayımjan Marsekov gibi liderler gelip katılmıştır. "Kazak" gazetesi ile "Ay, Kap" dergisini yakından takip eden Tangıt Bey Alaş hareketinden çok etkilenmiş ve kendi halkın cehaletten kurtarmak için her ne gerekirse yapmaya çalışmıştır.

Tangıt'ın 1930'da inşa ettiği Xue Tang Okulu Kazakların Çince ve Rusça öğrenmesini sağlamıştır. Çince ve Rusça öğrenen talebeler daha sonra hükümetin çeşitli kurumlarında görevler yapmıştır.



5.3.3. Kazak SSC'den Bölgeye Gelen Kazak Aydınları (1918-1934)

Kazak SSC'den Doğu Türkistan bölgesine gelen Kazak aydınlarının tarihi 1914-1916 yıllarına dayanmaktadır. Bu yıllarda Rusya İmparatorluğunun “Ruslaştırma” siyasetine karşı halk isyanı olmuş ve isyan sonrası Yedisu bölgesinin bir kısım halkı DT bölgesine sığınmışlardır. Bu dönemde DT bölgesine gelen Kazak aydınları başta Aset Naymanbay olmak üzere, Argınbek Apaşbay, Ködek Maralbay, Jüsipbekkoja Şeyhislam ve Şargın Algazi gibi edebiyatçı, şairler olmuştur (Abdurızak, 2014:64). Bu şahıslar daha sonra DT bölgesindeki Kazak edebiyatının gelişmesine en çok katkı sağlayan kişilerden olmuştur.

1917'de Orunburg şehrinde Kazak-Kırgız kurultayı olmuş ve kurultay sonrası Alaş Orda Hükümeti ilan edilmiştir. 1918'de Alaş Orda Hükümeti Doğu Türkistan'daki Kazaklarla Çöçek şehrinde bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıya Alaş Hükümeti tarafından Ahmet Baytursunoğlu, Mirjakıp Duvlatoğlu, Sadık Amanjoloğlu ve Rayımjan Marsekov gelip katılmış ve Çöçekteki Kazak aydınlarıyla gizli anlaşma yapmıştır (Rahmetolla, 2016). Ama Çöçekteki Rusya konsulu Sovyetlerin eline geçtiği için Çin hükümeti ile birlikte bu toplantıya engel olmuştur. 1919'da Alaş Orda Hükümeti kaldırıldı ve yerine Kazak Sovyet Hükümeti geçtikten sonra Rayımjan Marsekov gibi Alaş liderleri DT bölgesine sığınmışlardır.

Rayımjan Marsekov Tarbagatay bölgesindeki Kızır Mamırbek'in bulunduğu yere gelmiş ve Kızır Törenin okulunda öğretmenlik yapmıştır. Rayımjan Marsekov Alihan Bökeyhanoğlu, Ahmet Baytursunoğlu ve Mirjakıp Duvlatoğluyla birlikte Orunburg'ta Alaş Orda Hükümetini kuruculardan biridir. 1902'de Peterburg'teki İmparator Üniversitesinde Hukuk bölümünü tamamlamıştır. 1920'de ilk önce Altay bölgesine geçmiştir. Altayda bir süre kaldıktan sonra Çöçek'teki Tatarların arasına gelmiş ve sonra Maylı-Jayırdaki Kızır Töre'de kalmıştır. Kızır Törenin vefatından sonra Gulcaya geçmiştir. Sheng Shicai döneminde Gulcanin çeşitli yerlerinde öğretmenlik yapmıştır. 1937'de Sheng Shicai tarafından hapse atılmış ve sonra idam edilmiştir (Abdurızak, 2014:64).

Doğu Türkistan bölgesine sığınan ikinci Kazak aydını İbrayım Jaynakovtur. 1917'de kurulan Alaş Orda Hükümetinin Yedisu bölgesindeki Kazak komitesinde başkan olmuştur. 1930'dan sonra İli bölgesine geçmiş ve Sheng Shicai döneminde İli'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinde önemli görevler almıştır. 1937'de Rayımjan Marsekovla beraber hapse atılmış ve sonra idam edilmiştir (Rahmetolla, 2016). Diğer Kazak aydınları olarak Abdikerim Bolis ailesini tespit edebiliriz. Abdikerim Erejepov 1929'da oğulları Kambar, Kahan, Şabdan, Gazez Kalbanov, Iskak İzetov, Tilenşi, Abdurızak, Kabdiraş, Aydarkan ve Muktarkan gibi bir sürü kişiyle birlikte Altay bölgesine geçmiştir (Abdurızak, 2014:67). Abdikerim Bolis

Altay'a geldikten sonra 1934'te vefat etmiştir. Oğulları ve beraber gelen diğer aydınlar Sheng Shicai döneminde Urumçi'deki Xinjiang gazetesinde ve Altay'da kurulan Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin Kültür bölümünde görevler yapmıştır. 1937'den sonra Abdikerim ailesine mensup Şabden Erejepov, Kambar Erejepov, Kerim Düseybayev ve Selim Janazarov'u Sheng Shicai hapse atmış ve sonra idam etmiştir.

Doğu Türkistan bölgesine geçen diğer bir önemli şahıs Şekerim Kudayberdi'nin oğlu Ziyat Şekerimoğludur. 1931'de Ziyat Şekerimoğlu Berdeş Azimbeyoğlu Takejanov, Manakeş Azimbayoğlu, Kojakapan ve Tolevgazi ile birlikte önce Çöçek bölgesine sonra Altay'a geçmiştir (Abdurızak, 2014:67). Ziyat Şekerim Altay'da Şerifhan Kögeday'ın yanında bulunarak Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ile "Erikti Altay" (Özgür Altay) gazetesinde görevlerde bulunmuştur. Daha sonra Şerifhan Kögedayla birlikte hapse atılmış ve idam edilmiştir.

1935'te Çöçekte kurulan Tarbagatay Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinde başkan yardımcısı olan Mirzasadık Kurbanov da ve Çöçek Gimnaziyasında öğretmenlik yapan Tursın Mustafin de Kazak SSC'den gelmiştir (Abdurızak, 2014:68). 1931-1934 yıllar arasında Kazak SSC'den bölgeye geçen Kazak aydınlarının hepsini tamamlamak mümkün değildir. Başta Urumçi olmak üzere Doğu Türkistan'ın bütün yerlerinde bulunmaktadır. Kazak SSC'den Kazak aydınlarının gelmesi ile bölgedeki Kazakların eğitim ve kültürel gelişmeleri daha da hızlı şekilde ilerlemiştir. Ne yazık ki, 1937'den itibaren çoğu Sheng Shicai'yin hapsindeyken idam edilmiş veya sürgün edilmiştir.

5.4. Sheng Shicai Devrindeki Kazak Maarifinin Durumu

1933 yılının Nisan ayında Doğu Türkistan yöneticileri arasında siyasi olaylar meydana geldi. Yönetici Jin Shuren devirildi ve yerine Sheng Shecai geldi. Sheng Shecai yönetime gelir gelmez “**Altı Büyük Siyaset**” yönetmenliğini yürürlüğe sokmuştu. 1934’te “*Her milletin kendi okulunu açmasına, kültürünü yaşmasına, kitap, dergi ve gazete çıkarmasına, dinini rahat yaşamasına izin verilecek*” diye karar ilan edildi.

Altı Büyük Siyaset (Manjibayev, 2009:218):

1. *Sovyetler Birliği ile dost ilişkileri bulundurmak*
2. *Emperyalizme karşı olmak*
3. *Her halkın hukuk alanında eşittir*
4. *Sincan Bölgesinin güvenliğini korumak*
5. *İttifak halinde olmak*
6. *Ülkeyi imar etmek*

Bölgede Sheng Shicai Hükümeti kurulduktan sonra barışın hüküm sürdüğü dönemde maarif devri başlamıştır. O dönemdeki Kazak önderleri milletin bilgili olmadığından ve bilgili ve okumuş insanlar sayısının az olmasından dolayı yıllardır çok zor durumlarda kaldıklarını ve tehlikeli duruma düştüklerini anlamışlardı. Bu işlerin hepsinin maarifsiz kalmaktan ileri geldiğini düşünerek ilk adım olarak maarifin güçlenmesine kanaat getirmişlerdir.

5.4.1. Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin Kuruluşu

1933 yılının Nisan ayında Doğu Türkistan yöneticileri arasında siyasi olaylar meydana geldi. Yönetici Jin Shuren devirildi ve yerine Sheng Shecai geldi. Sheng Shecai yönetime gelir gelmez “**Altı Büyük Siyaset**” yönetmenliğini yürürlüğe sokmuştu. 1934’te “*Her milletin kendi okulunu açmasına, kültürünü yaşmasına, kitap, dergi ve gazete çıkarmasına, dinini rahat yaşamasına izin verilecek*” diye karar ilan edildi.

Hükümetin bu kararından sonra Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Moğol ve Çin Dunganları kendi eğitim kurumlarını, derneklerni ve vakıflarını açmaya başladı. Bu dönem “Kültür Eğitim Derneğinin” açılışının ilk basamakları idi. Kültür Eğitim Derneği bölge, vilayet, ilçelerde ayrı ayrı şubelerini açtı.

Urumçi’deki Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneği 1935 yılının haziran ayında kurulmuştur. Dernek müdürü Seyitkazi Nurtayev, müdür yardımcısı Düysenbi. Hantöre,

Kasım, Moldabay, Abduhalık, Abdükerim, Tursın, Gazez, Tolımbek gibi insanlar derneğin üyeleri idi. Dernek işlerini yönetme ve düzenleme işine Şerifhan, Baymolda, Abev ve Maksut yerleştirilmişti (Manjıbayev, 2009: 221). Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin ondan sonraki başkanları:

1935-1939 yıllar arası Seyitgazi Nurtayev olmuştur

1939-1941 yıllar arası Makmet Şökemanov olmuştur

1941-1942 yıllar arası Devletkeldi Kusbek olmuştur

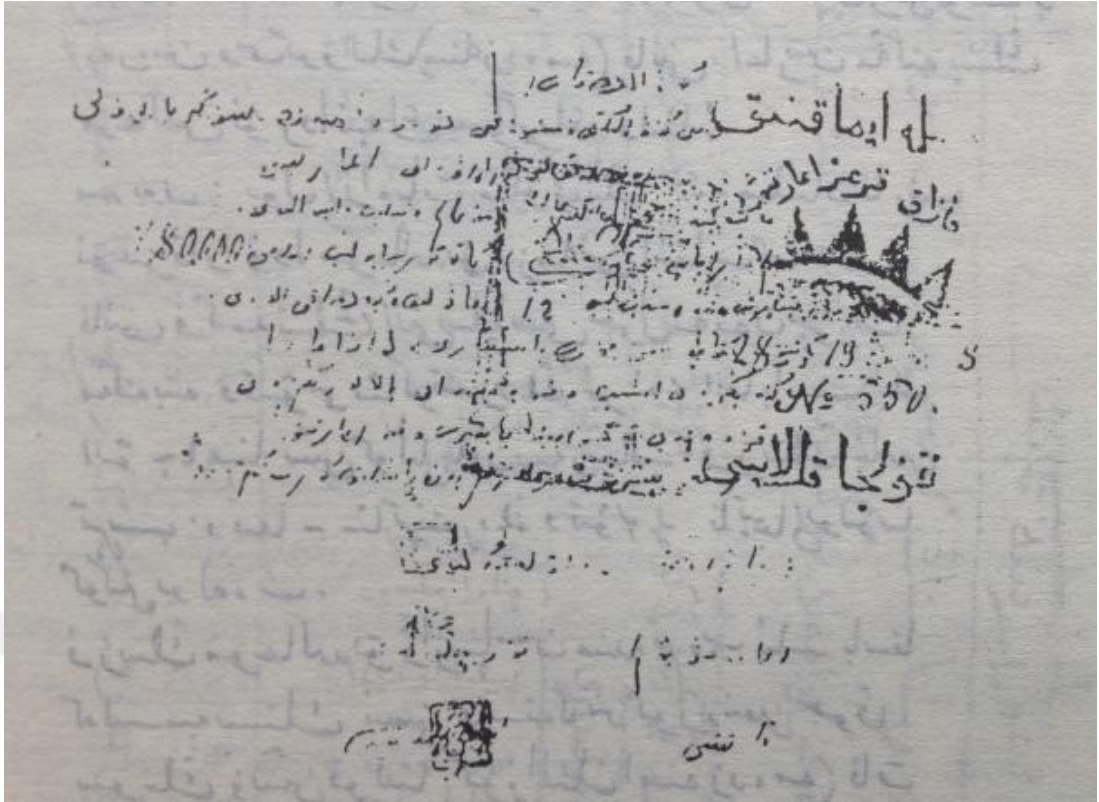
1942-1944 yıllar arası Akat Kondıkazakov olmuştur

1944'ten sonra Salis Amre olmuştur

Dernek Urumçi'de kurulduktan sonra başka il ve ilçelerde şubeleri de faaliyete geçmeye başladı. 1935 yılının sonbaharında İli vilayeti Gulca şehrinde Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneği kuruldu Şekil-41. Dernek müdürü Maqsut Sasanov, Müdür yardımcısı Jabıqbay, Kenjebek, Aytımambet. Genel sekreter Seyitjan Jaynakov, Sekreter yardımcısı Askar Talasbaev. Yönetim kurulu başkanı Devletkeldi Kusbolatulu, Eğitim - Kurum başkanı Abdurasıl Jaypakulu, Muhasebeci İsa Töre, Kültür – Medeniyet bölümünün başkanı Tanjarık Joldıulu ve Şayahimet atanmıştı (Nurlanulu, vd, 2009:178).

İli'deki “Uygur Kültür Eğitim Derneği” 1934 Kasım ayında kuruldu. Dernek işlerini yürütmek için Akimbek Hoja, Nejip Apendi gibi 20 kişi seçilmiştir. İli'deki “Tatar Kültür Eğitim Derneği” 1934 yılında açılmıştır (Çanşiev, 2001:163). Dernek müdürü Najip Abzey, eğitim işleri sorumlusu Sakora Jılkıbay ile Fariha Jılkıbayev olmuştur (Sabır, vd, 2013: 453-454).

Tarbagatay vilayetinde “Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği” 1935 yılı Çöçek'te kuruldu. Dernek başkanı Muhametqalı Köksegenulu, yardımcısı Akat Baltabekov. Mirzasadık Kurbanov, Omar Ükirday, Kazıqan Emilbayev, Aseyingazi, Vayis Zengi, Nazarbek Tursbekov, Mırza Ahmet gibi birçok insan Çöçek'teki “Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinde” görev almışlardır (Asılulu, 2012: 66).



Şekil.41 İli'deki "Kazak-Kırgız Eğitim Derneği" (1939) Gulca Şhiri
(Manjibayev, 2009:226)

Altay vilayetindeki "Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneği" 1935 yılının yazında açılmıştır. Dernek başkanı Mankey Mamiulı, dernek üyeleri Şerifhan Kögedayulı, Dalehan Sügirbayev, Seyitkan, Ziyat Şakerimulı, Musılmanbek Togısov gibi kişiler olmuştur (Manjibayev, 2009: 319).

5.4.1.1. Derneğin Genel Faaliyetleri

Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneği açıldıktan sonra yayın organlarını açarak okul kitapları, dergi ve gazetelerin basımına girişmiştir. Okul kitapları yardımıyla eğitim verecek “Eğiticiler Kursu’nu” açmıştır.

Eğiticiler kursunun açılma sebebi öğretmenlerin eğitim seviyesini arttırmak idi. Kursu bitiren öğretmenleri farklı yerlere eğitim vermeleri için göndermişlerdi. Dernek, hükümet ve halkın desteği ile yeni okullar açmış ve kurstan mezun olan öğretmenleri bu okullarda öğrenci yetiştirmesi için yerleştirmişlerdir. Eğiticiler kursundan eğitim alan Kazak öğretmenlerinin sayısı 1932 civarındadır (Manjibayev, 2009: 220).

Çin, Kazak, Uygur ve Moğol 4 milletin ana dilinde ilkokul dersi kitapları (Alfabe ve Ana Dili) basılmıştır. Kazakça ders kitapları aslında Kazakistan’dan getirtilmiş ve Urumçi’de basılmıştır.

1933’de Şerifhan Kögedayulı Altay vilayetinin valisi olarak seçilmiştir. 1935’te Altay vilayetinin eğitim kurumu açılmıştır. Sonrasında Altay vilayetinin Kazak, Uygur, Moğol, Rus ve Çin milletlerinin kültür ve eğitim alanlarında iş yapacak dernekler açılmıştır.

Maqatay 2015’de ele aldığı kitabında Askar Tatanayulı’nın hatırlarında “Şerifhan eğitim kurumlarını geliştirmek için hükümet desteği dışında Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin” topladığı paralar ile yeni eğitim kurumları açmıştır. Okulun öğretmenlerinin maaşını ve okul inşası için harcanacak maddi desteği sağlamıştır” dediğini aktarmaktadır (Şaymerdenulı, 2015:236).

Şerifhan vali olduktan sonra Altay vilayetindeki Eğiticiler kursun Sarsümbe şehrinde devam ettirmiştir. Kurs için lazım olan kitapları Kazakistan’ın Zaysan şehrinden aldirtmiştir. 1933’te Muqaş Jakeulı’nı Zaysan şehirne göndermiş ve Ahmet Baytursınulı imlası tarafından basılmış anadili, edebiyat, matematik, coğrafya, tarih gibi okul kitaplarından 3000 tanesini Altay’a getirtmiştir (Mülükulı, vd, 2014:117).

Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği Altay’da faaliyete geçtikten sonra Altay vilayetindeki okullarda eğitim verebilecek insanların listesini çıkartmıştır. Dernek Altay’daki “Abakıya” okulunda bu listeden seçtiği 48 öğretmen adayına Sarsümbe şehrindeki kurs merkezinde 3 aylık eğitim kursu vermiştir. Kursta Kazakistan’dan gelen Kerim Düysebayulı, Abdikerimulı, Sadık Mukanulı, Kusayın, Nurettin gibi öğretmenler ders vermiştir (Mukayulı, 2015: 83).

Kabimolla’nın Şerifhan hakkındaki hatırasında ”Kazakistan’dan Altay vilayetine gelen Kazak Aydınları Kerim, Ahmet, Zakari, Mamırqan, Selim, Kusayın, Sabden, Zıyat,

Mırzahmet, Sebit, Sadık, Payzırahman kursta eğitim vermişlerdi. Kursa Sarsümbe'den Askar Tatanayulı, Halık Semerkanulı, Şal Tezekbayulı, Burçin ilçesinden Emirhan ve Kurmanhan, Jemeney ilçesinden Sultan, Burultokay ilçesinden Juanqan, Kaba ilçesinden Abdikadir gibi öğrenciler gelip eğitim almış ve mezun olduktan sonra il ve ilçelere eğitim vermek için gönderildiklerini anlatmıştır” (Makatay, 2015:237).

Altay vilayetinde bulunan eski okullardan biri olan “Abakıya” okulu 1933'te kapatılmıştır. Dernek bu okulun tekrar hizmete açılmasını sağlamış ve bütün okullara önderlik etsin diye ismi “Ülgi” okulu olarak değiştirilmiştir. Bununla birlikte vilayette bulunan çoğu okulların ismi de değiştirilmiştir.

1938 yılına kadar Altay vilayetinde açılan okul sayısı 83'ü bulmuştur. Bu okulların çoğu Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği tarafından açılmıştır. 1938'de Altay vilayetinin Eğitim Kurumları ile Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği birlikte “Jayın Sıfan Mektebi” adında ilk pedagoji okulu açmışlardır.

Bu okul Doğu Türkistan Kazaklarının ilk öğretmen yetiştirecek pedagoji okulu olmuştur. Bundan sonra yazın üç aylık kurslu eğitimler son bulmuş, iki yıllık eğitim tamamlayanlar öğretmenliğe atanmışlardır. Bu okulla birlikte yeni açılan okullardan ilk ve orta sınıfları tamamlayan öğrencileri Urumçi'deki Bölgesel Pedagoji okuluna eğitim almaları için göndermişlerdir.

Altay ilinin tarihi kaynaklarına bakarsak Mukatbek, Patoş, Selim, Nazım, Zıyaş, Hamid, Janımkan, Mağav, Asırap, Mevken, Anvar, Ağzam, Jareke, Valıy, Koysan, Kurman, Örimhan, Omarkan, Yasin, Barat, Davut, Nıyaz, Aysabay, Murat gibi öğrencileri Urumçi'deki bölgesel Pedagoji Okuluna göndermişlerdir.

Bedelkan, Kapıytan, Jota, Saduvakas, Masalim, Tölegen, Şülen, Ağarıs, Kapaqan, Kapsadıq, Kusıman, Ağıyan, Sersenbay, Buratay, Kajıyman, Kıynayat, Töreğan, Kanatbay, Kıdırqan, Selimjan, Kâkim, Kasen, Şerif, Türkistan, Şayzada, Aytike, Akan, Jakay, Hamid, Munal, Manap, Kayroş gibi öğrenciler ise Urumçi'deki Askeri Okul, Veteriner Okulu ve Tıp okullarına gönderilmişlerdir.

Delelkan Alenulı, Kamel İbrayulı, Anvar Bukatulı, Gabbas Sabıyulı, Makat Kabılulı, Tursıntay, Abdikerim, Pathi Abilmajinulı, Zarıp Abetayulı, Seytgazi Kalıyulı, Aymukamet Joşuulı, Mukaş, Mukamet Tursınulı, Askat Ospanulı, Askat Abilmajinulı, Soltabay Mukaşulı, Setey Üristemulı gibi öğrencileri Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesine eğitim almaları için göndermişlerdi (Mülükulı vd, 2014:49).

1935'te Dernek, Mukaş Jakeulı'nın vasıtasıyla Kazakistan'ın Zaysan şehrinden baskı makinesi ile birlikte eğitim kitaplarını aldırılmıştır. Aralık ayında ilk “Sincan-Altay Gazetesi”

yayını yapmıştır. 1936'nın sonlarına doğru gazetenin isimi "Erikti Altay" (Özgür Altay) olarak değişir Şekil-42. 1937'de "Jana Altay" dergisi yayına başlar ve derginin isimi 1948'de "Tan Şolpan" olarak değişmiştir.

Şekil-36'da "Erikti Altay" (Özgür Altay) gazetesi görülmektedir ve gazetenin 1946'daki bir parçasının Latin harflerine aktarılması:

Erikti Altay

Altay aymaktık âkimşilik mekemesiniñ jumasına bir ret şığadı. Jeke bağası 8 dollar

Şıǵıs Türkistan Ulttarınıñ özara dostık baylanısı küşeygende gana tolık erkindik kolga keledi. Tuvuskan ulttar ara dostık bereke birlikti küşeytiñizder!

Dernek Sarsümbe şehrinde milli tiyatro açmış ve "Şuğa", "Kız Jibek", "Kalkaman-Mamır", "Suluv Şaş", "Sılan Kız", "Mazasız Meyman" gibi drama oyunlarının gösterimini yapmıştır (Şaymardanulı, 2015).



Şekil.42 "Erikti Altay"(Özgür Altay) Gazetesi, 1946
(Yeldos Sauyrkan Arşivinden)

Tarbagatay vilayetinde “Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneği” açıldıktan sonra müdürü Muhametgali Köksegenulı’nın liderliğinde Çöçek ilinde “Şaveşek Kalalık Dörtüvil Mektebini” açmıştır. Okul müdürü Orazgali, Tursın Mustafın olmuştur. Bununla birlikte Dörtüvil kabilelerinin yaşadığı mekânda ona yakın okul daha açılmıştır.

Çagantokay ilçesi Mambet kabilesi Ükirday Nurtaza Şalgınbayulı, Dörbiljin ilçesi Jumık kabilesinin Ükirday Şaykı, Çöçek ili dörtüvil kabilesinin Ükirday Muhametgali Köksegenulı, Toli ilçesi Kerey kabilesinin Ükirday Omar gibi kişiler bir araya gelip dört ilçeden 4000’e yakın koyun toplayıp onu Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğine bağışlamışlardır. Çöçek ilindeki Kazakları eğitim alsın diye “Dört Ükirday Mektebi” okulunu yaptırılar. Okulun bütün giderlerini 4 ilçedeki kabile reisleri karşılamışlardır. Okul müdürü Orazgali, öğretmenleri ise Masğut Tatenov (edebiyat), Orazgali (matematik), Abetay (fen), Batima Nikenbayeva (matematik), Tursın Mustafın (dil, matematik) olmuştur. Öğrenciler okulda 4 yıl eğitim aldıktan sonra kalan eğitimini Çöçek ilindeki “Turan” okulunda devam ettirmişlerdir. Okulda 20 sınıf ve 800’den fazla öğrenci eğitim görmüştür (Asıllı, 2012:68-69).

1939’da Çöçek’te vilayetin en iyi eğitim kurumu Çöçek Gimnaziyası (lisesi) açılmıştır. Gimnazıya ilk açıldığında iki yerde eğitim vermiştir. Erkekler gimnaziyası şimdiki No:2 ortaokulda, kızlar gimnaziyası ise şehir merkezinde idi. Gimnazıyanın ilk müdürü Liu Haiyan olmuştur. Gimnazıyadaki 5 sınıfın 2’si Kazak sınıfı, 1’i Uygur sınıfı, 1’i Çin sınıfı, kalan sınıf ise karma sınıf olmuştur.

Gimnazıyada ilk *Jagda Babalık, Balkaş Bafın, Fatih, Mukaş Rahmet, Bulantay Dosjan, Batima Jakülina, Amina Şalgınbay, Ayım Azez, Talgat Abdıjapparov, Mirzagali Bitikbay, Kamay Muhametgali, Anvar Togısov, Anıyar Togısov, Şerif Mangal, Nurkan Muhametgali, Kayrakbay Jeten, Ergazi Maltay, Mahmud Ramazan, Tölevhan Magaviya, Şerif Kıdıralın, Murat Nuriş, Muhaddas Ahbiva, Kızırбек Jakuvbay, Sabır Kökimbay, Gabdilgalim, Orazanbay Egevbay, Zamanbek, Ahmet Kadir, İsmayıl Aji* gibi öğrenciler eğitim almışlardır (Aytjanulı, vd, 2013:724).

Diğer ilçelerde Dörtüvil, Mambet, Aqtayınşa, Karaadır, Süyek, Laba, Tekilgen, Tumsikkora, Ulanbulak, Dem, Jambılkora, Sibeti, Şoşkatkan, Şotay, Obalı, Akkaptal gibi okullar açılmıştır. Bu okullardan mezun olan öğrenciler Çöçek’teki Gimnazıya’da (lisede), Urumçi’deki Moğol-Kazak Pedagoji okulunda, Sincan Enstitüsünde eğitim almışlardır (Asıllı, 2012:186).

1936'da ise Çöçek'teki öğrencilerin eğitim kalitesini arttırmak için Tarbagatay vilayetinde "Jayın Sıfın Pedagoji" okulu yapılmıştır. 1936 yılının son çeyreğinde eğitime başlayan okul bütün milletlerden öğrenci kabul etmiştir (Manjibayev,2009:248-249). Çöçek'te "Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği" Kazak dilinde "Tarbagatay" gazetesinin yayınına başlamıştır (Asılulu, 2012:25).

Dernek Çöçek'te "Tarbagatay Tiyatrosunu" inşa etmiştir. Tiyatroda Masqut Tatenov, Duvbek Şalginbay, Mirzasadık, Mirzahmet Marsekov gibi insanlar "Kız Jibek", "Ertargın", "Ayman-Şolpan", "Kozı Körpeş-Bayan Suluv", "Enilik-Kebek", "Kalkaman-Mamır", "Botaközdi Bozjigit", "Karaköz", "Şanşarlar", "Betim-av Kudagıy", "Kalınmal", "Baybişe-Tokal" gibi sahne oyunlarını şehir ve ilçelerde sahnelemişlerdir.

1934'te bölgesel "Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneği" başkanı Seyitgazi Nurtayev Gulca şehrine gelip İli vilayetinin Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin şubesini açma işlerine girişmiştir.

1934 yılının yaz ayından itibaren öğretmen adaylarını eğitecek 2 aylık kurs başlatılmıştır. Kursu bitiren öğretmen adaylarının maaşını dernek üstlenmiştir. Kursta öğretmen adaylarına "din bölümü", "fen bölümü", "anadili bölümü", "tarih bölümü" ve "yabancı dil bölümü" diye beş bölümden ders verilmiştir. Şekil-43 (Manjibayev, 2009: 226).

Şekil-43'deki metnin Latince harflerine aktarması:

Üş aylık körsetkiş

İle olayatı Kazak-Kırgız Uyuşmasınıñ Künes Bölimindegi Mugalimder Pısıktav kürsinen Okıgan Nurdanbek Sügirbekulina Berilgen Küvalik Kagazı

Minguo 25, 1936-jılı 9- aydın 8-küni, 1355-Hijırıy... 22-küni

Din bölimderi: Muamalat, Sadet, İbadet, İskadi ve Kutan Tecvit

Pân bölimderi: Ân, Dene-Terbiye, Sayasat, Esep, Pedegogyka, İndasa, Jaratılıs, Jagırapiya

Ana Til bölimi: Enşa, Emle, Sarp

açılmaya başlamıştır (Manjibayev,2009:229). Buradaki halk okulu dediğimiz ilçe, köy ve beldelerdeki zenginlerin kendi aralarında topladıkları parayla açtıkları okullardır. Doğu Türkistan'da 1938 yılının temmuz ayına kadar açılan Kazak halk okulları ve öğrenciler sayısı Tablo'1 de verilmiştir (Manjibayev, 2009: 235).

İkinci okul çeşidi, Kazak – Kırgız Kültür Eğitim Derneği ile açılan okullardır. Üçüncü okullar ise hükümet yardımıyla açılan okullardır. Doğu Türkistan'da hükümet ve dernek desteği ile açılan bütün okulların listesi. Tüm milletleri kapsar Tablo.2'de (Manjibayev, 2009: 235-237).

Tablo – 1 Halk Okulları ve öğrenci sayısı

Vilayet	Okul sayısı	Erkek öğrenci	Kız öğrenci	Toplam
Urumçi şehri	21	588	218	806
Urumçi	18	327	67	394
İli	16			380
Kumul	1	23	24	47
Tarbagatay	8	307	44	351
Altay	5			
Toplam	69	1245	353	1978

Tablo – 2. Bölgede Hükümet ve Dernek desteği ile açılan bütün okulların listesi

Yıl	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Hükümet okulu sayısı	124	135	215	357	357	393
Hükümet okulundaki öğrenci sayısı	2313	15464	22145	33054	36575	49817
Dernek okulu sayısı	1000	1045	1055	1400	1400	1830
Dernek okulundaki öğrenci sayısı	19991	39966	59949	79932	99915	139881
Toplam okul sayısı	1124	1180	1270	1515	1757	2223
Toplam öğrenci sayısı	31304	55430	82094	112986	136490	189698

Bununla birlikte Urumçi vilayetinin bütün il ve ilçelerinde Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ve şubeleri faaliyet göstermiştir. 1935 yılında Urumçi vilayeti Guçung ilçesinde “Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği” açılmıştır. Müdürü Jükey Jıkışıbayulı, yardımcısı Kusayın Kalqabayulı olmuştur (Omarov, 2005:32).

Urumçi vilayetinin Savan ilçesindeki “Kazak-Kırgız Kültür Eğitim” 1934 yılında faaliyete geçmiştir. Müdürü Abilkasım Zangarbayulı, yardımcısı, Ömirtay Isatayulı, Kabi Şaşuvbayulı, Makat öğretmen, muhasebecisi Muhamediya Atanbayulı olmuştur. Dernek kurulduktan sonra Börtinke Okulunu faaliyete geçirmiş ve bu okulda 27 öğrenci eğitim görmüştür. Okulda öğrencilere eğitimi Kazakistan’dan gelen Kalıyolla öğretmen vermiştir (Ahımanulı ve Kusımanulı, 2004:24). Jimisar ilçesindeki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği’nin başkanı Düysenbay, yardımcısı Kalıyaskar, muhasebecisi Saypolda olmuştur. Dernek 1936 yılında Kazak ilkokulunu inşa etmiştir (Jui Quanzhong, vd, 2010:94).

5.4.2. Bölgedeki Modern Kazak Okulları

Sheng Shicai bölgenin idari hâkimiyetini eline aldıktan sonra bölgede eğitimin yeni devri başlamıştır. 1934'te merkez Urumçi'de Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği kurulduktan sonra kapanmış olan veya belli sebeple eğitim faaliyetlerini orta yolda dururan mektepleri tekrar canlandırmıştır. Örneğin, Abakıya Mektebi "Ülgi mektebi" olarak, Küre'deki Moğol-Kazak Okulu "Gulca Ulttar Gimnazıyası" olarak ve Urumçi'deki Moğol-Kazak Okulu "Bölgesel Pedakoji Okulu" olarak yeniden faaliyetlere geçmiştir. Bu döneme ait modern mektepler yerel hükümet, dernek ve halk gibi üç çeşitli destek kaynaklarından beslenmektedir.

Bu döneme ait modern okulların birkaç tane özelliği mevcuttur. Birincisi, modern okulların kökü medrese veya medreseli mekteplerden gelmektedir. İkincisi, bu okullarda ders programı ve ders malzemeleri Kazak SSC'den getirilmiştir. Bu yüzden Kazakistan'daki bilimsel terimler bu dönemden itibaren tesir etmiştir. Üçüncüsü, dini derslerden daha çok dünyevi dersler yer almıştır. Hatta bazı modern mekteplerinde Rusça, Latinca ders programları bulunmuştur. Dördüncüsü, Kazak dili okullarda hâkim olmuştur. Bütün ders kitapları Kazakça olmuştur. Çince yerine daha çok yabancı dil olarak Rusça derslerini görmüşlerdir.

5.4.2.1. Taldı Turan Mektebi

Taldı Turan Mektebi 1936 yılında İli'in Künes bölgesinde inşa edilmiştir. Altı ve üstü ağaçtan yapılan 14 odalı modern mektep halinde yapılmıştır. 1935'te Gulca şehrinde Urumçi'den Abev Kuddus ve Seyitgazi Nurtayev'in gelmesi ile Kazak-Kırgız kurultayı açılmıştır. Sonra kurultay kararıyla İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği kurulmuş ve dernek başkanları seçilmiştir. Kurultay'a İli bölgesin çeşitli yerlerinden Kazak aydınları katılmıştır. Künes ilçesinin temsilcisi olarak katılan Maksut ve Jayırbekler kurultayda "Taldı bölgesindeki mevcut medreseli okulu modern okul'a çevirmek" hakkında konuşma yapmış ve destek talebinde bulunmuştur. Daha sonra kurultayın kararıyla Taldı Turan Mektebinin inşa edilmesi için başta Jayırbek olmak üzere Juratbek, Kerimbek, Kasımbek ve Süleymen gibi beş kişinin komisyonu kurulmuştur. Komisyon 1935'ten itibaren modern mektebi inşa etmek için aktif çalışmalarda bulunmuştur (Jünisulı, 2012:299). Komisyon birkaç ay çaba gösterdikten sonra halkın desteği ile 1935'in sonbaharında Taldı Turan Mektebinin inşaatı hazırda bulunmuştur. Jünisulı'nın dediğine göre (2012), halk tarafında komisyon hazinesine 500 koyun, 20 tane inek ve 30'dan fazla at toplanmıştır. Komisyon bu toplanan malları Taldı Turan Mektebinin inşaat işlerine hazcamıştır.

1935'in Eylül ayında hazırda bulunan Taldı Turan Mektebine Algazi Abişoğlu müdür olmuştur. Algazi Bey'in müdür olmasıyla İli'nin çeşitli bölgelerinden Kazak öğrencileri okul'a davet edilmiştir. 1935'in ilk ders dönemi 400 öğrencinin aynı anda okula girmesi ile başlamıştır. Algazi Abişoğlu'nun mektebe müdür olarak gelmesiyle beraber Kusayın Erjan, İrimbek Sarkulja, Nurgali İbray, Sanat Otayev, Hasan Şegen, Ajıbay Kacı, Eşmuhammed ve Mukan İrgebay gibi öğretmenler de okulda ders vermişlerdir. 1935-1936 yılı ders döneminde 7'den fazla ders sınıfları olmuş ve her sınıfın öğrencileri ders seviyesine göre sınıflara yerleşmişlerdir. 1935-1936 yılında kabul edilen okulun ilk öğrencileri şunlardır (Jünisulı, 2012:302):

Kasım Turgınbay, Rakım Bayanbay, Asen Jünis, Tursın Kaldıbay, Kanatbek Tastanbek, Kurman Kemelbay, Moldan Sapal, Toktasın Kuvan, Abdisalem Ajıbay, Şabdan Kojbanbet, Berikbol, Sırajdin Sopakun, Sabıralı Danbalbay, Askarbek Süleymen, Jakıpbek Avelkan, Raşitbek Algazi, Akımkan Iskak, İrisbek Nöke, Saydiken, Jünisakın Akşa, Turdıbek İstanbay, Alımakın Bayanbay, Şaymerden Jünis, Mukamadiyar İbrayım, Mümin Saparıy, Abdilkan Kömek, İmaş Askar, İmanali Iskak, Zeyiş Nuptebek, Buğışak Erkinbek, Abevkan Kojiken, Avbakir Kulsarı, Zolkar Kasımkan, Eskendir Nüsip, Niyazbek Tutkabek, Samujan Tışkanbay,

Absemet Ajıbay, Kurmaş Jayırbek, Zeyipkan Jüniskan, Rasılkan Akmet, Şarıygat Dayırbek, Kapar, Talip Amire, Reyimjan Kerimakin, Kasımjan Kerimakin, Davetkan Osımbay, Muratbek Juratbek, Arın Abiti, Vatbek Muratbek, Vakap Agaday.

Okulda bütün dersler Kazakça verilmiştir. Ders kitapları Kazak SSC'den getirilmiş ve Urumçi'deki dernek ile Gulca'daki dernekler hazırlamıştır. Jünisulı'nın gösterdiği kaynağa göre (2012), okulun ders programları: *Ana Dili (imla), Matematik, Tabiat, Tarih, Coğrafya, Din (Din Tarihi, Şariat), Beden Terbiyesi, Şarkı ve Çizgi Çizmek* gibi dersler yer almaktadır. 1940'dan sonra okulun Asen Jünis, Muhamediyar İbrayım, Kapar, İrisbek, Akımkan Iskak, Mümin Saparıy gibi öğrencileri Gulca şehrindeki Gulca Ulttar Gimnaziyasına gönderilmiştir. 1936 yılında Kasım Turgınbay, Kanatbek Tastanbek, Rakım Bayanbay, Toktasın Kuvan, Kurman Kemelbay, Abdisalem Ajıbay ve Moldan Sapan gibi öğrenciler Gulca'daki öğretmenler kursuna gönderilmiştir (Jünisulı, 2012:303). Okulun bölgedeki tesiri artınca okula gelen öğrencilerin sayısı da artmıştır. İlk ders döneminde 400'den fazla öğrenciye sahip olan bu okul daha sonra daha da artış göstermiştir.

1936'da okulun müdürü olarak Akmetbek Mukadıy adanmıştır. Jünisulı'nın verdiği bilgiye göre (2012), okulun adı Taldı Turan Mektep olarak adlanması Akımetbek Mukay'ın gelmesi ile ve talep etmesi ile başlamıştır. 1936 yılında Urumçi'de ikinci Kazak-Kırgız kurultayı açılmıştır. Kurultay'a İli'den Maksut, Avelkan, Kanatbay, Darıvbay, Jabıkbay, Aytmambet ve Alımjan gibi 7 kişi katılmıştır. Maksut kurultaydaki konuşmasında taldı Turan Mektebi'nin durumundan bahsederek konuşma yapmıştır. Kurultay sonra karar çıkarıp Taldı Turan Mektebini dernek desteğinden devlet (hükümet) desteğine alınan 10 tane okulun içine dâhil etmiştir. Daha sonra kurultayın kararıyla mektebin ismini "İli Vilayeti Künes Mektebi" olarak değiştirilmiştir (Jünisulı, 2012:304). Hükümet okulun adını değiştirirse de halk bu okulu Taldı Turan Mektebi demeyi devam etmiştir.

1937'den itibaren Taldı Turan Mektebinin müdürü olarak Zhang Zhaolin atanmıştır. Zhang'ın gelmesiyle Urumçi'den Adil Seksen, Sıdık Belbev ve İrimjan gibi öğretmenler gelmiştir. Bu dönem öğrenciler okulda birinci sınıftan yedinci sınıfa kadar rahat okuyabilecek hale gelmiştir. Bu dönem okul birkaç tane özelliğe sahip olmuştur. Onlar: Birinci, okul Kazak SSC'Den sanat dersini getirmiş ve ders kitabını okulda uygulamıştır. İkincisi, Aşım Dünşi'nin vasıtasıyla şarkı ve dombıra kurslarını uygulamıştır. Aşım'in açtığı kurs'a 20'den fazla öğrenciler katılmıştır. Üçüncü, okul çivçiliğe ve hayvancılığa ilgili ders kurslarını uygulamıştır. Kazak SSC'den Yuvan ve Kavlov gibi hayvancılık uzmanlarını okula davet ederek konuşmalar yaptırmıştır. Dördüncü, okul ders saati dışında "eğitim kurslarını"

uygulamıştır. Kurslara bölgedeki halk gönüllü olarak katılmıştır (Jünisulı, 2012:308). Taldı Turan Mektebi kısa süre içinde İli bölgesindeki nadir modern okullardan biri olarak hale gelmiştir. Jünisulı'nın verdiği bilgiye göre (2012), 1939'dan itibaren Taldı Turan Mektebinin öğrenci sayısı 1000'e ve öğretmenler sayısı ise 20'ye çıkmıştır.

1940'tan sonra okulun müdürü olarak Şaymarden Toyşibek olmuştur. 1941-1942 okul dönemlerinde mektepten *Abdeş Jurtbay, Jambolat Tokseyit, Toktarkan Akmetjan, Abdimut Musa, Kasımbolat Kenesbay, Alimbek Orınbek, Kurmanali Esbolat, Kurmanali Kondıbay, Mukajan Kali, Jabıkbay Tuvganbay* gibi 30'dan fazla öğrenciler mezun olmuşlardır. Şaymerden Toyşibek 1943'e kadar müdürlük yapmıştır. 1944'te okul siyasi olaylardan dolayı kapanmıştır. 1945'ten itibaren okul tekrar açılmıştır. Aseyin Jaksılık Geçici Hükümet tarafından Taldı Turan Mektebinin müdürü olmuştur. Okul tekrar canlanarak 400'e yakın öğrenci ve 30 civarında öğretmene sahip olmuştur. 1945'in kasım ayından itibaren okula Kusayın Erjan ve 1946'dan 1948'e kadar Abdibek Munayıtpas müdür olmuştur (Jünisulı, 2012:310). Okul 1949'dan sonra komünist Çin hükümeti tarafından devredilmiştir.

5.4.2.2. Jabıkbay Mektebi

Jabıkbay Bulgınşı Yang Zengxin döneminde Kazaklar için bir okul inşa etmeyi düşünmüştür. Ancak Yang Zengxin dönemin siyasi sebeplerinden dolayı bu düşüncelerini gerçekleştirememiştir. 1930'a geldiğinde yani Jin Shuren devrinde geldiğinde kendi bulunduğu Gulca'da üç odalı bir okul inşa etmiştir. Bu okulda Kazakistan'dan gelen Muhametjan adlı biri öğretmenlik yapmıştır. Bir yıldan sonra Jabıkbay Kazakistan'dan Meyirman Ermektasov'ı Gulca'ya davet etmiştir. Meyirman Bey'in gelmesi ile bu okulda yenileşmeler olmuştur.

Meyirman Ermektasov birkaç dile hâkim ve aynı zamanda Kazan'da eğitim alan o dönemin ileri seviyedeki önderlerinden biri idi. Jabıkbay'ın okuluna geldikten sonra okulu yeniden inşa ettirmiştir. Jabıkbay Meyirmanla birlikte okulu yeni inşa etmek için komisyon kurmuşlardır. Bu komisyona Tergevsiz, Evken, Niyetbay, Abjeley, Paziljan, Tavirbek, Mizaş, Kojay, Abdilda, İshah ve Demesinler üye olmuş ve yeni okulu inşa etmeye maddi desteklerde bulunmuştur. 1932'ye geldiğinde ağaçtan yapılan altı büyük sınıfa sahip yeni okul inşa etmişlerdir. Okulun müdürü Meyirman Ermektasov olmuş ve Muhametjan, Doskeldi, Kapas, Mirzakan ve Zulkarnaylar okulun öğretmenleri olmuşlardır. Okul 1932 yılından itibaren Jabıkbay Mektebi olarak adlandırılmıştır. Bu okuldan altıncı sınıfa kadar eğitim alan Jabıkbayın torunu Abılay Jabıkbayev'in dediğine göre, okulu üç büyük bölümden oluşturmuşlardır. Birinci bölümde de, eğitim binası yerleşmiş ve onda altı tane sınıf mevcutmuş. Her sınıfta yaklaşık olarak 40 civarında öğrenci aynı anda ders almışlardır. İkinci bölümde de büyük kulüp yer almıştır. Kulübün genişliği 250 kişilikmiş. Her türlü okul yarışmaları, bazen konserler hatta fuarlar bile bu kulübe gerçekleşmiştir. Üçüncü bölümde öğrenciler için yapılan yurt yer alıyormuş. Jabıkbay burada on iki odalı bir yurt, dört odalı kantin ve bir odalı dükkanı inşa etmiştir (Sarsenbayev, 2005:150).

Jabıkbay Mektebi bu bölgedeki en meşhur okullarının biri olmuştur. Bu okuldan İli bölgesindeki Kazaklar önde gelen aydınları okumuşlardır. Okulda aynı anda 200'den fazla öğrenciler ders almışlardır.

Jabıkbay mektebinden ilk ders alan öğrenciler; Avbakır, Omarakın, Ahmet, Ospan, Kali, Abdigali, Tayır, Jumadil, Patik, Japar, Mukan, Ali, Sadık, Sıdık, Nujuma, Oraz, Asanbay, Okap, Bedelkajı, Aydar ve Nasreddin olmuşlardır. Ondan sonra kızlar da beraber eğitim almışlardır. Örneğin, İlimkan, Almış, Meştür, Toktikan, Zeynelkan, Begzatkan, İzat, Şolpan gibi kızlar okulda eğitim almışlardır. Okuldan mezun olanları Taşkent'e kadar göndermiş ve eğitimini devam etmesini sağlamıştır. Örneğin, Kali Jabıkbay'ı Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesine, Ospan Jabıkbay'ı Moğol-Kazak Xue Tang okuluna ve İmanbay

Nurjumayı Sovyetler Birliğindeki Metalurji Enstitüsüne eğitim almaya eğndermiştir (Sarsenbayev, 2005:154).

Jabıkbay Mektebinden eğitim alan Kazak aydınları:

Kusayın Sıyabayev, Taşkendeki Orta Asya Üniversitesi mezunu, Dou Türkistan Hükümetinde subay

Kurmanali Ospanov, İli Kazak Özerk İli'nin başkanı

Jakan İşıkbay, Jabıkbay Mektebinin Müdürü

Patik Jabıkbayev, Doğu Türkistan Hükümetinde kaptan

Alen, Gulca ilçesi başkanı

Kali Jabıkbay, Taşken Orta Asya Üniversitesi mezunu

Japar Jabıkbayev, İli vilayeti eğitim müdürlüğü başkanı

Abılay Jabıkbayev, İli Kazak Teatrının kurucusu

Mansur Jabıkbayev, Professor, Akademik

Nurjuma İmanbay, Metalurji uzmanı

Jantay İmanbay, Mühendis

Tölepbergen Pazıljan, Jabıkbay Mektebi müdürü

Abız Sadık, Sincan Pedagoji Üniversitesi mezunu

Şuvaş Jabıkbayev, Mühendis

Mukambet Nurjuma, okul müdürü

5.4.3. Gimnazyanın (Lise) Kuruluşu

Gimnazıya 17.yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinde ortaya çıkmıştır. 1755'te Moskova'da, 1758'de Kazanda, 1894'te Semey'de, 1895'de Kostanay'da ve 1913'te Evliye Ata'da kurulmuştur. Rusya tarafından yapılan sayıma göre, 1915'te Çarlık Rusya'sına ait 1500'den fazla Gimnazıya okulu varmış ve o okullarda 450 bine yakın öğrenci eğitim almıştır (Aytjanulı, vd, 2013:723).

Gimnazıya okulu Doğu Türkistan bölgesinde 1933'den sonra kurulmaya başlamıştır. Sheng Shicai devrinde bölgenin maarif durumunda ilerleme gözükmemektedir. Yerel halkın eğitim durumunu geliştirmek için devlet tarafından destekler bulunmuştur.

Sheng Shicai döneminde Orta Okul- Rüştüye Mektebi ve Gimnazıya Mektebi olarak iki okula ayrılıyordu. O dönemlerde çocuklar İlkokul 4 yıl eğitim alıyorlardı ve bitirdikten sonra talebeler Rüştüye Mekteplerine girip eğitimi devam ederlerdi. Bölgedeki her şehirde, her ilçelerde Rüştüye Mektepleri açıldı ve Rüştüye Mekteplerinden mezun olan öğrenciler Gulca, Çöçek gibi şehirlerdeki Gimnazıya mekteplerinden ders aldılar (Manjibayev, 2009:240).

1937-1939'dan itibaren Kazaklar yoğun yaşadığı bölgelerde Gimnazıya Mektepleri açılmaya başlamıştır. 1936'da Gulca şehrinde "İli Ulttar Gimnazıyası" kurulmuştur. Gulca'da kurulan İli Ulttar Gimnazıyası'nın 1937-1944 arasında Avezbek Baybolatov, baybazar, Amantur, Abdibek Baybolatov, Kurmanali Ospanov, Ergali Abilkayır, Abdilkan Kömekov, Sara Tanjarık gibi kişiler mezun olmuşlar (İzatov, 1999:21).

1940'da Urumçi'den Kızlar Rüştüye Mektebi açılmış ve mektepte Kadişa, Ümitkan, Zuvra, Gülbaram, Kamar, Gülayza, Kusnikemal gibi Kazak kızları eğitim almıştır. Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğine ait tüm okulların sayısı 1938'de 273 olmuş, 1941'de ise 1813'e çıkmıştır (Manjibayev, 2009:242).

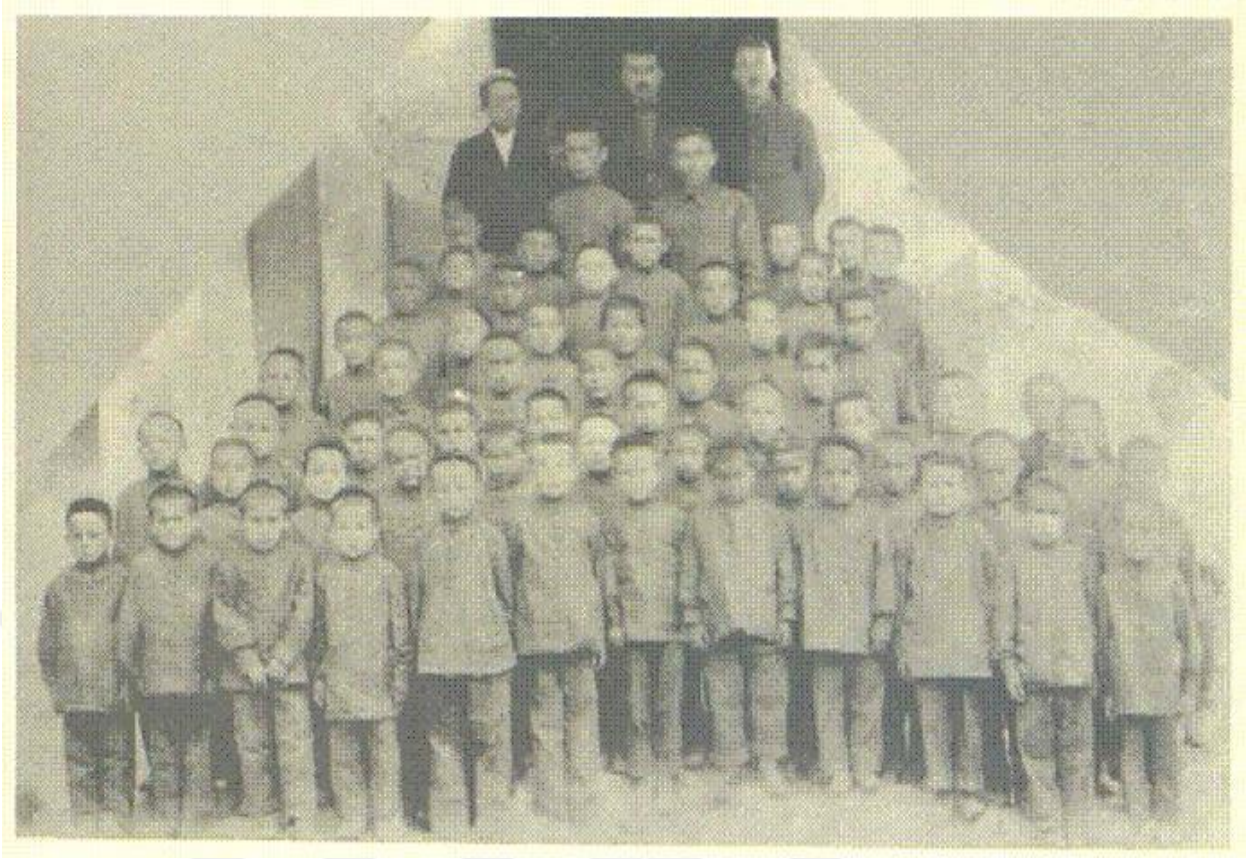
5.4.3.1. Çöçek Gimnaziyası

1939'da Çöçek'te vilayetin en iyi eğitim kurumu Çöçek Gimnaziyası (lisesi) açılmıştır. Gimnazıya ilk açıldığında iki yerde eğitim vermiştir. Erkekler gimnaziyası şimdiki No:2 Ortaokulda, kızlar gimnaziyası ise şehir merkezinde idi. Gimnazıyanın ilk müdürü Liu Haiyan olmuştur. Gimnazıyadaki 5 sınıfın 2'si Kazak sınıfı, 1'ı Uygur sınıfı, 1'ı Çin sınıfı, kalan sınıf ise karma sınıf olmuştur. Şekil-44'te Çöçek Gimnaziyasının öğrencileri görülmektedir.

Gimnazıyada ilk *Jagda Babalık, Balkaş Bafin, Fatih, Mukaş Rahmet, Bulantay Dosjan, Batima Jakulina, Amina Şalginbay, Ayım Azez, Talgat Abdjapparov, Mirzagali Bitikbay, Kamay Muhametgali, Anvar Togısov, Anıyar Togısov, Şerif Mangal, Nurkan Muhametgali, Kayrakbay Jeten, Ergazi Maltay, Mahmud Ramazan, Tölevhan Magaviya, Şerif Kıdıralın, Murat Nuriş, Muhaddas Ahbiva, Kızırbek Jakubay, Sabır Kökimbay, Gabdilgalim, Orazanbay Egevbay, Zamanbek, Ahmet Kadir, İsmayıl Aji* gibi öğrenciler eğitim almışlardır (Aytjanulı, vd, 2013:724). Çöçek Gimnazıya Mektebinde her milletin öğretmenleri ders vermiştir.

Gimnazıya Mektebine Liu Haiyuan (1939-1942), Wang Dawen (1943-1945), Fuzayıl Slahov (1943-45), Kajey (1948), Tursın Jarkınbay (1949), Kurbangali İzmailov müdür olmuştur. Çöçek Gimnaziyasında ders veren ve Çöçek'teki eğitimde büyük katkı sağlayan öğretmenlerin isimleri:

Hisam Bavdin, Arif Burnaşev, Hamid Vekili, Kaldıbay Kanafin, Seyfuddin Ezezi, Bolsın Bek, Mirza Ahmet, Ebetay Jünisgali, Anglinaniyna, Vektor, Merti, Fuzayıl, Kette Bay, Ebilez, Keyiñ, Fatih, Sagidolla, Munira Gabdullatipova, Seyitbek, Tursın Jarkınbay, Rozi Kerim, Tang Senghua, Du Wenxian, Li Changrong, Ahmet Kebey, Kalel Muhametjan, Devit Turahmet, Kalel Şekir, Sapura Mahmud, Fuat Akimbayev, Kejey Konırulı, Abdolla Kurbanov, Ospan Serikbay, Kerim Roza, Seyitahmal Damolla, Abev, Şeken Elivbayev, Ramazan, Hamidov, Menjamal, Ramazan Janbosınov, Kurbangali İzmailov, Ketiye, İleş, Elivbek Baytokov, Küleş, Aytmuhammed Kozıbayev, vd (Aytjanulı, vd, 2013:724).



Şekil.44 Çöçek Gimnaziyasının Öğrencileri, 1936
(Bafin,2007)

1941-1944 yıllar arasında Gimnaziyada eğitim alan yazar Bulantay Dosjanin okuldaki hayatı hakkında şöyle tespitte bulunuyor (Akkeme, 2009:18):

“Ben 1944’te Gimnaziya’yı (okulu) bitirdim. Patak, Düysen ve Kasenlerle aynı sınıfta okudum. Hamid Vekili cebri, Sagidolla matematik, Seyfuddin tarih, Arif Bornaşev zoloji ve Ahmet Kajiyeve siyaset dersi verirdi. Okuldaki herkes Kazak dili esasiyle oluşan Çöçek ağzında anlaşırđık. Çöçek şehrin o dönemlerdeki kültür gelişmeleri diğer vilayetlere göre daha ileri gitmişti. Okulun ders programı kaliteli idi ve herkesin ilgisini çekerdi. Bir sınıfta 40’tan fazla öğrenci bulunurduğ ve ööğu Kazaklar idi. Kazakistan’dan gelen Masgut Tatanov müzik dersini ve Tursın Mustafın edebiyat ve dil dersi verirdi. 1944’te 300 civarında öğrenciler sınava girdik ve ben Urumçi’ye yüksek puanla kazanan ilk öğrenci oldum.”

1941’den itibaren Gimnaziyada Rus ve Çin sınıfları açılmış ve 36 civarında öğrenci eğitim almıştır. Ondan sonra okul’da Moğol öğrencileri için de sınıf açılmıştır. Gimnaziya

okulun 1944'te bitirip daha sonra Gimnaziyada öğretmenlik yapan Meriyem Nurdiyeva Gimnaziyadaki durumu şöyle anlatıyor (Akkeme, 2009:22):

“Ben Gimnazıyayı 1943'te bitirdim. Her milletin öğrencileri aynı sınıfta okurduk. Bazı muallimlerimiz (öğretmenlerimiz) Kazakistan'dan gelenlerden idi ve bize Sovyet programı ile ders verirdi. Benim okuduğum dönemlerde okulun müdürü Kajey, okul sorumlusu Fatih Kerimov ve Elevation, Camal Şamsiyeva, Aziz, Sultan gibi kişiler Gimnaziyada görevler yapardı.”

Betiyma Jakulina da okuldaki hayatını ve okuldaki yabancı dil dersi hakkında şöyle diyor (Akkeme, 2009:23):

“Çöçek Gimnazıyası o bölgenin en yüksek okulu olduğundan dolayı ve bütün eğitim ihtiyaçımızı karşılayabildiği için biz okulla gurur duyuyorduk. Okul'daki öğretmenlerinin kalitesi çok iyi idi ki, Medvedova adlı Rus hocamız bize İngilizce dersni verirdi, haftada iki saat elsanatı dersni alırdık. Hadişe adlı Tatar hocamız dikiş dersni anlatırdı ve Sima adlı hocadan haftada bir kere dans öğretirdi. Okul hayatımız çok anlamlı geçmişti. Okulda herkes kurallara uyum sağlardı, çok dürüst idi, kimse kimseye zarar vermezdi, içki içen ve sigarayı kullanan kimse bulunmuyordu, hatta öğretmenler de öyleydi, çok nazik davranırdı, herkes hayran olurdu.”

1944'te bölgedeki siyasi olaylardan dolayı Gimnazıya geçici olarak eğitim hizmetini durdurmuştur ve okuldaki öğrenciler Çöçek'teki Tatar ve Özbek okullarından eğitimlerini devam etmiştir. Gimnazıya yerine Şarkî Türkistan Hükümetinin Tarbagatay vilayetindeki milli askerleri geçmiş ve 1946'ya kadar okul faaliyete geçememiştir.

5.4.3.2. Gulca Ulttar Gimnaziyası

Gulca Ulttar Gimnaziyası (GUG), 1936'da (diğer kaynaklara göre 1937'de) Gulca şehrinde kurulmuştur. Sheng Shicai döneminde bölgede maarif devrimi başlamıştır. Küre'deki Moğol-Kazak Okulu kapandıktan sonra, okul Sheng Shicai'yin desteği ile Gulca şehrinde Gimnazıya Mektebi olarak yeniden inşa edilmiştir.

Gimnazıya 1944'e kadar sadece 6-7 sene eğitim vermiştir. İzatov Bey'in dediğine göre (1999), GUG'da ilk Avezbek Baybolatov, Baybazar, Amantur, Abdibek Baybolatov, Kurmanali Ospanov, Ergali Abilkayır, Abdilkan Kömekov, Sara Tanjarık gibi talebeler eğitim almıştır. Okulun ders metodu ve ders kitapları Soviyetler Birliğinden (Kazak SSC) getirilmiştir. Bu Gimnazıya Okulu İli bölgesindeki ilk pedagoji okulu olduğu için İli'in çeşitli bölgelerindeki Kazak okulları kendi talebelerini Gulcaya göndermiş ve Gulca Ulttar Gimnaziyasından eğitim alan öğrencileri tekrar mekteplere görevlere almıştır. Yani GUG'da okuyan Kazakların çoğu daha sonra çeşitli okullarda öğretmenlik yapmışlardır.

Gimnazıya ilk açıldığında Kazak, Uygur, Kırgız, Tatar, Özbek ve Moğol öğrencilerden yüzden fazla öğrenci toplanmıştır. Öğretmenlerin çoğu Kazak SSC'den gelenlerden olmuştur. Kazak öğrencileri için ders kitapları Almatı şehrinden getirilmişse, Uygur öğrencileri için Özbek SSC'deki Taşkent şehrinden getirilmiştir. 1934'de Taşken ve Almatı'ya gönderilen Kazak ve Uygur öğrencileri bu okulda öğrenmenlik görevi yapmışlardır (İzatov, 1999:20). 1944-1946 yılları arasında bu Gimnazıya Okulu geçici olarak kapanmıştır. 1946'da Geçici Hükümet tarafından tekrar faaliyetini devam etmiştir. Bu dönemden sonra Gimnazıyada her milletin sınıfları açılmıştır. Örneğin, 1946'da Şarki Türkistan Hükümetine ait bu okulda 250 Kazak öğrenci ve onların 6 tane sınıfı, 250 Uygur öğrenci ve onların 6 tane sınıfı mevcutmuş. Xi Bo halkı 40 civarında olup, 1 sınıf, Moğollar da 40'ın civarında olduğu için onlar da 1 sınıf, toplam 570'ten fazla öğrenci ve 14'ten fazla sınıf'a sahip olmuştur. Gulca Ulttar Gimnaziyasında uygulanan ders programları (İzatov, 1999:22):

Pedagoji

Psikoloji

Matematik

Fizik

Kimya

Biyoloji

Tarih

Coğrafya

Dil ve Edebiyat

Siyaset

Yabancı Dil

Okulda 3 sene eğitim vermiş ve eğitimini başarıyla bitiren öğrencileri Geçici Hükümet İli'in çeşitli bölgelerine göndererek eğitimdeki eksiklikleri yerine getirmeye çalışmıştır. İzatov'un dediğine göre (1999), Okulun 1946'dan sonraki okul müdürü **Sultan Öskenbayev** olmuştur. Okul 1949'a kadar Geçici Hükümetin eğitim programı ile devam etmiştir. 1949'dan sonra okul tamamıyla komünist Çin hükümeti tarafından devredilmiştir.



5.4.4. Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler

Sheng Shicai'nin Altı Büyük Siyasetinin biri de Sovyetler Birliği ile Dost İlişkileri Bulundurmak idi. Bu siyasetin kapsamında Sheng Shicai Sovyetler Birliğine üç defa öğrenciler gruplarını göndelerdir. İlk gönderilen öğrenciler 1934'ten itibaren başlamışlardır. 1934-1939 arasında 300'den fazla öğrencilerin gönderildiği tespit edilmektedir. En son gödecek olan dördüncü grup 1939'da Sheng Shicai tarafından iptal edilmiştir. Onların arasında Nıgımet Mınjani gibi Kazak öğrencileri de olmuştur.

Sovyetler Birliğine gönderilen öğrencilerin çoğu Taşken'e gönderilmiştir. Öğrenciler Taşken'teki Orta Asya Üniversitesine eğitim almışlardır. Bu hakkında Manjibayev kitabında Taşken'de okuyan birkaç Kazak öğrencilerin isimlerini vermişlerdir. Örneğin, İli vilayetinden Aseyin Jaksılık ve Tarbagatay vilayetinden Nurmadi gibi öğrencilerin Orta Asya Üniversitesine gönderildiğini tespit etmiştir (Manjibayev, 2009:264).

Toğcan Medresesi ve Jabıkbay Mektebi bölümlerinde bu iki medrese ve okuldan mezun olan talebelerin Taşkent gibi şehirlere de gönderildiğini anlatmıştık. Örneğin, **Kusayın Siyabayev**, 1934'te Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesinde eğitim almış ve daha sonra geçici hükümet döneminde hükümetin subayı olmuştur. **Nurjuma İmanbay**, 1934'te Sovyetler Birliğindeki Metalurji Enstitüsünde eğitim almıştır (nerede aldığı belli değil). 1934-1939 yıllar arası Altay bölgesinden Sovyetler Birliğine gönderilen Kazak öğrencilerin sayısı diğer bölgelerden daha çok olmuştur. Bunun nedeni, Sheng Shicai döneminde Şerfhan Kögeday'ın Altay bölgesinin valiyi hem de Altaydaki eğitimi ilerletmek için Sovetler Birliği ile birkaç anlaşmaları gerçekleştirmesi sebep olmuştur.

1934-1936 yıllar arası Altay vilayetinden Sovyetler Birliğinin çeşitli üniversitelerinde eğitim alan Kazaklar (Mülükü, 2014: 49):

Dalelhan Alenuli, Kemel Ibrayuli, Envar Bukatuli, Gabbas Sebiyuli, Makat Kabiluli, Tursintay, Abdikerim, Patihi Abilmajin, Zarıp Abetay, Seyitgazı Kaliyuli, Galsın Dalış, Aymukamet Joşuli, Mukaş, Mukamet Tursinuli, Askat Ospanuli, Askat Abilmajinuli, Soltanbay Mukaşuli, Şetey Ürüstemuli

Bu gönderilen öğrenciler Taşkent, Fergana ve Almatı şehirlerinde bulunmuş ve eğitim almışlardır. Bu öğrencilerin bütün masraflarını Sheng Shicai hükümeti karşılamıştır. Hükümet tarafından burs ayarlanmıştır. Gönderilen bu öğrencilerin çoğu bölgeye gönmüşlerdir. Bazıları ise, ikinci dünya savaşından dolayı bulunduğu yerlerde kalmış ve ikinci dünya savaşına

katılmışlardır. Örneğin, Alen Törenin oğlu Dalelhan Alenulı, ikinci dünya savaşında Altay'a geri dönememiş ve Moskova da kalmıştır. Dalelhan daha sonra Sovyet askeri olarak savaşa katılmış ve Altay'a 1944'te yani savaşın sona erdiği dönemlerde anca dönebilmiştir.

Sheng Shicai döneminde Sovyetler Birliğine gönderilen öğrenciler hakkında bugüne kadar hiç bilimsel araştırmaya yer verilmemiştir. Bunun hakkında sadece Kabimolda Manjibayev 1994'te (2009'da ikinci baskısı) basılan kitabında dile getirmiştir. Bunun en büyük sebebi 1958'den itibaren Sovyetler Birliği ile Çin arasındaki siyasi münasebetlerin iyi olmadığından dolayı Sovyetler Birliğinde eğitim alan öğrencileri bölgede "vatan haini" veya "Sovyet casusu" olarak algılamışlardır. Bu yüzden bu konu hakkında araştırmaların yapılması mümkün olamamışlardır.



5.4.5. Sheng Shicai Dönemindeki Kazak Maarifçileri

Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Kazak maarifçileri daha çok Sheng Shicai döneminde eğitime katkı sağlayabilmiştir. Bunun en önemli nedeni eğitime ilgili faaliyetlerin devlet tarafından destekte bulunması idi. Bu yüzden Sheng Shicai hükümetine kadar yapılmayan bazı eğitimsel faaliyetler, onun döneminde yapılabildi. Aynı zamanda Kazak maarifçileri de bu fırsatı kaçırmayıp kısa dönemde Kazakların eğitimindeki altın devri yaşamışlardır. Tabii, süre kısadır. Ama kısa olmasına rağmen Kazak maarifçileri hem devletin desteği ile hem de kurulan derneklerin desteği ile maarife katkı sağlamıştır.

Bu bölümde Sheng Shicai dönemine ait Kazak maarifçilerinden bahsedeceğiz. Bu şahısların Sheng Shicai dönemine ait olmasının en önemli sebebi onlar eğitime ilgili faaliyetlerini Sheng Shicai döneminde daha çok yerine getirmiştir. Aynı zamanda bu şahısların çoğu Sheng Shicai döneminde idam edilmiştir.

5.4.5.1. Abdikadir Ependi (1887-1963)

Abdikadir Ependi (Abdikadir Kasımoğlu), 1887’de İli vilayetinin Korgas bölgesinde doğmuştur. 1901’de bulunduğu bölgedeki Hoca Emir imamın açtığı medresede eğitimi almıştır. Babası Kasım Bey Abdikadir’in eğitim almasını sağlamış ve Abdikadiri yurtdışına göndermiştir. 1908’de Musabayevler ailesine mensup Savut Baybatşa ile birlikte Osmanlı devletinin merkezi İstanbulda bulunmuş ve yedi sene eğitim almıştır.

Abdikadir Ependi Osman Türk dili ile beraber Fransız ve Arap, Farsı dillerini de öğrenmiştir. 1910’da Yunanistan başta olmak üzere birçok yerlere seyahat etmiştir. İstanbuldayken okulun futbol takımıyla beraber İngiltereye maça gitmiştir (Manjibayev, 2009:300). 1915’te Abdikadir Ependi memleketi Korgas’a dönmüş ve İli bölgesindeki eğitim faaliyetlerini başlamıştır. 1917’den itibaren Süydin şehrinde (günümüzdeki Korgas ilçesi) iki odalı okulu inşa etmiş ve usul-i ceditçe ders vermiştir.

Abdikadir Ependinin usul-i ceditçe okul açması ve Kazak öğrencilere yeni metod ile eğitim vermesi yerel yöneticilerin engel olmasına neden olmuştur. Yerel yönetici hâkimiyet daha sonra Abdikadir Ependinin inşa ettiği okulu kapatmış ve Abdikadir Beyi memleketine göndermiştir. Manjibayev’e göre (2009), bu dönemde Abdikadir Ependi Kürede üç ay hapis atılmıştır. Üç ay hapis cezasından sonra Abdikadir Ependi iki sene okul inşa edememiş ve sadece mevcut okullarda öğretmenlik yapmıştır.

1918’den son Abdikadir Ependi Korgas bölgesinin Lastay köyünde çadırdan yapılan medrese açmıştır. Çadır medresesinde Lastay’daki çocuklar eğitim almıştır. 1920-1921 yılları çadır medresesi halkın desteği ile üç odalı okula çevrilmiştir. 1928’de altı odalı modern okul haline gelmiş ve İli vilayetinin her ilçesinden öğrenciler gelip eğitim almıştır. 1930’dan sonra Abdikadir Ependinin sayesinde Lastay kasabası 150’den fazla Kazak ailenin yerleştiği bir köy haline gelmiştir. Abdikadir Bey Korgas bölgesindeki Kazakların yerleşik hayata geçmesini sağlamış ve kendisi bir büyük örnek olmuştur. 1933’ten sonra Abdikadir Ependi okulun eğitim sistemini Kazak SSC’deki eğitim programı ile devam etmiş ve Kazak SSC’den ders kitaplarını getirip okulda uygulamıştır. 1937’de İli’in Kökkamır bölgesinde açılan “Öğretmenler Kursunda” öğretmek olarak görev yapmış ve İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği tarafından “Ağa Ağartuvşı” (büyük eğitimci) unvanını almıştır (Manjibayev, 2009:301).

Abdikadir Ependi Sheng Shicai döneminde Korgas ilçesinin çeşitli yerlerinde yeni okullar açmıştır. Örneğin, Korgas bölgesinin Kara Bulak, Bes Ağaş gibi yerlerinden yeni okullar açmış ve okul malzemelerini sağlamıştır. Manjibayev’e göre (2009), Abdikadir

Ependi bu dönemde Talkı, Sarbulak, Süydin, Kosarık, Karasu, Aktübek, Kögdala, Karaoy, Akmeşit, Jarsu, Kegen, Müke ve Aksu gibi yerlerden 20'den fazla Kazak okulunu açmış ve açılmasına destek vermiştir. 1938'de Abdikadir Ependinin Lastayda açtığı mektep ortaokul haline gelmiş ve yüzlerce öğrencinin rahat rahat eğitim alabileceği modern okul haline gelmiştir.

Abdikadir Ependinin Abak, Aysa ve Valit adlı üç çocuğa sahiptir. Oğullarının eğitim almasını sağlayan Abdikadir Bey onları Urumçi'ye eğitim almaya göndermiştir. Üç oğlu da Bölgesel Pedagoji Okulunda mezun olmuştur.



5.4.5.2. Baymolda Kareke (1881-1941)

Baymolda Kareke 1881’de (bazı kaynaklara göre 1883’de) Altay’ın Savur dağı bölgesinde doğmuş ve ilk eğitimini bulunduğu bölgedeki Jâke Biy Medresesinde almıştır. Jâke Medresesini bitirdikten sonra Baymolda, İslam ilimleri yanı sıra Çin, Moğol ve Mançu dillerini öğrenmiştir. Çince ve Mançu dilini bilmesi ona büyük imkân vermiş ve Jâke Biy, Mami Beysi gibi bölgedeki etkili şahısların yanında bulunarak Altay’da çalışmıştır. Bu dönemde Baymolda Kareke kendini iyice geliştirmiş ve Kazaklar ile Moğol ve Mançular arasında tercüman olmuştur. Sonra Baymolda, Altay Kazaklarının en etkili adamı Mami Beysi’nin yanında bulunarak onun Altay ve Kobda arasındaki kâtiplik işlerini yapmıştır.

1912’de Mami Beysi’nin vasıtasıyla Zakeriye Beysi ile birlikte Pekin’e gitmiş ve Cumhurbaşkanı seçimine katılmıştır. Avbakirulı’nın kitabında Baymolda Kareke’nin Pekin’deki görüşmelerinden bahsedilmiştir. Baymolda Pekin’deyken Zakeriye Beysi ile beraber Çin’in yeni dönem liderleri olan Yuan Shikai ve Sun Yat-senle görüşmüş ve Baymolda bu görüşmelerde tercümanlık yapmıştır (Avbakirulı, 2011:101). Baymolda bu görüşmede Zakeriye Beysi ile Altay eyaleti Kazaklarının siyasî ve iktisadî meselelerini ortaya koymuş ve Altay Kazakların eğitimi konusunda talepte bulunmuştur. Bu talepten sonra 1912-1917 yılları arasında Altay, Tarbagatay ve İli’nin birçok yerinde Moğol-Kazak Xue Tangı okulları açılmıştır.

Baymolda Kareke Pekin’den döndükten sonra Altay’daki Mami Beysi’nin ve Vali Zhou’un tercümanı olmuştur. 1919’da Altay eyaleti Urumçi’ye bağlandıktan sonra Baymolda Urumçi’ye gelmiş ve Yang Zengxin hükümetinde çalışmıştır. Avbakirulı’nın kitabında Yang Zengxin dönemindeki Baymolda ve Kanapıya Beysi’ye ait bir tabur atlı asker olduğundan bahsetmiştir. Baymolda Kareke kendi taburuna ait Kazak askerlerini Urumçi, Manas, Hutubi ilçelerinden toplamış ve Urumçi etrafının güvenliğini sağlamıştır (Avbakirulı, 2011:110). Baymolda Kareke’nin Kazak askeri olduğunu ve kendisinin de komutan olduğunu Kabimolda Manjibayev de belirtmiştir. Baymolda Kareke, 1922’de Şerifhan Kögedayla birlikte Yang Zengxin ile görüşmüş ve Urumçi’deki ilk Moğol-Kazak Xue Tangı okulunun açılmasını sağlamıştır. Şerifhan Kögeday’ın bu sefer Yang Zengxin ile görüşmesi ve eğitim meselelerini gündeme getirmesi Baymolda’nın sayesinde olmuştur. Baymolda’nın katkısıyla 1922’de Urumçi’de ilk kez Moğol-Kazak Xue Tangı’nı açılmıştır.

Sheng Shicai hükümeti kurulduktan sonra Baymolda yeni hükümetin Halk İşleri bölümünde başkan yardımcısı görevini üstlenmiştir. 1934’ten sonra Baymolda Urumçi’deki Kazak-Kırgız kurultayının açılmasına ve kurultaydan sonraki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim

Derneğinin kurulmasına katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Kazakça gazete, dergi ve kitapların basılmasını ve Kazakistan'dan gelen Kazez Kalbanov, Zıyat Şakerim, Selis Amre, Rayımjan Marsekov'ın Urumçi'de çalışmasını sağlamıştır. Baymolda'nın döneminde birçok genç Kazaklar Urumçi'ye toplanmış ve Sheng Shicai dönemine ait Kazak aydınlarının ocağını oluşturmuştur. Avbakirulı'nın kitabında Altay'daki Abakıya Mektebinin öğretmeni Seyitgazi Nurtayev'i de Urumçiye davet eden ve onun Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinde başkan olmasını sağlayan Baymolda Kareke'nin olduğundan bahsetmiştir. Bununla birlikte, Mamırkan Çokay, Selim Janazarov, Şabdan Erejepov, Termirali, Kerim, Sadık, Kusayın'ın Urumçi'deki yeni hükümette çalışmasını sağlamıştır (Avbakirulı, 2011:145). Urumçi etrafındaki Manas, Hutubi, Sancı ve Fukang ilçelerindeki Kazakların eğitimine destekte bulunmuş ve yeni okulların inşa edilmesine katkı sağlamıştır.

Baymolda Kareke ilk 1937'de tutuklanmış ve Urumçi hapisanesine atılmıştır. Üç sene sorgulandıktan sonra 1940'da Urumçi'de idam edilmiştir. Avbakirulı'nın dediğine göre Baymolda Kareke 1941'de öldürülmüştür, yani 1941'de Urumçi etrafında toprağa diri olarak gömülen 104 kişinin biri olmuştur.

5.4.5.3. Seyitgazi Nurtayev (-1945)

Seyitgazi Nurtayev, Kazakistan'ın Akmola eyaletinde doğmuştur. Onun Altay'a gelmesi 1900'den sonra olmuştur. Nurtayev Bey, Rusya'nın Troisk şehrindeki Rasûliye Medresesinde eğitim almış ve bitirdikten sonra Akmola, Semey bölgelerinde öğretmen olmuştur. 1905'te Altay'daki Abakıya Medresesine gelmiştir. Seyitgazi Nurtayev'in gelmesiyle medrese usul-i ceditçe ders veren mektebe çevrilmiştir.

1934'ten sonra Seyitgazi Nurtayev, Baymolda Kareke'nin daveti ile Urumçi'ye gelmiştir. 1935'te Urumçi'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin başkanı olmuştur. 1935'in sonbaharından itibaren Altay, Gulca ve Çöçek şehirlerinde bulunarak Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin şubelerini açmıştır. Nurtayev Bey dernek başkanı iken bölgedeki Kazakların eğitiminin ilerlemesine katkı sağlamış ve okulların açılmasına dernek vasıtasıyla destekte bulunmuştur. Seyitgazi Bey, aynı zamanda Ahmet Baytursun imlasını bölgeye getiren ilk Kazak maarifçilerinden biridir. O Abakıya Medresesindeyken öğrencilere Ahmet Baytursun imlasını uygulamıştır. Onun Anuvar, Appas, Kemel, Makat, Sultabay, Amirkan gibi öğrencileri, Abakıya Mektebinden Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesine gönderilmiştir (Manjibayev, 2009:297).

Seyitgazi Nurtayev 1939'da başkan görevinden istifa etmiş ve Altay bölgesindeki inkılâba katılmıştır. 1944'ten sonra Moğolistan'a geçmiş ve Ulaanbatur şehrinde vefat etmiştir.

5.4.5.4. Satıbaldı Nurbek (1870-1941)

Satıbaldı Nurbek, 1870'te İli'nin Künes bölgesinde doğmuştur. Babası Nurbek İli bölgesinde ilk medresede eğitim alan nadir kişilerden biri olmuş ve oğlu Satıbaldı dâhil kendi çocuklarını çadır medresesinde yetiştirmiştir. Satıbaldı Nurbek, daha sonra İli'nin merkezi Küre'deki hükümetin Kazak bölümünde kâtip olmuştur. Satıbaldı Küre'deyken bu bölgeye sığınmaya gelen Kazakistanlı Kazaklarla tanışmıştır. Onlardan biri, Kalimolda Bektürin Beydir. 1918'de Satıbaldı kendi bulunduğu Künes bölgesinde ilk kez medrese açmış ve Kalimolda Bektürin'i davet ederek Kazaklara ders vermiştir.

Satıbaldı Nurbek'in inşa ettiği medreseden Kabimolda Manjibayev'in kaynağına göre Nüsipkan Könbey, Anev Kuddus, Nurseyit Jiyenali, Abdil Kerimbek, Abdirasul Jaypak, Jalelkan Bayambet ve Nurakmet Satıbaldı gibi talebeler eğitim almıştır. Satıbaldı Bey bunların içindeki Nüsipkan Könbay, Abdirasul Jaypak ve Jalelkan Bayambet gibi öğrencileri Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tangı'na göndermiş ve Anev Kuddus gibi diğer öğrencileri Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tangı'na göndermiştir. Aynı zamanda Kuvan Medresesini inşa eden Kuvan Zanggi Bey'e Tatarları tanıştırmış ve Kuvan Medresesinin inşa edilmesine katkı sağlamıştır (Manjibayev, 2009:335). Satıbaldı Nurbek 1920'den sonra İli'nin Künes bölgesindeki Kazakların medrese ve okul açmasına destekte bulunmuştur.

1935'de Künes ilçesinde kurulan Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin başkanı olmuştur. Satıbaldı Bey başkan olduktan sonra dernek yardımıyla Künes'in birkaç yerinde okullar açmıştır. Örneğin, Taldı'da kurulan Turan Mektebi, Üçbulak'ta kurulan Mıs Mektebi, Araltöbe'de kurulan Jalşı Mektebi, Üşkepter'de kurulan Kanabay Mektebi, Karabura'da kurulan Süyinbay Mektebi, Kızıltal'da kurulan Esimbek Mektebi ve diğer yerlerde kurulan Akburan, Kasimbek Mektebinin kurulmasına katkı sağlamıştır (Manjibayev, 2009:338).

Satıbaldı Nurbek, 1939'da Urumçi'ye davet edilmiş ve Sheng Shicai tarafından tutuklanıp hapse atılmıştır. Sonra 1941'de Urumçi'de idam edilmiştir.

5.4.5.5. Şerifhan Kögeday (1898-1942)

Şerifhan Kögeday, 1898'de (bazı kaynaklara göre 1901 veya 1902) Altay'da doğmuştur. 1908'de Kazan'dan gelen Bilal Hazret'ten ilk eğitimini almıştır. Şerifhan Kögeday Bilal Hazret'ten din derslerinin yanı sıra Rusçayı da öğrenmiştir. 1911'de Kazakistan'ın Zaysan şehrinde bulunmuş ve Zaysan'daki Kazak ve Tatarlarla tanışmıştır. Zaysan şehrinde kısa süre kalan Şerifhan Kögeday oradan Kazakça ve Tatarça kitapları okuma ve kendini geliştirme fırsatını bulmuştur.

Kabimolda Manjibayev'in dediğine göre, Şerifhan Kögeday Zaysan'dan 1. Dünya Savaşından dolayı Altay'a dönmüştür. Altay'a döndükten sonra Urumçi'ye Baymolda Kareke'nin daveti gelmiştir. Baymolda ikisinin Yang Zengxin ile görüşmesinden sonra Şerifhan Kögeday hem Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tangı'nda okumuş hem de Yang Zengxin'in yanında görev almıştır. 1927'de Yang Zengxin onu Altay Burultokay ilçesinin hâkimi olarak göndermiştir. Şerifhan 1927-1928-1929 yılları Altay'da hâkim olmuş ve Yang Zengxin hükümetinden sonra gelen Jin Shuren hükümetine karşı mücadele etmiştir. 1935'te Sheng Shicai döneminde Altay bölgesinin valisi olmuştur. Sheng Shicai'yin maarif devrimi döneminde Şerifhan Kögeday Altay'daki ve tüm bölgedeki Kazak maarifinin ilerlemesine katkı sağlamıştır. 1935'te Şerifhan Kögeday Urumçi'deki Kazak-Kırgız kurultayına katılmış ve yeni kararları almıştır. Bu karar vasıtasıyla Altay'daki Kazakların Urumçi'de ve yurt dışında eğitim almasını sağlamıştır. Örneğin, Altay'dan Dalelkan, Kemel, Gabbas ve Makat gibi 21 öğrencinin Taşkent'te eğitim almasını, Türkistan Nogaybay, Halim Ömirtay, Tölegen, Kaptan ve Masalım gibi 20 öğrencinin Urumçi'deki askeri okulda eğitim almasını sağlamıştır (Manjibayev, 2009:324).

Şerifhan Kögeday bununla birlikte Kazakça gazete ve dergilerinin çıkmasını sağlamak için Mukaş Jakeulı'nı Zaysan'a göndermiş ve oradan matbaa makinesini getirmiştir. 1934'ten itibaren Altay'da "Erikti Altay" (Özgür Altay) gibi Kazakça gazete ve "Jaņa Altay" (Yeni Altay) gibi dergi yayınlanmıştır. Şerifhan Kögeday maarif devrimi döneminde Altay'da bulunan bütün medreseleri mektebe dönüştürmüştür. Onun sayesinde 1935-1939 yılları Altay vilayetinde 104 yeni okul inşa edilmiştir (Manjibayev, 2009:319). Şerifhan Kögeday bununla birlikte Altay'daki Uygur, Moğol ve Çinlilerin de kendi okullarının açılmasını ve derneklerinin kurulmasını sağlamıştır.

Şerifhan Kögeday 1935'te Altay'da Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği kurulduktan sonra bölgedeki sanayinin de gelişmesi için dernek vasıtasıyla destek sağlamıştır. Örneğin,

1935'te dernek desteği ile Altay'da deri fabrikasını kurmuştur. Deri fabrikası Kazaklardan koyun ve keçi derisini toplayıp çeşitli ürünleri yapmıştır (Manjibayev, 2009:320).

Şerifhan Kögeday, Altay ve bölgenin diğer vilayetlerindeki Kazakların eğitim ve kültür gelişmelerine en çok katkı sağlayan meşhur şahıstır. Ne yazık ki, onun gibi çok değerli bir şahsı da, diğerleri gibi 1939'da Urumçi'ye davet ederek hapse atmışlar ve 1942'de Urumçi'de idam etmişler.



5.4.5.6. Abev Kuddus (1901-1941)

Abev Kuddus 1901'de İli vilayetinin Künes bölgesinde doğmuştur. İlk eğitimini Satıbaldı Nurbek'in çadır medresesinde almıştır. Abevle beraber ders alan Nüsipkan Könbay'ın dediğine göre Abev bu çadır medresesini 1916'da bitirdikten sonra Abdirasul, Tolıbek ile beraber Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tangı'na eğitim almaya gitmiştir. 1921'de Moğol-Kazak Okulun bitiren Abev, Nurmukamet ve Tolıbekte beraber Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tangı'na gönderilmiştir (Nurlanulı, vd, 2010:542). Abev'in Küre ve Urumçi'de eğitim almasını aynı zamanda Satıbaldı Nurbek Bey de desteklemiştir.

Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tangı'nı 1927'de bitiren Abev, Yang Zengxin hükümetinde görev almıştır. Jin Shuren hükümeti döneminde Urumçi'deki Emniyet Müdürlüğünde başkan yardımcısı olmuştur. 1934'te Sheng Shicai hükümeti döneminde Urumçi'deki yeni hükümetin Kültür ve Maliye Bakanlıklarının başkan yardımcısı olmuştur (Nurlanulı, vd, 2010:544). Aynı zamanda Urumçi'de açılan Kazak-Kırgız kurultayına katılmış ve Kazak-Kırgız derneğinin kurulmasına katkı sağlamıştır. Dernek kurulduktan sonra Abev Seyitgazi Nurtayevle beraber Gulca'da bulunarak İli vilayetinin çeşitli bölgelerindeki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin kurulmasına destek sağlamıştır.

Kurmanali Jüniskanov'un dediğine göre İli'deki Aseyin, Demesin, Makat, Kalıy, Kusayın ve Numadi'lerin Taşkent'ten eğitim alması Abev Kuddus'un sayesinde olmuştur. Abev Urumçi'deyken 50'den fazla Kazak'ın Sovyetler Birliği'nden eğitim almasını sağlamıştır (Nurlanulı, vd, 2010:548). Abev, 1939'da Urumçi'de hapse atılmış ve çok geçmeden Urumçi'de idam edilmiştir. Abev'in Kazak maarifinin gelişmesine yaptığı katkı pek çok olmasına rağmen hala onun üzerinde geniş kapsamlı bilimsel araştırmalar maalesef yapılmamıştır.

5.4.5.7. Jabıkbay Bulğınşı (1873-1958)

Jabıkbay Bulğınşı, 1873'te Gulca'nın Kökkamır yaylasında doğmuştur. İlk eğitimini Gulca'daki medresede almıştır. Gulca'daki Baytulla Medresesini bitirdikten sonra bulunduğu yerlerde çadırdan medrese açıp talebe yetiştirmiştir. 1930'da Gulca'da üç odalı okul inşa etmişmiştir. Okulda Kazakistan'dan gelen Muhametjan öğrencilere ders vermiştir. Sonra bu okula Kazakistan'dan Meyirman Ermektasov gelmiş ve M. Ermektasov'un gelmesi ile okulda yenilikler yapılmıştır. 1932'ye geldiğinde Jabıkbay'ın inşa ettiği bu okul altı büyük sınıfa sahip modern okul haline gelmiştir.

1934'te Sheng Shicai döneminde Jabıkbay Bulğınşı Gulca'da kurulan İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkan yardımcısı olmuştur. Dernek kurulduktan sonra derneğin başkanı Maksut Tergevsizle birlikte İli vilayetindeki Kazakların maarifini geliştirmek amacıyla birkaç faaliyetler yapmıştır. Jabıkbay Bulğınşı'nın vasıtasıyla İli'de ilk olarak öğretmenler kuru açılmıştır. Kurs açıldıktan sonra Jabıkbay Bey bu kursa Meyirman Ermektasov, Abdikadir, Şarşa ve Ahmetbek'i davet ederek öğretmenlerin kaliteli ders almasını sağlamıştır (Sarsenbayev, 2006:141).

Jabıkbay Bulğınşı İli'deki Maksut Tergevsizle birlikte Gulca'nın çeşitli bölgelerini gezerek Kazakların bulunduğu yerlerde okul açmasını ve dernekler kurmasını sağlamıştır. Kendi inşa ettiği Jabıkbay Mektebi sonra dernek desteği ile Gulca'daki en modern okul haline getirmiş, Maksut ve Abev'in sayesinde mektepteki öğrencileri Taşkent gibi şehirlere eğitim almaya göndermiştir. İli'deki Kazakların maarif gelişmesinde çok katkı sağlayan Jabıkbay da diğer Kazaklar gibi 1939'da Urumçi'ye davet edilmiştir. Urumçi'ye varınca tutuklanmış ve hapse atılmıştır. 1944'te Urumçi hapsinden çıkmış ve Gulca'daki geçici hükümete katılmıştır. 1948'de Üç Vilayet Hükümeti döneminde Gulca'daki "Birlik" (Kazaça ve Uygurça Odak) komisyonuna üye olmuş ve komisyonun bölüm başkanı görevini almıştır. 1951'de komünist hükümette Gulca ve Urumçi'de siyasî bölümlerde görevler yapmış ve 1958'de Gulca'da vefat etmiştir.

5.4.5.8. Davletkeldi Kusbek (1898-1942)

Davletkeldi Kusbek 1898'de İli'de doğmuştur. İlk eğitimini bölgeye gelen Tatar Abdilkayyum Kapezov'tan almıştır. A. Kapezov ona din derslerinin yanı sıra dünyevi dersleri de öğretmiştir. Davletkeldi daha sonra 1917'de Küre'deki Moğol-Kazak Xue Tangı'nda eğitim almıştır. 1919'da bu okuldan mezun olmuş ve Küre'deki İli Askeri Gübernesinde tercüman olarak çalışmıştır.

1934'ten sonra Davletkeldi Kusbek Sheng Shicai hükümetin İli'deki siyasî bölümlerinde yeni görevler almış ve Gulca'daki Tarım ve Hayvancılık bölümünde çalışmıştır. 1937'de Gulca'da Ulttar Gimnazıyası açıldığında Davletkeldi bu okula 20'den fazla Kazak öğrenci göndermiş ve onların gimnazıyada eğitim almasını sağlamıştır. Devletkeldi, 1938'den itibaren Gulca'daki İli Vilayeti Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkanı olmuştur. O başkan olduktan sonra İli'nin çeşitli yerlerden yeni okullar açmış ve derneğin faaliyetlerini yerine getirmiştir. 1941'de Urumçi'ye davet edilmiş ve Urumçi'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkanı olmuştur (Nurlanulı, vd, 2010:35). Ülke merkezi Urumçi'de dernek faaliyetlerini yerine getirirken 1942'de vefat etmiştir.

5.4.5.9. Mankey Mami (1899-1940)

Mankey Mami 1899'da Altay'da doğmuştur. İlk eğitimini babası Mami Beysinın açtığı Abakıya Mektebinde almıştır. Mankey, bu okuldayken Seyitgazi Nurtayev, Nureddin ve Osmanlı Devletinden gelen Şaker'den din dersleri yanı sıra dünyevi dersleri de almıştır. Abakıya Mektebinden mezun olan Mankey 1914'te İstanbul'dan eğitim almaya hazırlanmış ama 1. Dünya Savaşından dolayı bu maksadını yerine getirememiştir. Babası Mami Beysi'nin 1920'de vefat etmesinden dolayı Abakıya Mektebinin bütün işlerini Mankey Mami Bey yapmıştır.

Jin Shuren döneminde yer alan siyasî olaylardan dolayı Abakıya Mektebi kapanmıştır. Mankey ve Mami Beysi'nin diğer oğulları Altay'daki Şerifhan Kögedayla birlikte Jin Shuren hükümetine karşı mücadele yapmıştır. 1934'te Sheng Shicai hükümetinde yeni görevler almış ve Altay'da kurulan Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkanı olmuştur. Dernek başkanı olduktan sonra Mankey başta Abakıya Mektebi olmak üzere Altay'ın bütün okullarını tekrar faaliyete geçirmiştir. Aynı zamanda Şerifhan Kögedayla birlikte Altay'daki Kazak maarifinin gelişmesine destek sağlamışlardır (Nurlanulı, vd, 2010:538). Mankey Altay'daki bütün faaliyetleri Şerifhan ile birlikte gerçekleştirmiştir. Bu yüzden onun Urumçi, Taşkent gibi şehirlere öğrenci gönderme veya Altay'da yeni okulların açılmasında adı Şerifhanla beraber yer almaktadır.

Mankey bununla birlikte Altay ile Moğolistan arasındaki sınır anlaşmasında birkaç kez görev almıştır. Örneğin, 1936'da Moğolistan-Çin arasındaki "Altay Sınırını Çizmek ve Ortak Paylaşmak" anlaşmasında etkili kişilerden biri olarak imza atmıştır (Nurlanulı, vd, 2010:539). Mankey Bey bundan sonra 1937'den itibaren Kansu ve Çinghay bölgesine göç eden Kumul Kazaklarını anayurduna geri döndürmek amacıyla kurulan komisyonda yer alarak faaliyetlerde bulunmuştur. Mankey de diğer Kazak ileri gelenleri gibi 1939'da Urumçi'ye davet edilmiş ve tutuklanıp hapse atılmıştır. 1940'da Urumçi'de ilk idam edilen kişilerden biri olmuştur.

5.4.5.10. Kananbay Mınjan (1879-1955)

Kananbay 1879'da İli'in Bortala bölgesinde dünyaya gelmiştir. İli'nin Künes ilçesindeki Kazakların eğitimine çok katkı sağlamıştır. 1889'da Bortaladan Künes bölgesine yerleşmiş ve ilk eğitim faaliyetlerini bulunduğu Künes bölgesinde başlamıştır.

1921'de Künesin Üşkepter adlı yerinde bir medrese inşa etmiş ve 30'dan fazla çocukların eğitim almasını sağlamıştır. 1928'de medrese üç büyük odalı mektepe çevrilmiştir. Bu mektepe Toğcan okulundan eğitim alan Nusakan adlı hoca öğretmenlik yapmıştır. Okulda 50'den fazla öğrenciler eğitim almıştır. 1931'de mektepe Dosmırza ve Egevbek adlı öğretmenler gelmiş ve ders vermiştir. Sheng Shicai döneminde Kananbayın mektebi halkın desteği ile altı odalı modern okul haline gelmiştir (Manjibayev, 2009:358). Kananbay da diğer eğitimciler gibi Künes ilçesinin çeşitli yerlerinden yeni okullar açmasını sağlamıştır. Onun vasıtasıyla Künes ilçesinin Örikti Aral, Kara Oy, Almalı ve Akkoltık gibi yerlerinden yeni okullar açılmıştır.

Kananbay Mınjan 1933'ten sonra Sheng Shicai döneminde İli'deki öğretmenler kursuna maddi ve manevi desteğini sağlamış ve kendi açtığı okuldan mezun olan Jumadil, Şarapatkan, Adilkan, Nurdangazı, Baratkan, Valbay ve Toktasın gibi öğrencileri öğretmenler kursuna göndermiştir. Uzun yıldan beri İli'deki Kazak eğitimine sağlayan katkısı için 1939'da İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği başkanı Davletkeldi Kusbek tarafından teşekkür ödülünü almıştır (Manjibayev, 2009:360). Kananbay Mınjan kendi gücü ile okul açmış ve yüzlerce Kazak öğrencilerin eğitim almasını sağlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

6. Geçici (Vakitça) Hükümet Dönemindeki Kazakların Eğitim Tarihi (1944-1949)

Geçici hükümet dönemi olarak bu dönem iki çeşitli geçici hükümetin devrini anlatacaktır. Onlar, biri 1944-1946 yıllar arasında bulunan Doğu Türkistan Hükümetidir. Bu hükümetin kurulmasıyla bölgedeki maarif durumu yeni devire girmiş ve Sheng Shicai dönemine ait bazı eğitim sistemlerini ortadan kaldırmışlardır. Hükümet kararıyla yerel halkın ana dilinde eğitim almasını ve okullar açmasını sağlamıştır. Kısa süre içinde yerel halkın dili bölgedeki geçici hükümetin devlet dili haline gelmiştir. Eski hükümet döneminden devam eden Çince dersler ve Çince ders programları geçici hükümetin bütün okullarından kaldırılmıştır. Daha doğrusu, Çin’ce dersin yerine Rusça dersler yabancı dil olarak yer almışlardır. Uygur ve Kazak dilini devletin resmî dili olarak yapmıştır. Aynı zamanda diğer dillerin (Tatar, Kırgız, Moğol, Rus) de rahat kullanılmasına imkân vermişlerdir.

Geçici hükümetin yer aldığı İli, Tarbagatay ve Altay bölgeleri Kazakların en yoğun yaşadığı mekânlar olduğu için burada yaşayan Uygurlar, Kırgızlar ve Moğollar arasında Kazakça hâkim dil olmuştur. Bu yüzden geçici hükümet azalarında Uygur, Tatar ve Moğolların hatta Rusların bulunmasına rağmen herkesin ortak dili olarak Kazakça hâkim olmuştur. Bunun sebebi, Sheng Shicai hükümeti döneminde bölgede maarif devrimi başlamıştır. İli Kazakları bulunduğu yerlerin hepsinde okullar açmışlardır. Kazakların en yoğun yaşadığı Künes, Nilka, Moğolküre, Tekes ve Tokkuztara gibi ilçelerinde Kazak okulları durmadan açılmıştır. Okulların açılması ana dilin hızla büyümesine katkı sağlamıştır. Kazakça Tatar, Özbek, Uygur ve Moğollar arasındaki ortak dil haline gelmiştir. Doğu Türkistan hakkında ele alınan Türkiye’deki Türkçe kaynaklarda maalesef buna dikkat etmemişlerdir. Türkçe kaynaklar daha çok bölgenin siyasî tarihini ele aldığı için bölge’deki o döneme ait dil ve kültür gelişmeleri ile yakın dönemdeki durumunu bilimsel açıdan araştırmak mümkün olamamışlardır.

1944’te kurulan hükümetin maarif bakanlığı tarafından yeni ders programında Sovyetler Birliğinin eğitim programı uygulanmıştır.

6.1. Şarkî Türkistan Geçici (Vakitça) Hükümeti Dönemindeki Maarif

1944'te Gulca'da Şarkî Türkistan Geçici Hükümeti kurulduktan sonra geçici hükümetin maarif bakanlığı kurulmuştur. Maarif bakanlığı kurulduktan sonra halkın eğitim almasına yol açmış ve kapanmış bütün okullar ile dernek faaliyetlerin yeniden canlandırmıştır. İnkılâp nedeniyle bölgedeki Sheng Shicai döneminden beri faaliyetlerde bulunan okulların çoğunluğu kapanmış durumda olmuştur.

1944'e kadar geçici hükümet altındaki üç vilayette sadece 79 tane Kazak Okulu kalmış ve 6200'den fazla Kazak öğrencileri o mevcut okullarda eğitimini devam ettirmişlerdir (Manjibayev, 2009:271). Geçici hükümet kararıyla 1945'ten itibaren bölgedeki bütün kapanmış okullar tekrar eğitim vermeye başlamış ve Kazak öğretmenleri için öğretmenlik kursları tekrar açılmaya başlamıştır.

1946'da Çöçek şehrindeki okullar yeniden açılmış ve edebiyat, siyaset, matematik, fizik, kimya, tarih, coğrafya, biyoloji, tabiat ve pedagoji dersleri için kurslar başlamıştır. Amaç 1939-44'ten sonraki eğitimdeki durgunluğu tekrar canlandırmak idi. 1948'den sonra Çöçek şehrindeki eğitim durumunda ilerleme görüldü ve vilayetteki ilk ve Orta Okullara 23000'den fazla öğrenci tekrar eğitimini devam ettirmişlerdir (Manjibayev, 2009:274).

1944'te Altay vilayetindeki bütün okullar kapanmış durumda idi, 1945-1946'dan itibaren Altay'daki eğitim faaliyetleri candanınca artmış gözükmektedir. 1946'dan sonra Altay'da tekrar açılmış olan okullar sayısı 150 tane olmuş ve onda 20000'den fazla öğrenci eğitim almışlardır. 1945'ten itibaren Altay'ın Kaba, Burçin ve Jemeney üç ilçesinde eğitim kurumları faaliyetlerini başlamışlardır ve kurumlar halkın tekrar ayakta durması için çaba göstermişlerdir. Örneğin,

Burçin ilçesinde 7 yeni okul açılmış ve 201 öğrenci ders almıştır. Kaba ilçesinde 8 yeni mektep açılmış ve onda 686 (328 kız) öğrenci ders almıştır. Jemeney ilçesinde 5 tane yeni okul açılmış ve 339 öğrenci ve 29 öğretmen hizmetlerini başlamıştır. Altay vilayetinin merkezi Sarsümbe'de 2 okul yeniden açılmış ve şehirde eğitim faaliyetleri tekrar canlanmıştır. 1947-1948 yılları Altay'daki eğitim döneminde merkez Sarsümbe'den 11 tane yeni okul faaliyetini başlamıştır. Halkın önderi Şerifhan zamanındaki modern okullar tekrar açılmış ve o dönemlerdeki adını değiştirmeden devam etmiştir. Burçin ilçesinin merkezinden 1 tane okul ve diğer bölgelerinden 9 tane okul açılmıştır. Aynı zamanda Kaba ilçesi de ilçe merkezinden 1 tane, diğer yerlerden 5 tane yeni okulları faaliyete geçirmiştir. 1948'de bütün Altay bölgesinde 34 tane okul tekrar açılmıştır ve 102 civarında öğretmenler çalışmışlardır

(Manjibayev, 2009:276). Altay'ın diğer ilçelerinde siyasi olaylardan dolayı eğitim tekrar faaliyete geçememiş ve halkın çoğu Tanrı Dağ bölgesine göç etmişlerdir.

1944-1945 yıllar arasındaki durgunluğu İli Kazakları da yaşamıştı ve bölgedeki bütün okullar kapanmıştı. 1946'dan itibaren İli vilayeti öğretmenler kursunu tekrar ele aldı ve maarifin canlanması için güçlerini sarf ettiler. 1945-1946'da Gulca'nın Künes ilçesinde maarif tekrar canlanmış ve bütün kapanık okullar faaliyete geçmiştir. Örneğin, 1945'te İli vilayetine ait Künes İlçesinde 27 tane okul faaliyete geçmiştir. Onlar:

Sarşokı Mektebi

Tayasu Mektebi

Akkoltık Mektebi

Kanabay Mektebi

Jalşıy Mektebi

Almalı Mektebi

Örikti Aral Mektebi

Telkara Mektebi

Bestöbe Mektebi

Çakpı Mektebi

Javkesey Mektebi

Mıs Mektebi

Çakpı Jaga Mektebi

Kara Töbe Mektebi

Turan Taldı Mektebi

Sorbulak Mektebi

Düken Mektebi

Kızıltal Mektebi

Aral Mektebi

Akburkan Mektebi

Saga Mektebi

Kara Oy Mektebi

Orıs Mektebi

Uygur Mektebi

Aynı dönemde Tekes ilçesinin de kapanmış okulları tekrar faaliyete geçmiştir. Örneğin, *Çınar Mektebi*, *Çılbı Tobılgı Mektebi*, *Akjazık Mektebi*, *Taldı Mektebi* gibi okullar açılmıştır. Nilka İlçesinde de *Kökebay Mektebi*, *Jalınkol Mektebi*, *Çolakbulak Mektebi*, *Taldı Mektebi* ve *Aktübek Mektebi* tekrar açılmıştır. 1946'da Nilka ilçesinde 19 yeni okul faaliyete geçmiştir (Manjibayev, 2009:281). Geçici Hükümet devrinde din dersleri yeniden canlanmış ve okulun ders lisesinde yer almıştır.

1946'da Gulca'daki "İli Ulttar Gimnazıyası" tekrar açılmış ve her millet okulda kendi dillerinde ders almışlardır. 1946'nın son döneminde İli Ulttar Gimnazıyasında 580 öğrenci ve 14 sınıf mevcuttur. 580 öğrencinin 250'i Kazak, 250'i Uygur ve bir sınıfta Özbek, Kırgız, Rus öğrencileri ders almışlardır. 1949'da İli Ulttar Gimnazıyasına Ahmetjan Kasmi'yin adı verilmiş ve 750 öğrenciye kadar çıkmıştır (Manjibayev, 2009:286).

Ahmetjan Kasmi Gimnazıyasının ders programları:

Siyaset

Ziraat

Muhasebe

Pedagoji

Psikoloji

Matematik

Fizik

Kimya

Biyoloji

Tarih

Coğrafya

Rusça

Bütün ders programı Sovyetler Birliğindeki sistemi uygulamıştır.

1948-1949'da İli vilayetindeki ilkokula giden öğrencilerin sayısı 35079 olmuş ve 1944'deki döneme göre artmıştır. Tarbagatay vilayetinde 14594 olmuş ve Altay'da 7896 öğrenci ilkokul'a gidip ders almıştır.

6.2. Guo Mindang Hükümetine Ait Bölgelerdeki Maarif

1944'te bölgedeki siyasi olaylardan dolayı Guo Mindang hükümeti altındaki Urumçi ve Kumul vilayetlerine ait Kazakların bütün okulları kapatılmıştır ve eğitim faaliyetleri de durdurulmuştur. Bunun sebebi 1944'ten sonra bu bölgede siyasi olaylar birden bire karışmış ve halkın eğitim alabilme imkânlarını etkilemiştir. Örneğin, 1946'ya kadar Urumçi'deki okullarda Kazak, Uygurlardan hiç kimse kalmamış ve Xinjiang Enstitüsün'daki Kazak ve Uygur bölümleri sırf kapanmıştır.

1946'den sonra Urumçi'deki Guo Mindang hükümeti tarafından yapılan faaliyetlerden son Urumçi'ye ait bölgelerdeki Kazak maarifinde tekrar canlanma hareketi görülmektedir. Örneğin, 1946'da Urumçi'de No.10 Kazak Okulu açılmıştır ve Kurbanov okulun müdürü, Kajey, Kızırlar öğretmen olmuşlardır. Okulda 200 civarında Kazak öğrencileri tekrar derse başlamış ve okulun sayısı gittikçe artmıştır. 1947'de okul Xinjiang Enstitüsünün yanına taşınmıştır. 1946'da daha önce kapanmış olan No.9 Kazak İlkokulu tekrar faaliyete geçmiş ve *Ölkelik Kazak Mektebi* olarak yeniden inşa edilmiştir. Ölkelik Kazak Mektebinin o dönemdeki müdürü Anuvar Kökeyolğu Kalbanov daha sonra Daniyal Kalioğlu Kökeyev olmuştur. Bu okuldan bitiren Nezir, Mahmud, Şükimen, Bazarbek, Tolımbek, Madambek, Dubek, Akımbay, Aytgazi, Bahar, Selis, Akan, Kavsulbay, Aday, Hamid, Zagıpran, Kızır, Kajey, Kabşmolda gibi kişiler daha sonra hükümetin yetkili kurumlarında görev almışlardır (Kurmanğaliuli, 2013:84).

1946'da Üç Vilayet Hükümeti ile Urumçi Hükümeti arasında barış imzası imzalanmış ve iki geçici hükümet halkın maarif durumunu geliştirmek için yeni kararlar almıştır. Bu karar sayesinde Urumçi Kazaklarının maarifinde tekrar canlanma hareketi başlamıştır. Örneğin, 1946'dan sonra tekrar faaliyete geçen Urumçi Kazaklarının okulları (Kurmanğaliuli, 2013:82):

- 1) Kajen Mektebi: 1934'te Kajen tarafından inşa edilmiştir. 1941'de kapanmış ve 1946'da Jakıp, Alsaday, Omarbek, Kenjebek, Kapış, Bodavbay ve Sagi-lerin katkısıyla tekrar açılmış ve faaliyete geçmiştir.

Okul müdürleri:

Mukay Akatuli (1935-1936)

Kajiahmet Şoşakbayuli (1936-1938)

Sadık Ramazanuli (1938-1943)

Oşan Bilaluli (1943-1947)

Ramazan Düysenbayuli (1947-1949)

- 2) Topkaragay Mektebi: Erseyit ve Ibray Molda tarafından ilk temeli 1935'te inşa edilmiştir. Okul hizmeti 1946'dan sonra canlanmaya başlamıştır.

Okulun müdürleri:

Batırgali Kayırbekuli (1935-1938)

Avken Mukımbayuli (1938-1941)

Kosılbay İkanbayuli (1941-1944)

Asevkan Erseyituli (1944-1949)

- 3) Aknastav Mektebi: Sıddık tarafından 1935'te inşa edilmiş daha sonra 1938'de diğer bir okulla biriktirilmiştir.

Okul müdürleri:

Kamza Sıddıkuli: (1935-1940)

Jolcaksı Kaliyoldaulı (1940-1944)

Kamza Sıddıkuli (1944-1949)

- 4) Sarşokı Mektebi: 1935'te Koysan tarafından inşa edilmiş ve 1940'ta bölgede şubelerini açmış daha sonra halkın maarifleri için büyük katkı sağlamıştır.

Okul müdürleri:

Nurgali (1935-1936)

Kasımhan (1936-1940)

Sadık Ramazanuli (1940-1945)

Coljaksı Kaliymoldaulı (1945-1947)

Kosılbay İkanbayuli (1947-1949)

- 5) Toli Mektebi: Bökejan tarafından ilk inşaatı 1935'te başlamıştır.

Okulun müdürleri:

İyiskan (1935-1938)

Batırgali Kayırbekuli (1938-1941)

Avken Mukımbayuli (1941-1947)

Colcaksı Kaliyoldaulı (1947-1949)

Mukay Kalmakbayuli (1949-)

- 6) Tudunkı mektebi: 1934'te Baymolda Karekeuli ve Omar, Smagul aksakalların vasıtasıyla inşa edilmiştir.

Okulun müdürleri:

Mukay Aktanuli (1936-1941)

Zaki Dadanuli (1941-1943)

Kalikan Kurmanuli (1943-1949)

- 7) Batıs Tereksay Mektebi: İlk inşadı 1936'da Kaliyakbar tarafından yapılmıştır.

Okulun müdürleri:

Razdik İlekenuli (1936-1944)

Kanafiya Kakarhanuli (1944-1949)

- 8) Sange Sarı Mektebi: Esenaman tarafından 1935'te inşa edilmiştir. Okul'a Kazakistan'dan gelen Pışakbay hem öğretmen hem de müdürü olmuştur. 1937'den sonra Okul Aksu Mektebi ile biriktirilmiştir.

Okulun müdürleri:
Pışakbay Bigaliuli (1935)

- 9) Aksu Mektebi: Mirza Muhamed, Nur Sagi, Sakaba, Sıddık, Saduvakas, Pazıl, İliyas tarafından 1937'de inşa edilmiştir.

Okul müdürü:
İliyas Nüsipuli (1937-1949)

- 10) şolaksay Mektebi: 1940'da Kaysabay tarafından inşa edilmiş ve 1943'ten sonra kapanmıştır. 1946'da tekrar açılmış ve bulunduğu bölgenin maarifine katkı sağlamıştır.

Okul müdürleri:
Anvar Kazıbekuli (1940-1943)
Kaztay (1946-1949)

- 11) şıgıs Tereksay Mektebi: Hükümetin sekreteri Selis Amre tarafından 1946'da inşa edilmiştir.

Okul müdürleri:
Tayır Tükimenuli (1946-1949)
Malik Jünisuli (1949-)

1947'den sonra Kumul ve Urumçi ve vilayetteki eğitim yavaş yavaş faaliyetlerini başlamıştır ama halkın bölgedeki rahatsızlığı dolayısıyla tekrar açılan okulların hepsi kapanmıştır. 1949'dan sonra komünist Çin hükümetinin devlet yönetimini ele çevirmesiyle bölgedeki mevcut okulları devredilmiştir.

SONUÇ

19. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu ile Çing Hanedanlığının Doğu Türkistan bölgesinin kuzey ve güney kısımlarını anlaşmalı olarak paylaşmaları sonucu bölgede yaşayan Kazaklar bu iki ülkenin egemenliği altında kalmıştır. Çing Hanedanlığı egemenliği altındaki Doğu Türkistan Kazakları o dönemde bölgedeki milletler arasındaki en kalabalık nüfusa sahip millettir. Bu dönemde bölgede medrese veya okul bulunmuyordu. Kazaklar hayvancılıkla uğraştığı için eğitime yönelik bir girişim o zaman diliminde söz konusu değildi. 1829'da Buhara'dan gelen Şahi Mansur'un İslam dinini anlatması ve sonrasında oğlu Muhammed Mümin'in Altay bölgesinde medrese inşa ederek eğitimler vermesi bölgedeki Kazakların ilk eğitim almaya başladığı zaman olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonrasında bu kişilerden eğitim alan bireyler çeşitli yerlerde cami ve medreseler inşa etmeye başlamış, buralardan ilim alan talebeler daha sonra o dönemin meşhur ilim merkezleri olan Buhara ve Kazan'a eğitim almaya gitmişlerdir. Daha sonrasında bu talebeler Doğu Türkistan bölgesinin çeşitli yerlerinde medreseler açmaya başlamışlardır. Bunlardan bazıları "Sarı Terek Medresesi", "Ak Meşit Medresesi", "Abakıya Medresesi", "Akıt Kaja Medresesi", "Jake Medresesi" ve "Bapı Medresesidir". Bu medreselerden eğitim alan talebelerden bölgenin çok meşhur şairlerinden biri Akıt Kaja Ülümjiulu'dur.

19. yüzyılın sonuna doğru Rusya hâkimiyeti altındaki Müslüman Türkler tarafından ortaya çıkmış bir uyanış hareketi olan ceditçilik hareketi Türk dünyasında hızlı yayılmış ve Doğu Türkistan bölgesinde de etkisini göstermiştir. Doğu Türkistan bölgesindeki Kazaklar Kazakistan'daki aydınların cedit hareketinden çok etkilenmişlerdir. Kazakistan'daki Kazakların Rus İmparatorluğuna karşı millî mücadeleler vermesi, Kazak aydınlarının düşünce yapılarının şekillenmesine ve eğitime önem vermesine neden olmuştur. Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların ilk ceditçilik eğitimi veren okulu Abakıya Mektebi 1905 yılında Altay bölgesinde görev yapan Seyitgazi Nurtayev tarafından açılmıştır.

20. yüzyılın başlarındaki Çing Hanedanlığın dağılması ve Kazakistan'daki Kazakların eğitimde ilerlemesi Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitim yolunu açmıştır. Çing Hanedanlığının son dönemlerinden itibaren Kazakların Doğu Türkistan bölgesinde kendi imkânları ile dini medreseler kurdukları görülmektedir. Kazaklar Çing Hanedanlığının 1912'deki tamamen dağılmasına kadarki süreçte medreselerde usul-i kadimce ders vermişlerdir. Usul-i kadimce de Arap harflerini ezbere bilseler de anlam veya manasına çok fazla önem verilmediği görülmektedir. Her ne kadar Çing Hanedanlığı dağıldıktan sonra

kurulan hükümetler bölgede eğitim gelişmesine engel olmaya çalışsa da Kazaklar kendi kültürünü ve maarifini korumaya çaba göstermişlerdir.

1912'den sonra Çing Hanedanlığının tamamen dağılmasından sonra Yang Zengxin tarafından kurulan hükümet döneminde Kazaklar medreseler ile birlikte yeni eğitim ortamları oluşturma girişimlerine başlamışlardır. Bu girişimlerine gerçekleştirebilmek için yeni hükümetten destek istemiş ve gerekli yardımları alabilmişlerdir. Ancak her ne kadar yeni hükümet bu çabaları desteklese de bölgedeki halkın eğitimi birey olmasına olumlu bakmıyor eğitim alan bireylerin Çin okullarına transfer olmasını istiyordu. Bölgedeki siyasi olaylardan sonra Kazaklar daha çok eğitim almaya ilgi göstermişler ve çocuklarını bulunduğu yerlerdeki Çin okuluna göndererek Çin ve Mançu dillerini öğrenmişlerdir. Çin okullarında eğitim alan bu çocuklar sonra halkın hukuki hakkını savunmuşlar ve halkın bilgili olmamasından dolayı çok zor durumlara düştüklerini anlamışlardır. Bu işlerin hepsi maarifsizlikten ileri geldiğini düşünen Kazak aydınları ilk olarak maarifin güçlenmesine kanaat getirmişlerdir.

1922'den sonra Kazaklar Gulca, Çöçek, Altay ve Urumçi'deki okullardan eğitim almışlar ve aynı zamanda Tatarların da eğitimdeki faaliyetlerine ortak olmuşlardır. Tatarlarla beraber Milli Okullar açarak maarif devrinin yeni sayfasını açmışlardır. 1933'teki Doğu Türkistan'daki siyasi olaylar neticesinde bölge Sheng Shicai'yin eline geçmiştir. Sheng Shicai devri Doğu Türkistan Kazaklarının maarifindeki altın devir olmuştur. Bölgedeki Kazaklar bulunduğu yerlerde modern okullar açmaya başlamışlardır ve okullar tamamıyla usul-i cedidçe ders vermeye başlamıştır. Sheng Shicai döneminde Kazaklar kendi eğitim kurumlarını, derneklerini ve vakıflarını açmaya başlamışlardır. Sheng Shicai'yin maarif kararının ardından Kazaklar eğitim alabilmeyi sağlamak için yeni modern okulların açılmasını öngörmüşlerdir. Bu okulların inşaat sürecindeki masraflarını bölgedeki Kazak zenginleri karşılamış ve büyük destek sağlamışlardır.

1935'ten sonra hükümet kararıyla Kazaklar ve Kırgızlar ortak dernek kurmuşlar ve bu dernekle bölgedeki çeşitli faaliyetlerde hizmet göstermeye başlamışlardır. Dernek çoğunlukla eğitime katkı sağlamış olmasına rağmen kitap, gazete ve dergi yayını da yapmıştır. Bununla birlikte halkın sosyalleşmesi için tiyatro açmış gösteriler düzenlenmiştir. Bu faaliyetler sayesinde halkın eğitime olan ilgisi artmış, kitap ve gazete okuma alışkanlıkları edinmeye başlamıştır. Derneğin açtığı okullardan eğitim almış insanlardan bazıları hükümetin yetkili kurumlarında görev almıştır.

1939'dan sonraki siyasi olaylar neticesinde bölgedeki bütün dernek ve okullar kapatılmıştır. 1944'ten sonra siyasi olayların durgunlaşması ile birlikte maarif devri yeniden canlanmaya başlamış ve maarifçi önderler halkın karanlıktan kurtulması için faaliyetler

göstermişlerdir. Ancak bu durum çok uzun sürmedi ve 1949'da Çin'in komünizmi kabul etmesi ile birlikte Komünist Çin Hükümeti bölgedeki eğitime destek veren dernekleri kapattı ve okulları da kendi yönetimi altına aldı.



KAYNAKÇA

A: YAZILI METİN KAYNAKÇASI

ABDİLDABEKOVA, A. (1994), *İstoriya Kazakistana*. Almatı.

ABDURIZAK, B. (2014), *Jungguo Kazak Akparat-Baspasöziniñ Kıskaşa Tarihi*. Ürimji: Xinjiang Jastar-Örender Baspası.

ABDULLAH, T. (1986), *Uygur Maarip Tarihinden Öçerikler (Uygurça)*. Urumçi: Şinjian Helik Neşireti.

ABİLKAKKIZI, M. (2010), *Çing Patşalığı Devirindeki XinJiang*. Urumçi: Xinjiang Asemöner-Foto suret Baspası.

ABİLKASMOV, MALKABAKOV, MEKTEPTEĞİ (1993), *Kazaq Tili Jönindegi Revolutsiyadan Burığı Zertteveler*. Almatı.

AHMANULI, K, & Kusımanulı, B. (2004), *Altın Saven Kazak Okuv-ağartuvı*, Urumçi: Xinjian Jastar – Örender Baspası.

AKINKIZI, B. (2004), *Duvbek*. Pekin: Ulttar Baspası.

AKKEME. (2009), *Tarbagatay Aymaktık 2.Orta Mektep*, Çöçek: Mektep Baspası.

ANVAŞULI, N. (2013), *Kazak Halık Ağatuvu*. Ürimji: Xinjiang Halık Baspası, Xinjiang Halık Bas Baspası.

ASILULI, O. (2012), *Tarbagatay Tarlanı*. Urumçi: Xinjian Asemöner-Foto Suret Baspası.

ASKARULI, K. (2002), *Şerifhan Kögedayev*. Pekin: Ulttar Baspası.

AVBAKİRULI, G. (2011), *Baymolda Karekeulı*. Beijing: Ulttar Baspası.

AYDARKANULI, R. (2012), *Akıt Tanuv*. Kuytun: İle Halık Baspası.

AYTJANULI, S, ENÜVAR, A, SARSENBAYEV, N & KOJARSILANKIZI, A. (2013), *İle Tarihi Materiyaldarı*. Gulca: İle Jinxing Savda Şekti Javapkerşilik Seriktestigi Yayını. Cilt 16-20. S.423-724.

BAFİN, B. (2007), *Balkaş Bafin*. Almatı: El-Şejire Baspası.

BASKARMAGA HAT. (1918), *Sarı Arka Gazetesi*, 8.Temmuz.

BAYTURSUNOV, A (1998) *Ahmet Bayrusunov Şigarmaları*, Almatı.

BOZIMBAYKIZI, G. “Ahmet Baytursunoğlu ve Kazak Ceditçiliği”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Yayınları 4/1. 2015.

CHAO, CH. (2014), *Xinjiangdagi Ulttardıy Kıskaşa Tarihi*. Ürümqi: Xinjiang Halık Baspası, Xinjiang Halık Baspası.

ÇANŞİEV, M. (2001), *Zhongguo Tatar Maarip Tarihi (Uygurça)*, Urumçi: Şinjian Helik Neşireti.

DOKAS, K. (1996), *Ofitserdiñ Koyın Dâpterinen*. Beijing: Ulttar Baspası.

ESBOLOĞLU, M. (1926), *Bastavuş Jağrapıya Dâristigi*. Mâskev: Kazakistan Memleket Baspasınının Kün Şıǵıs Bölimi.

FANG RUO, Yu (2005). *Population Scale Changes and Populatin Distribution of Kazakhs in Xinjiang*. Journal of Xinjiang University (Philosophy Social Science). Vol.33, No.4

İZATOV, A (1999), *Agartuw Alkabında*, Kulja: İle Oblıstık Ügit Bölimi Baspası.

JANABILULI, K, JUSANBAYULI, K, KAPSAMETULI, A, ZEYNELULI, Ş. (1994), *Abak Kerey*. Kuytun: İle Halık Baspası.

JASTABAN ŞECERESİ (2015), Ürimji Baspası

JUI, Kuanzhong, NUSAĞATKIZI, S, CHA Tiannu, Nurdilda, MAHMETULI, T, & NURMETKANULI, Y. (2010), *Biting Tarihi Materiyaldarı*. Jimisar: Jemsarı Baspası.

JÜNISULI, J. (2012), *İlenin Tarihi Şejiresi*. (Baskı 2), Küytin: İle Halık Baspası.

KADYROV, M. “Kırgızistan’da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, Dini Araştırmalar, Temmuz – Aralık 2014, Cilt:17, Sayı:45, ss. 159-172

KAFESOĞLU, İ. (1984), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, Metinler Matbası.

KANAFİN, K (2011), *Otız Segiz Jıl Kitayda*. Almatı.

KEŞİMOV, M (1913), “Evliye Ata”, Ay Kap Dergisi

KIDIRAŞAYEV, A (1995), *A. Baytursunnun Adistemelik Murası*, Almatı.

KORDABAYEV, B. (2010), *Minguo Devirindegi Xinjiang*. Ürimji: Şinjian Asemöner – Foto Suret Baspası.

KUL, Ö. (2009), *Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

KUSBEGİN, B. (2002), *Zuvka Batır*, Beijing: Ulttar Baspası.

KURMANĖALIYULI, O, NURKUSIMANULI, E, & MOLDAŞULI, B. (2013), *Ürimji Kazaktarınının Okuv-Ağartuv Tarihi*. 2.Cilt, Pekin: Ulttar Baspası.

MAMİYEV, Ş. (2011) *Maweli Bayterek*, Ürimji: Şinjiang Jastar-Örender Baspası.

MANĖAZKIZI, S, ASEYİNULI, A. (2015), *Tayaw jâne OsızamanĖi Okuv-Ağatuv Tarihi*. Ürimji: Xinjiang Asemöner-Fotosüvret Baspası.

MANJIBAYEV, K. (2009), *Kazak Okuv-Ağartuv Tarihinan Kısaşa Dereker*. (Baskı 2), Ürimji: Xinjian Halık Baspası.

MARAŞ, İ. (2002), *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken.

MEKTEP, A. *Türk Birliğinin Bayrakları İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar*. İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Bildiriler, 2003, Ankara. S. 149-243.

MUKAYULI, B. (2015), *Altayğa Jangaşa Okuvdı Tungğış Taratuvşı – Nureddin Muğalim*. “Altay Ayası” Dergisi.

MÜLİKULI, S, JUMAKANULI, K, MERKİTBAYULI, E, ŞEMİSKIZI, N, & SEYİLKANKIZI, B. (2014), *Altay Kalası Tarihi Materyaldarı*. Altay: Altay Aymaktık Gazethana Baspası. S.44-117, Cilt 1-3.

NA, L. (2006). *The Population and Distribution Pattern of Xinjiang Nationality in the Late Qing and People's Country Period [J]*. Heilongjiang National Series, 3, 013.

NURLANULI, S, SADIK, A, & SARSENBAYEV, N. (2010), *İle Tarihi Materyaldarı*. Gulca: İle Gazetesi Baspası.

NURLANULI, S, SADIK, A, SARSENBAYEV, N & NESİPBKULI, B. (2009), *İle Tarihi Materyaldarı*. Gulca: İle Gazetesi Baspası.

NURAKINULI, D, SARSENBAYEV, N, & TURDI, T. (2006), *İle Tarihi Materyaldarı*. Kulja: İle Jinxing Savda Şekti Javapkerşilik Seriktestigi Baspası.

OMAROV, K. (2005), *Şonji Şejiresi*. Guçung: Şonji Baspası.

ÖZERVARLI, M.S. (1998), *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, İstanbul: İSAM Yay.

PIRMANOV, A. (1997), *Kazak İntellegentsiyası*, Almatı Baspası.

RAHMETOLLA, E. (2016), *Şığıs Türkistan ham Alaş Kozgalısı İdeyası*
<https://abai.kz/post/44702> (Alıntı tarihi: 25.06. 2019)

SADIK, A, SARSENBAYEV, N, & TURDI, T. (2007), *İle Tarihi Materyaldarı*. Kulja: İle Gazetesi Baspası.

SAPOJNİKOV, V.V. (1911), *Mongolskii Altay İrtiş i Kobda*. Tomsk.

SARSENBAYEV, N. (2006), *İle Tarihi Materyalı*. Kulja: “İle Gazeti” Baspası.

SAUYRKAN, E (2017), “*Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ve Faaliyetleri*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Seminer çalışması, Konya.

SEYİTULI, A. (2010), *Minguo Devirindeki Xinjiang Okuv-Ağartuvı*. Xinjiang Kogamdık Gılımı Dergisi.

SEYİTULI, A. (2015), *Minguo Devirindeki Kazak Tarihi*. Ürimji: Xinjiang Asemöner-Fotosüvret Baspası.

SHAWUERHAN, Y, & MAKHABBAT, A. (2017), *Doğu Türkistan Urumçi'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ve Faaliyetleri*. 4. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmalar Sempozyumu, 26-28 Nisan 2017, Cilt 3, Niğde. S. 709-718.

SHENG, L. (2006), *Zhongguo Xinjiang Tarihi jane Kazirgi Jagdayı*. Ürimji: Xinjiang Halk Baspası.

SÜLEYMENOV, B (2014), *İsmail Gaspıralı jane Kazaq Kalamgerleri*, ENU, Habarşı Dergisi (2). Astana.

SVETLANA, K (2002), Kazakistan'da Ceditçilik

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356332&/Kazakistanda-Cedit%C3%A7ilik-/-Do%C3%A7.-Dr.-Svetlana-Kovalskaya-> (Alıntı tarihi: 20.03. 2019)

ŞAYMARDANULI, M. (2015), *Şeripqan Kögedayev Tuvralı Estelikter*. Urumçi: Xinjian Halık Baspası.

TEVEKKÜL, M. “*Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerinde Genel Bir Değerlendirme*”, Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir. 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Finansı (TDKB) Eskişehir. S.431-449.

TİLEWLESTİK. (1918), *Sarı Arka Gazetesi*.

Töreler Şejiresi (2012), Şin Zhen: Shen Zhen Baspası.

YUIQI, Sh, CHAOMING, Gao, HAN, Du, QINGLING, Zhou. (2000), *Xinjiang Üş Aymak Tönkeris Tarihi*. Beijing: Ulttar Baspası.

B: GÖRÜŞÜLEN KAYNAK KİŞİLER

Kaldıbay KANAFİN: 1922'de Çöçek şehrinde doğmuştur. Çöçek Gimnaziyasında (lise) ve Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tang okulunda eğitim almıştır. 1962'de Kazakistan vatandaşlığına geçmiştir.

Bidahmet MUKAY: 1917'de Altay'da doğmuştur. “Abakıya” mektebinden eğitim almış ve okulun şubesinde öğretmenlik yapmıştır. 2017'de Altayda vefat etmiştir.

C: ŞEKİL KAYNAKLAR

Şekil 2: http://blog.sina.com.cn/s/blog_4da512720102xoh1.html

(Alıntı tarihi: 25.03.2019)

Şekil 3: <https://zhidao.baidu.com/question/2116131053279162707.html>

(Alıntı Tarihi: 13.04.2019)

Şekil 7:

<http://www.p1878.com/bbs/viewthread.php?tid=94154>

(Alıntı Tarihi: 14.04.2019)

Şekil 8:

https://en.wikipedia.org/wiki/Ili_Kazakh_Autonomous_Prefecture#/media/File:China_Xinjiang_Ili.svg (Alıntı Tarihi: 21.05.2019)

Şekil 9:

http://www.kazakcnr.com/xw/tpxw/201702/t20170204_1112437.html?fbclid=IwAR2ZH_4T00L5Xvs4NsPiA8h477jUiOT6qeR_AD2kP2ucAPHqt1dbYAiTUMY

(Alıntı Tarihi: 22.05.2019)

Şekil 10:

https://fi.wikipedia.org/wiki/Altayn_prefektuuri#/media/Tiedosto:China_Xinjiang_Ili_Altay.svg

(Alıntı Tarihi: 21.05.2019)

Şekil 11:

https://en.wikipedia.org/wiki/Tacheng_Prefecture#/media/File:China_Xinjiang_Ili_Tacheng.svg

(Alıntı Tarihi: 21.05.2019)

Şekil 12: <https://www.nianjianwang.com/city/654000/> (Alıntı Tarihi: 22.05.2019)

Şekil 13:

https://nn.wikipedia.org/wiki/Fil:China_Xinjiang_%C3%9Cr%C3%BCmqi.svg

(Alıntı Tarihi: 23.05.2019)

Şekil 14:

https://en.wikipedia.org/wiki/Changji_Hui_Autonomous_Prefecture#/media/File:China_Xinjiang_Changji.svg (Alıntı Tarihi: 23.05.2019)

Şekil 15:

https://en.wikipedia.org/wiki/Kumul_Khanate#/media/File:China_Xinjiang_Hami.svg (Alıntı Tarihi: 24.05.2019)

Şekil 16:

[https://en.wikipedia.org/wiki/Aksay_Kazakh_Autonomous_County#/media/File:Location_of_Aksay_within_Gansu_\(China\).png](https://en.wikipedia.org/wiki/Aksay_Kazakh_Autonomous_County#/media/File:Location_of_Aksay_within_Gansu_(China).png) (Alıntı Tarihi: 25.05.2019)

Şekil 17:

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Haixi_Mo%C4%9Fol_ve_Tibet_%C3%96zerk_%C4%B01i#/media/Dosya:Location_of_Haixi_Prefecture_within_Qinghai_\(China\).png](https://tr.wikipedia.org/wiki/Haixi_Mo%C4%9Fol_ve_Tibet_%C3%96zerk_%C4%B01i#/media/Dosya:Location_of_Haixi_Prefecture_within_Qinghai_(China).png) (Alıntı Tarihi: 26.05.2019)

Şekil 18:

<https://zh.wikipedia.org/wiki/File:%E8%BF%AA%E5%8C%96%E5%90%84%E7%95%8C%E6%85%B6%E7%A5%9D%E5%92%8C%E5%B9%B3%E5%A4%A7%E6%9C%83%E7%9B%9B%E6%B3%81%EF%BC%9A%E5%93%88%E6%97%8F%E4%BB%A3%E8%A1%A8%E8%89%BE%E6%9E%97%E9%83%A1%E7%8E%8B%E8%87%B4%E8%BE%AD.jpg> (Alıntı Tarihi: 26.05.2019)

Şekil 20:

<https://zh.wikipedia.org/wiki/%E5%93%88%E5%BE%B7%E4%B8%87#/media/File:%E6%96%B0%E7%96%86%E5%9C%8B%E5%A4%A7%E5%A9%A6%E5%A5%B3%E4%BB%A3%E8%A1%A8%E7%83%8F%E9%9D%9C%E5%BD%AC%E5%93%88%E5%B7%E8%90%AC%E5%96%AC%E5%98%89%E7%94%AB%E6%84%9B%E7%BE%8E%E5%A8%9C.jpg> (Alıntı Tarihi: 26.05.2019)

Şekil 21:

[https://zh.wikipedia.org/wiki/File:%E4%B8%8A%E6%B5%B7%E5%B8%82%E5%90%84%E7%95%8C%E6%AD%A1%E5%AE%B4%E6%96%B0%E7%96%86%E5%9C%8B%E5%A4%A7%E4%BB%A3%E8%A1%A8\(%E5%8F%B3%E8%B5%B7%E6%9D%9C%E6%9C%88%E7%AC%99%E3%80%81%E9%98%BF%E5%B7%B4%E7%B4%A2%E5%A4%AB%E3%80%81%E5%AE%A3%E9%90%B5%E5%90%BE%E3%80%81%E9%98%BF%E5%90%88%E8%B2%B7%E6%8F%90%E6%B1%9F%E3%80%81%E5%93%88%E5%BE%B7%E8%90%AC\).jpg](https://zh.wikipedia.org/wiki/File:%E4%B8%8A%E6%B5%B7%E5%B8%82%E5%90%84%E7%95%8C%E6%AD%A1%E5%AE%B4%E6%96%B0%E7%96%86%E5%9C%8B%E5%A4%A7%E4%BB%A3%E8%A1%A8(%E5%8F%B3%E8%B5%B7%E6%9D%9C%E6%9C%88%E7%AC%99%E3%80%81%E9%98%BF%E5%B7%B4%E7%B4%A2%E5%A4%AB%E3%80%81%E5%AE%A3%E9%90%B5%E5%90%BE%E3%80%81%E9%98%BF%E5%90%88%E8%B2%B7%E6%8F%90%E6%B1%9F%E3%80%81%E5%93%88%E5%BE%B7%E8%90%AC).jpg)

(Alıntı Tarihi: 26.05.2019)

Şekil 31, 32, 33, 34, 42: Yeldos SAUYRKAN'ın özel kütüphanesinden alınmıştır.

Şekil 44: Balkaş BAFİN'in kitabından alınmıştır. (Alıntı Tarihi: 26.05.2019)

EKLER

Ek-1 Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği Üyeleri, Urumçi (1937)

*Soldan (oturan): Abev Kuddus, Abay Kasımov, Seyitgazi Nurtayev ve Kasım Apendi
Seyitgazi Nurtayev ve Kasım Apendi'nin arasında ayakta duran kişi Âseyin Jaksılık
(Taşkent'te eğitim almıştır)*

(Kaynak: İli Korgas İlçesi arşivinden 28.04.2016 tarihinde şahsen gidip alınmıştır)



Ek-2 Xue Tang Okulları

(www.baidu.com sitesinden 13.05.2019 tarihinde alınmıştır)



Ek-3 20.yüzyılın başı Doğu Türkistan Kazakları

(Kaynak: Aksay İlçesinin arşivinden 28.04.2016 tarihinde alınmıştır)



Ek-4 “Erikti Altay” (Özgür Altay) Gazetesi (1938)

En önünde soldan ikincisi Askar Tatanay, oturanlardan sağdan üçüncü kişi

Musılmanbek Tögisov

(Kaynak: Askar Tatanay’ın torunu Kuvandık Köbenoğlu Askarov’tan 2016 tarihinde alınmıştır)



Ek-5 *Çöcek'teki öğretmenler*

İkinci sıra soldan beşinci kişi Gulandam Abıstay

(Kaynak: Malik Çanşiyevin kitabından alınmıştır)



*Ek-6 Baymolda Kareke, Urumçi
(Gizat Avbakir'in kitabından alınmıştır)*

نۇزۇدە مە! نۇزۇدە مە!
 سىزنىڭ 28-يىلى 11-ئايدا 19-كۈن 40-نۇزۇدە مە!
 بەر مەن سىزنىڭ (مەنەزۇدە مە) قاتنى، امارسىن مەكتەپنىڭ
 مۇئاھىمى نۇردانبەك سۇغۇرباev ۋەلىنا!
 سە بەي: بۇل ازامات مېتوئىنىڭ ۱۹۹۰-يىلى تارتىپ
 نۇزۇدە مە مۇئاھىمى قىز مەننىڭ ئىنتايىن كەلەكەت.
 قاتنى ۋەكىلەتنىڭ ائىسىياسى جەمەت مەنەن ئىنتايىن
 مەكتەپتە ۋەكىلەتنىڭ شاكىرتى رەكەت ئىنتايىن ئىلم
 ائىسى جەمەت مەن مۇئاھىمى مەنەن ئىنتايىن ئىلم
 تىرىپ، ۋەلىنا - شاكىرتى رەكەت ۋەكىلەتنىڭ ئىنتايىن
 مۇئاھىمى بولەكەت.
 ۋەلىنىڭ مۇئاھىمى ۋەلىنىڭ مەنەن ئىنتايىن ئىلم
 كەلسە سىزنىڭ ئىسىنىڭ مەنەن ئىنتايىن ئىلم
 سونىڭ ۋەلىنىڭ مۇئاھىمى ۋەلىنىڭ مەنەن ئىنتايىن
 نۇزۇدە مە مەنەن ئىنتايىن ئىلم

زاڭر نۇزۇدە مە
 جۇرنا مېتوئىنىڭ 28-يىلى 11-ئايدا 19-كۈن

Ek-7 İli Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği tarafından Nurdanbek Sügırbay'a verilen

belge

(Kaynak: Kabimolda Manjibayev'in kitabından alınmıştır)



Ek-8 Mami Beysi ve Oğlu Kanafiya Beysi (1900)
(Kaynak: *Mongolskii Altay İrtiş i Kobda* kitabından alınmıştır)



Ek-9 Altay Vilayeti Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinden bir grup, 1942

(Kerey.kz sitesinden 29.04.2019 tarihinde alınmıştır)



Ek-10 İli Vilayeti Kızlar Okulu

(baidu.com sitesinden 25.07.2019 tarihinde alınmıştır)



Ek-11 Çöçek Gimnaziyasının mezunları

Soldan (oturanlar): Kaldıbay Kanafin, Balkaş Bafin, Enüvar Saljan, Dubek Şalgınbayev

*İkinci Sıra (soldan): Enüvar Jakülin, Santurbay, Musılmanbek Tögisov, Telmuhanbet
Kanagatov, İliyas Akşin*

Üçüncü Sıra (arka sıra): Şayahmet Toykin, İbray, Hayrılbaşar Toykin

1946, Çöçek

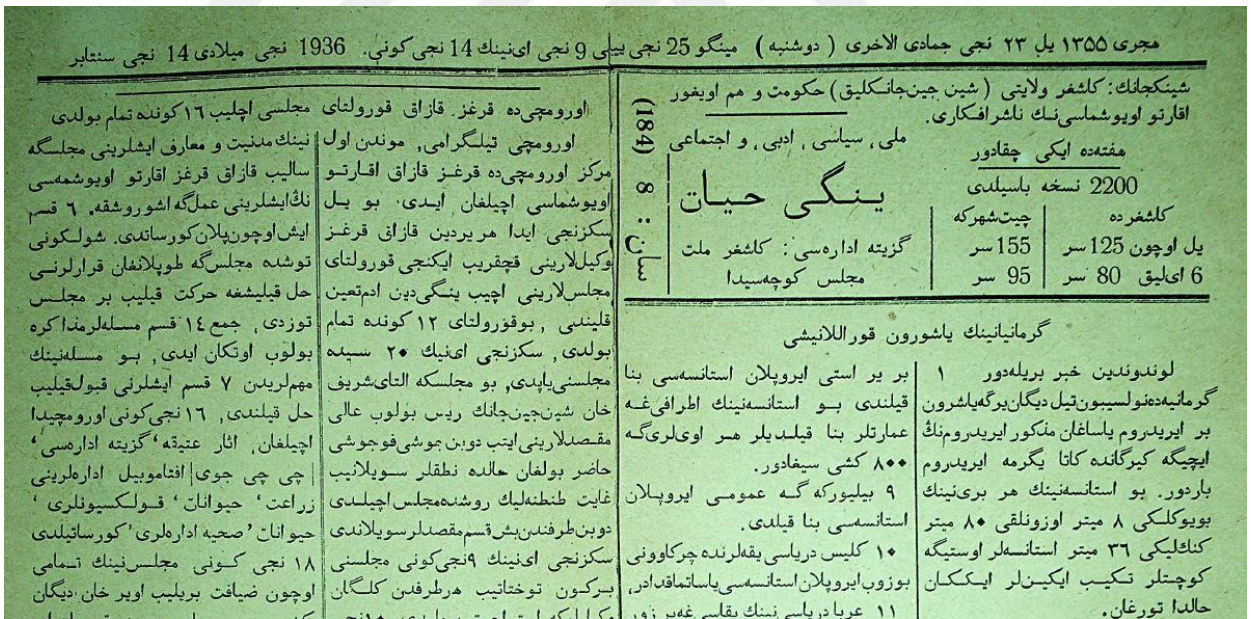
(Kaynak: Kaldıbay Kanafin 'nin kitabından alınmıştır)



Ek-12 Tönkeris Tanı (İnkılâp Şafağı) Gazetesi, 1947 Gulca

Üç Vilayet Hükümeti dönemine ait Kazakça gazete

(baidu.com sitesinden 05.07.2019 tarihinde alınmıştır)

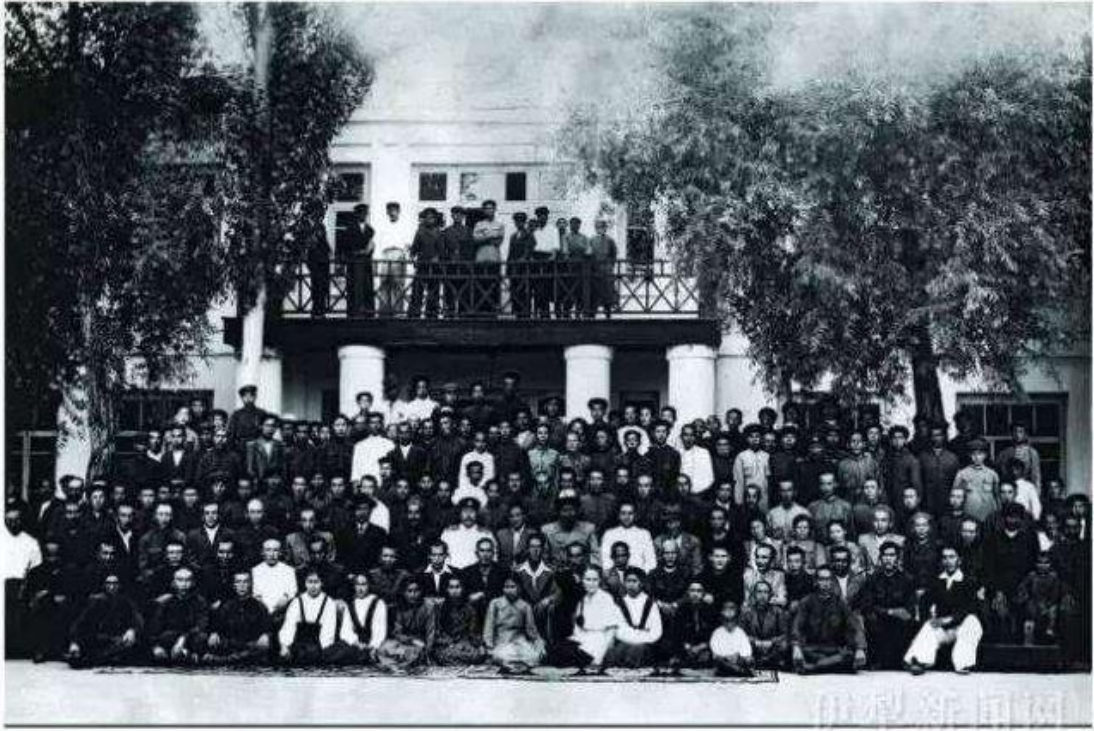


Ek-13 Kaşgar şehrindeki "Yeni Hayat" gazetesi, 1936

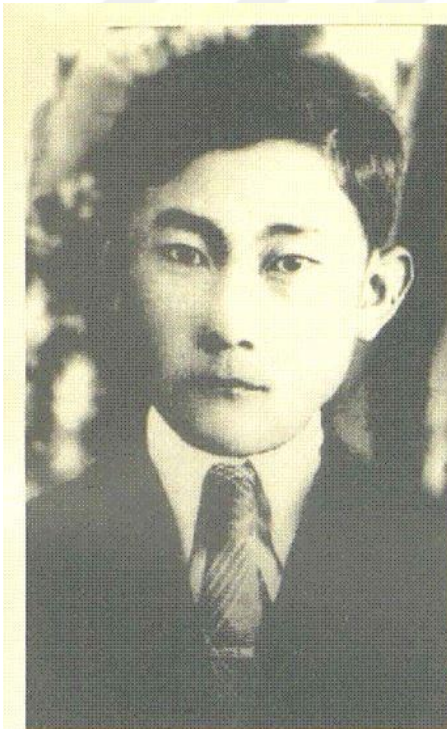
Gazete Urumçi'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin kurultayı olduğunu

kanıtlayabilecek bilgiler vermektedir

(Yeldos SAUYRKAN'ın özel kütüphanesinden alınmıştır)



Ek-14 Gulca Ultrar Gimnaziyası, 1948
(ylxw.com sitesinden 12.07.2019 tarihinde alınmıştır)



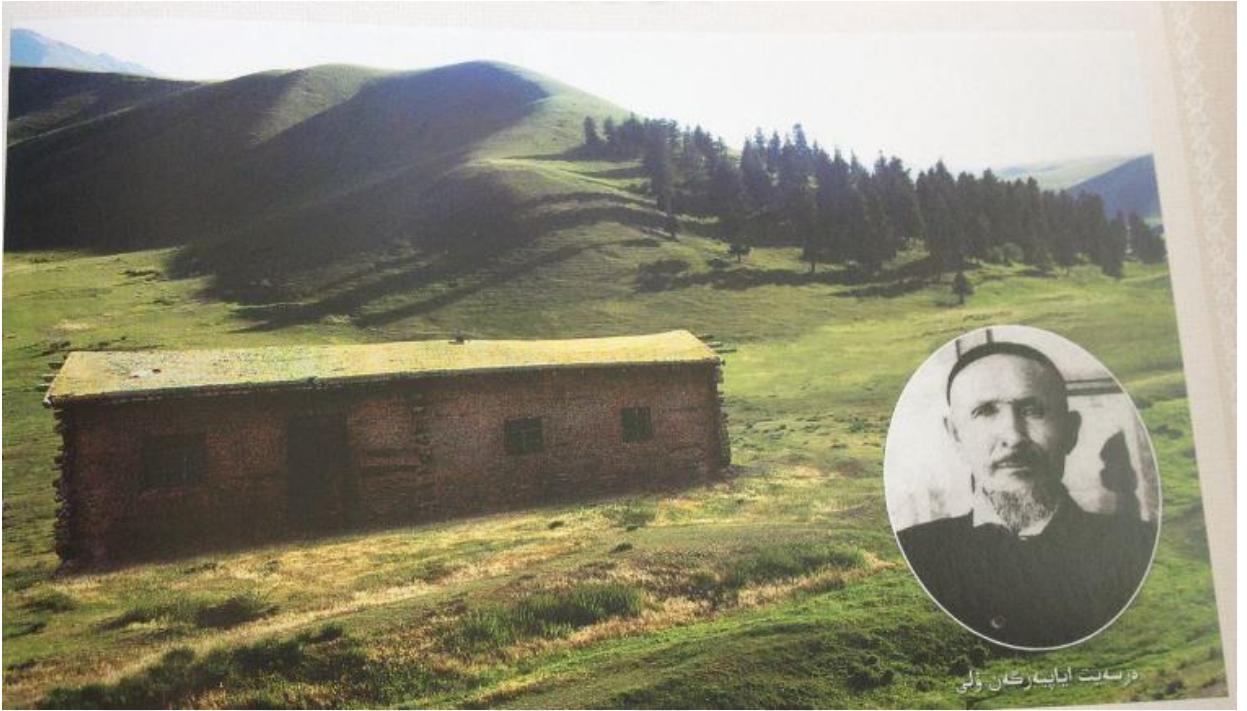
Гимназияда. 1938 ж.



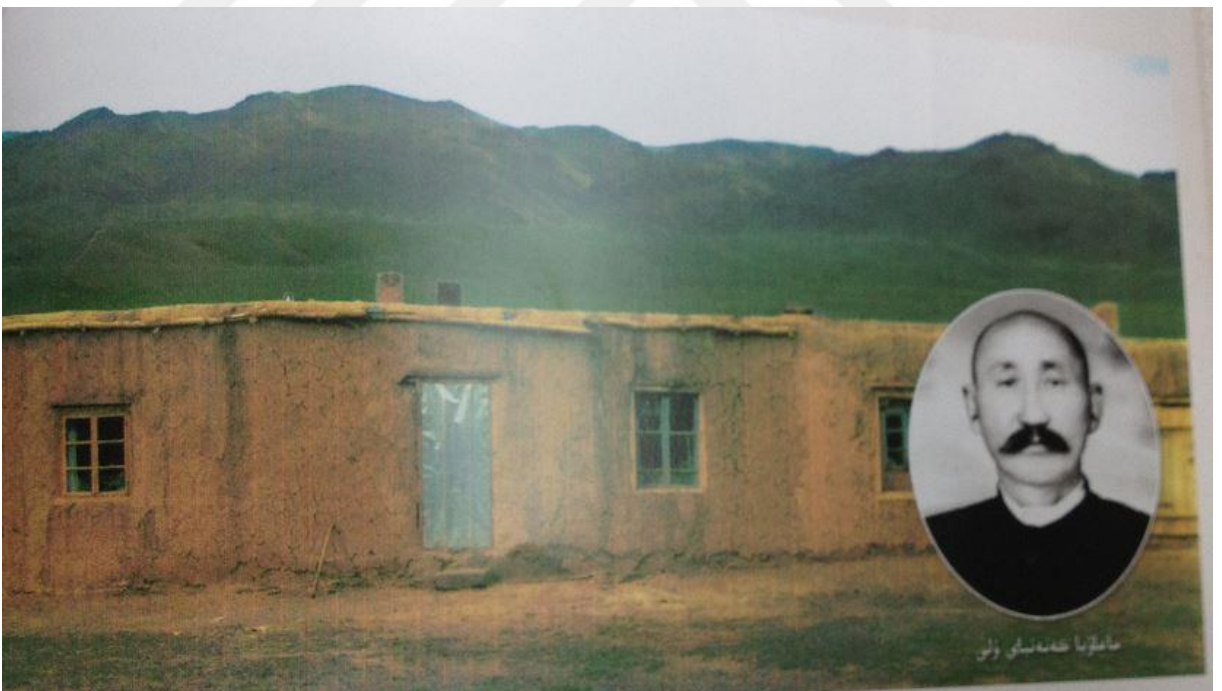
Гимназияда. 1940 ж.

Ek-15 Çöçek Gimnaziyasının Öğrencisi Balkaş Bafin, 1938-1940

(Balkaş Bafin eserleri kitabından alınmıştır)



Ek-16 Urumçideki Toplagaray Okulu ve kurucusu Erseyit Ayapbergenuli, 1933
(Jastaban Şejiresi kitabından alınmıştır)



Ek-17 Kara Adır Okulu ve kurucusu Magaviya Kenenbayuli, 1934
(Jastaban Şejiresi kitabından alınmıştır)



*Ek-19 Urumçi'deki Moğol-Kazak Xue Tang Okulundan mezun olan daha sonra Çöçek
Gimnaziyasında ders veren aksakal Kaldıbay Kanafin
(2017, Almatı)*



*Ek-20 Bidahmet MUKAY (1917-2017) "Abakya Mektebini" anlatırken
(2016, Altay)*

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı		Yeldos SAUYRKAN (Eldos SAWIRQAN)		
Uyruğu		Kazakistan		
Doğum Yeri		Çöçek, Sincan Uygur Özerk Bölgesi		
Doğum Tarihi		01. 04. 1990		
Medeni Durumu		Evli		
Öğrenim Durumu				
Derece	Okul Adı	Program	Yer	Mezuniyet Yılı
İlköğretim	Çagantokay Mektebi		Çagantokay	2004
Ortaöğretim	Çöçek Gimnazıyası	Sosyal Bilimler	Çöçek	2007
Lisans	Minzu University of China	Kazak Dili ve Edebiyatı	Pekin	2012
Yüksek Lisans	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Türk Dili ve Edebiyatı	Konya	